

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXV, 2014

Nr. 1 – 2

ianuarie – aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, MIOARA ANTON, VIOLETA BARBU, DANIELA BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, GHEORGHE LAZĂR, BOGDAN POPA, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE, CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

FLORIN ANGHEL (*România*), LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), IOAN DRĂGAN (*România*), HALİT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), JENS OLIVER SCHMITT (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*), PETRONEL ZAHARIUC (*România*)

REDACȚIA

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*), IOANA VOIA (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ

tehoredactor: ANDREEA CHIȚU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

„Revista istorică” are calificativul INT2 (B) în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta Imperii”.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

„Revista istorică” is published in six issues per year

„Revista istorică” is ranked INT2 (B) in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articles appearing in this journal are indexed in “Historical Abstracts,” “America: History and Life” and “Regesta Imperii.”

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor nr. 1, 011851 – București, România, tel. 4021-212 53 37

E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

„Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711, tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, sector 3, București, România, tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex_com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301–302, sector 1, București, tel.: 4021-314 63 39, fax: 4021-314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

© 2015, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXV, NR. 1–2
ianuarie – aprilie 2014

SUMAR

LUMINILE MODERNITĂȚII – IDEI ȘI IDEALURI

RALUCA TOMI, Iluminismul francez și problema sclaviei: Jean Jacques Rousseau..... 5

RELAȚII INTERSTATALE – REALITĂȚI ȘI DISTORSIUNI

ALEXANDRU MADGEARU, Un secol de confruntări pentru dominație în Macedonia: 1195–1299 17

OVIDIU CRISTEA, Răscoala antiotomană a țărilor române (1594): zvonuri, știri, percepții din epocă 27

ILEANA CĂZAN, Oglinda răsturnată: alteritate și propagandă antihabsburgică în Imperiul Otoman în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea..... 45

MIHAIL DOBRE, *Ostpolitik*-ul italian din primul deceniu post-Război Rece și interesele României 53

NEGOT ȘI NEGUSTORI – ORGANIZARE ȘI STATUTE

ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Portretul unei caravane comerciale în Europa Răsăriteană în secolul al XVI-lea. Mărturia lui Martin Gruneweg 81

MÁRIA PAKUCS-WILLCOCKS, „Credincioșii noștri supuși de națiune greacă”: principii Transilvaniei și negustorii greci 91

FIGURI EMBLEMATICE – DESTINE ȘI CREAȚIE

ȘERBAN MARIN, Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of "Public Historiography" in Venice 101

LIVIU BORDAȘ, „Cel mai bun student al meu”: Mircea Eliade și Mihai Șora..... 123

„Revista istorică”, tom XXV, 2014, nr. 1–2, p. 1–208

INSTITUȚII – ANALIZE ȘI DISCUȚII

MEHMET MAKSUDOĞLU, Some Mistakes Concerning the Terminology of Osmanlı History ...	143
OANA RIZESCU, Jurământ și blestem în procedura judiciară din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVII-lea. I. Instrumentarea jurământului cu blestem	149

NOTE ȘI RECENZII

<p>[*] <i>Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei. 1798–1871</i>, ed. GEORGETA FILITTI, Humanitas, București, 2013, 448 p. (Nicoleta Roman); ^{**} <i>Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries. Cultural Meanings, Social Practices</i>, ed. SYLVIA PALETSCHEK, Berghahn Books, Oxford, New York, 2011, 243 p. (Raul Denize); PAUL CORNEA, <i>Ce a fost. Cum a fost. Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache</i>, Edit. Polirom, Iași, 2013, 397 p. (Cristian Vasile); BRUCE CUMINGS, <i>Dominion from Sea to Sea. Pacific Ascendancy and American Power</i>, Yale University Press, New Haven, Conn., London, 641 p. (Michael Nicholas Blaga); GHEORGHE GORUN, <i>Rezistența anticomunistă în județul Gorj reflectată în mentalul colectiv (1945–1981)</i>, Edit. Universitaria, Craiova, 2008, 560 p. (Florin Müller); IOAN-AUREL POP, <i>Cultural Diffusion and Religious Reformation in Sixteenth-Century Transylvania. How the Jesuits Dealt with the Orthodox and Catholic Ideas</i>, Edwin Mellen Press, Lewiston, Queenston, Lampeter, III + 217 p. (Șerban Papacostea); SALVATORE TRAMONTANA, <i>L'isola di Allah. Luoghi, uomini e cose di Sicilia nei secoli IX–XI</i>, Einaudi, Torino, 2014, 416 p. (Alessandro Flavio Dumitrașcu); IULIA VLADIMIROV, <i>Monica Lovinescu în documentele Securității (1949–1989)</i>, Humanitas, București, 2012, 207 p. (Mihaela Stroe); FRANCESCO ZAVATTI, <i>Comunisti per caso. Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda</i>, Mimesis Edizioni, Milano, Udine, 2014, 300 p. (Șerban Papacostea).....</p>	185
--	-----

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES
TOME XXV, NOS. 1–2
January – April 2014

CONTENTS

THE ENLIGHTENMENT OF MODERNITY – IDEAS AND IDEALS

RALUCA TOMI, French Enlightenment and the Slavery Issue: Jean Jacques Rousseau	5
--	---

INTERSTATE RELATIONS – REALITIES AND DISTORTIONS

ALEXANDRU MADGEARU, A Century of Struggles for Domination over Macedonia: 1195–1299	17
OVIDIU CRISTEA, The Anti-Ottoman Revolt of Wallachia and Moldavia (1594): Contemporary Rumors, News and Perceptions	27
ILEANA CĂZAN, The Reversed Mirror: Alterity and Propaganda against the Habsburgs in the Ottoman Empire in the Second Half of the Seventeenth Century	45
MIHAIL DOBRE, The Italian <i>Ostpolitik</i> in the First Decade after the Cold War and Romania's Interests	53

TRADE AND MERCHANTS – ORGANIZATION AND STATUTES

ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Portrait of a Trade Caravan in Eastern Europe in the Sixteenth Century. Martin Gruneweg's Account	81
MÁRIA PAKUCS-WILLCOCKS, "Our Faithful Greek Subjects": The Princes of Transylvania and the Greek Merchants	91

EMBLEMATIC FIGURES – DESTINIES AND WORKS

ȘERBAN MARIN, Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of "Public Historiography" in Venice	101
LIVIU BORDAȘ, "My Best Student": Mircea Eliade and Mihai Șora	123

„Revista istorică”, tom XXV, 2014, nr. 1–2, p. 1–208

INSTITUTIONS – ANALYSES AND DEBATES

MEHMET MAKSUDOĞLU, Some Mistakes Concerning the Terminology of Osmanlı History ...	143
OANA RIZESCU, Oath and Anathema in Wallachian Juridical Practices until the End of the Seventeenth Century. I. Investigating Oaths Strengthened by Anathema	149

NOTES AND REVIEWS

<p><i>** Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei. 1798–1871</i> (Memoirs of Prince Nicolae Suțu, High Chancellor of Moldavia. 1798–1871), ed. by GEORGETA FILITTI, Humanitas, Bucharest, 2013, 448 pp. (<i>Nicoleta Roman</i>); <i>** Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries. Cultural Meanings, Social Practices</i>, ed. by SYLVIA PALETSCHEK, Berghahn Books, Oxford, New York, 2011, 243 pp. (<i>Raul Denize</i>); PAUL CORNEA, <i>Ce a fost. Cum a fost. Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache</i> (What Happened. How It Happened. Paul Cornea in Dialogue with Daniel Cristea-Enache), Edit. Polirom, Iași, 2013, 397 pp. (<i>Cristian Vasile</i>); BRUCE CUMINGS, <i>Dominion from Sea to Sea. Pacific Ascendancy and American Power</i>, Yale University Press, New Haven, Conn., London, 641 pp. (<i>Michael Nicholas Blaga</i>); GHEORGHE GORUN, <i>Rezistența anticomunistă în județul Gorj reflectată în mentalul colectiv (1945–1981)</i> (Anti-Communist Resistance in Gorj County Reflected in Collective Memory. 1945–1981), Edit. Universitaria, Craiova, 2008, 560 pp. (<i>Florin Müller</i>); IOAN-AUREL POP, <i>Cultural Diffusion and Religious Reformation in Sixteenth-Century Transylvania. How the Jesuits Dealt with the Orthodox and Catholic Ideas</i>, Edwin Mellen Press, Lewiston, Queenston, Lampeter, III + 217 pp. (<i>Șerban Papacostea</i>); SALVATORE TRAMONTANA, <i>L'isola di Allah. Luoghi, uomini e cose di Sicilia nei secoli IX–XI</i>, Einaudi, Torino, 2014, 416 pp. (<i>Alessandro Flavio Dumitrașcu</i>); IULIA VLADIMIROV, <i>Monica Lovinescu în documentele Securității (1949–1989)</i> (Monica Lovinescu in the Documents of the Securitate. 1949–1989), Humanitas, Bucharest, 2012, 207 pp. (<i>Mihaela Stroe</i>); FRANCESCO ZAVATTI, <i>Comunisti per caso. Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda</i>, Mimesis Edizioni, Milano, Udine, 2014, 300 pp. (<i>Șerban Papacostea</i>).....</p>	185
---	-----

LUMINILE MODERNITĂȚII – IDEI ȘI IDEALURI

ILUMINISMUL FRANCEZ ȘI PROBLEMA SCLAVIEI: JEAN JACQUES ROUSSEAU*

RALUCA TOMI**

„Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi” se scria în *Declarația drepturilor omului și cetățeanului* din 26 august 1789. În epocă, libertatea, egalitatea, fraternitatea, dreptul la fericire erau principii care se aplicau numai oamenilor liberi. Erau excluși sclavii de pretutindeni.

Scoaterea sclaviei în afara legii s-a înfăptuit diferit de la stat la stat în funcție de importanța economică a instituției sau de contextul politic: revoluții în Franța (1794, 1848), războaie de eliberare în statele Americii Latine (1811 în Chile; 1886 în Brazilia), reforme parlamentare în Marea Britanie, reforme inițiate de domnie în Principatele Române, o puternică mișcare aboliționistă culminând cu Războiul de Secesiune în SUA etc.

În articolul de față ne vom opri asupra exemplului francez, pentru a putea surprinde influența scrierilor lui Jean Jacques Rousseau asupra aboliționismului european. Încercăm să răspundem la următoarele întrebări: Care a fost concepția asupra sclaviei în scrierile gânditorilor francezi, premergători sau contemporani lui Rousseau? Ce scrieri și evenimente au influențat percepția acestuia asupra sclaviei? Care a fost influența scrierilor sale asupra mișcării aboliționiste?

Franța a sosit cu întârziere, abia în secolul al XVII-lea, în galeria statelor colonialiste. Imperiul său s-a constituit treptat, cunoscând victorii și înfrângeri în luptele dure cu ceilalți mari competitori: Spania, Olanda, Anglia. Începând cu 1626, insulele din arhipelagul Antilelor sunt cucerite de Franța: Saint-Cristophe, Île de la Tortue, Guadelupa, Martinica, Saint Domingue, Saint Martin, Granada, Tobago, la care se adaugă Guyana (America Latină, în 1664), teritoriul Louisiane (1698) și insulele din Oceanul Indian: Réunion (Bourbon, în 1665), Mauritius (colonie franceză sub numele Île de France, în 1721), arhipelagul Seychelles (1778). În paralel cu încorporarea lor, se constituie companii comerciale susținute de stat (1664 – Compania Indiilor Orientale, în timpul lui Jean Baptiste Colbert), se organizează comerțul cu sclavi negri, care se dezvoltă accelerat. În anii 1640–1848 au fost înregistrate 4.220 de expediții pentru prinderea și vânzarea sclavilor negri. Porturile franceze Bordeaux și mai ales Nantes au devenit înfloritoare, de aici

---

* Articol apărut în cadrul proiectului *The abolitionist movement in the context of civil and political emancipation in modern Romania*, cod: PN-II-ID-PCE-2011-3-0655, director dr. Viorel Achim.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; ralucatomi2013@gmail.com.

plecând expedițiile africane pentru prinderea sclavilor din teritoriile Africii de Vest. În coloniile franceze au fost aduși în acest interval 2 milioane de sclavi¹.

Raporturile dintre coloniști și sclavi erau reglementate de *Codul negru*, adoptat în 1685 și modificat în timpul lui Ludovic al XV-lea. Conform acestei legiuri, care declara în Antile legal un sistem considerat ilegal pe teritoriul metropolei, sclavul era un obiect, era tratat asemenea unui animal, putea fi lăsat moștenire, nu avea niciun drept. Stăpânul avea obligația să îl boteze, nu avea dreptul să îl omoare (însă nu răspundea legal de moartea acestuia) și trebuia să îl înmormânteze în pământ sfințit². Din punct de vedere administrativ, coloniile depindeau de Ministerul Marinei și al Coloniilor, care numea guvernatorii. Supravegherea sclavilor din colonii a fost înlesnită de implicarea Bisericii Catolice, proprietară de sclavi la rândul ei, care a încercat să motiveze existența acestei instituții cu argumente luate din Biblie (abia în 1839, papa Grigore al XVI-lea a condamnat comerțul cu sclavi)³.

În SUA mișcarea aboliționistă a plecat din rândurile sectelor protestante, începând cu secolul al XVII-lea: în acest sens, îi amintim, pentru SUA, pe John Fox (a condamnat sclavia în 1657), William Penn (autorul unei Constituții a Pennsylvaniei, în care se menționa că toți oamenii sunt egali, în 1682) și Anthony Benezet (secolul al XVIII-lea), protestant francez, care a atras de partea aboliționismului figuri importante din lumea politică și culturală americană (fizicianul Benjamin Rush, prietenul lui Franklin) etc.⁴ În Anglia, reprezentanți însemnați ai aboliționismului au fost: Richard Overton, John Lilburne și John Wesley, care în 1774 publica *Thoughts upon Slavery*⁵, unde își exprima credința în umanitatea sclavilor africani.

În Franța atacurile împotriva sclaviei au pornit din partea juriștilor, a filozofilor, a oamenilor de litere. „Nu este nimic mai umilitor pentru o inimă bună și generoasă decât servitutea”, scria Jean Bodin (1530–1596), probabil primul critic modern al sclaviei, în lucrarea *Les six livres de la République*, apărută în 1576. Contemporan al cuceririi Americii de către spanioli, juristul și filozoful francez considera servitutea drept contrară naturii, iar transformarea prizonierilor în sclavi, pentru a profita de exploatarea lor, drept o faptă demnă de hoți, de corsari⁶. Alături

¹ Nelly Schmidt, *L'abolition de l'esclavage. Cinq siècles de combats XVI–XX siècles*, Paris, 2005, p. 27–48; Frédéric Régent, *La France et ses esclaves. De la colonisation aux abolitions (1620–1848)*, Paris, 2007, p. 54–55.

² Frédéric Régent, *op. cit.*, p. 64–69; Sylvie Brodziak, *Le code noir*, în *Esclavage: libérations, abolitions, commémorations*, ed. Christiane Chaulet-Achour, Romuald Blaise Fonkoua, Paris, 2001, p. 51–52.

³ Jean Ehrard, *Lumières et esclavage. L'esclavage colonial et l'opinion publique en France au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 2008, p. 97–102.

⁴ James Brewer Stewart, *Holly Warriors. The Abolitionist and American Slavery*, New York, 1989, p. 17–24.

⁵ Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery 1776–1848*, New York, 1988, p. 48–53.

⁶ Carminella Biondi, *Ces esclaves sont des hommes. Lotta abolizionista e letteratura negrofila nella Francia del Settecento*, Pisa, 1979, p. 119–120; Jim Powell, *Greatest Emancipations. How the West Abolished Slavery*, New York, 2008, p. 24.

de el îl amintim și pe Michel de Montaigne, care, în eseul *Des cannibales*, scria despre întâlnirea celor două civilizații, cea europeană cu cea americană: „putem să-i numim barbari, în raport cu legile rațiunii, dar nu raportat la noi, care îi întrecem în barbarie.”⁷

În secolul al XVIII-lea, condamnarea sclaviei de către iluminiștii francezi se desfășura într-un context deosebit. Apăreau acum scrieri care zugrăveau ororile la care erau supuși sclavii în colonii, precum cea semnată de părintele dominican Jean Baptiste du Tertre, *Histoire générale des îles de Saint Cristophe, de la Guadalupe, de la Martinique et autres dans l'Amérique*, unde se descria tratamentul inuman aplicat sclavilor. Nu era o scriere aboliționistă, nu ataca sistemul, ci, dimpotrivă, în unele pasaje încerca să îi justifice pe stăpânii de sclavi. Jean Baptiste du Tertre scria că viața sclavilor aduși în America era cu mult mai bună decât cea pe care o duseseră pe meleagurile de unde fuseseră smulși cu brutalitate, argument preluat de antiaboliționiști⁸.

„Dintre toate faptele care au inspirat umanitatea, nimic nu este mai minunat decât voiajurile și descoperirile europenilor ... Aceste descoperiri sunt ca o nouă Creație”, se scria în *Histoire générale des voyages*, lucrare tradusă din engleză de către abatele Antoine François Prévost, care s-a bucurat de un succes imens în mediile franceze, fiind lecturată cu interes și de către Jean Jacques Rousseau. Era o culegere de relatări de călătorie în care locuitorii Africii negre erau percepuți într-un mod diferit față de imaginea obișnuită până atunci. Locuitorii Coastei de Aur erau descriși ca având o înfățișare plăcută, pielea neagră și dulce, pentru că se ungeau de mai multe ori pe zi cu ulei de palmier⁹. Despre hotenți se menționa că „scriitorii contemporani nouă și mai bine informați ne asigură că acest reproș (se referea la natura animalică a negrilor) este o exagerare, chiar o calomnie”. Hotenții erau leneși, dar ospitalieri, prietenoși, binevoitori, cinstiți, refuzau creștinismul, pentru că observaseră printre creștini indivizi avari, invidioși, nedreți și corupți¹⁰.

Este evocat, în aceeași colecție, destinul lui Job Ben Solomon, fiul unei căpetenii africane, ajuns sclav în Maryland. A fost vizitat, când se afla înțemnițat după o tentativă nereușită de evadare, de un călător britanic, Thomas Bluett, care, impresionat de calitățile acestuia, a reușit să convingă membrii Societății Regale Africane să îl răscumpere și să îl repatrieze. Job Ben Solomon a impresionat autoritățile engleze prin judecata sa solidă, memoria excelentă, limpezimea în exprimare, dragostea de adevăr și pasiunea în încercarea de a-l găsi, precum și prin umorul său¹¹. Treptat se conturau astfel în opinia publică de pe ambele maluri ale Canalului Mânecii figurile unor eroi care proveneau din rândurile sclavilor. Acesta era și cazul lui Moses Bam Sam, liderul revoltei sclavilor din Jamaica, prezentat tot

⁷ Carminella Biondi, *op. cit.*, p. 30.

⁸ *Ibidem*, p. 11–13.

⁹ *Ibidem*, p. 75.

¹⁰ *Ibidem*, p. 78.

¹¹ *Ibidem*, p. 80.

de abatele Prévost într-o altă traducere, *Discours d'un nègre révolté à Jamaïque*, care a atras atenția asupra *marronnage*-ului (fuga de pe plantație într-un loc sigur și atacarea proprietarilor) ca mijloc eficace de luptă contra stăpânilor de sclavi. Pe lângă povestirile care zugrăveau destine reale din lumea sclavilor negri, un răsunet aparte l-au avut scrierile literare inspirate din lumea acestora. Pe nedrept uitat este romanul scriitoarei engleze Aphra Behn, *Ornooko or the Royal Slave*, tradus în Franța în 1754, care descria figura demnă a unui prinț african, care, fiind luat sclav, era supus unor tratamente inumane în America¹². Încet se contura figura „bunului sălbatic” în opoziție cu europeanul avar, corupt, lipsit de umanitate. Scrierile misiunilor, descrierile de călătorie, care evocau obiceiuri diverse din locuri paradisiace, lucrările literare care subliniau calitățile omului negru, lucrările semnate de foști sclavi, în care își prezentau calvarul cotidian începeau să combată teoriile curente în acea perioadă care explicau apariția raselor umane prin influențele mediului, ierarhizându-le după aspectul fizic, aspect care și-ar fi pus amprenta și asupra trăsăturilor morale.

„Sclavia nu este bună prin natura sa; ea nu este folositoare nici stăpânului, nici sclavului; acestuia pentru că el nu poate face nimic din virtute, iar celui alt pentru că dobândește în contact cu sclavii săi tot felul de obiceiuri rele, se obișnuiește pe nesimțite să nesocotească toate virtuțile morale și devine mândru, iute, aspru, mânios, iubitor de plăceri, crud”, scria Charles de Secondat baron de Montesquieu la începutul cărții a XV-a a lucrării *De l'esprit des lois*¹³. Încălcarea legilor firii, a moralei era primul argument antisclavagist adus de iluministul francez. În concepția sa, sclavia era o instituție inutilă în toate tipurile de guvernământ: monarhic (unde este cel mai important ca ființa umană să nu fie strivită sau înjosită), democratic (unde toți sunt egali) și aristocratic (unde legile trebuie să se străduiască pentru ca toți să fie egali în măsura în care poate îngădui natura guvernământului). Autorul critica argumentele celor care încercau să explice apariția acestei instituții prin milă (mila de a nu ucide prizonierii de război și de a îi transforma în sclavi, mila față de datornici, care deveneau sclavi, mila părintelui față de copilul său, pe care îl vindea pentru a îl scăpa de foame)¹⁴, prin disprețul față de obiceiurile altui popor¹⁵, prin prozelitism religios: „tot atât de puțin valabil este să se spună că religia le dă celor care o au dreptul de a îi reduce la sclavie pe cei care nu o au, pentru a lucra mai lesne la răspândirea ei.”¹⁶ Acest fel de a gândi i-a încurajat pe distrugătorii Americii în crimele lor. Pe această idee „au întemeiat ei dreptul de a reduce la sclavie atâtea popoare; căci acești tâlhari, care țineau neapărat să fie și tâlhari și creștini, erau tare cucernici.” În capitolul V enumera sec și ironic argumentele celor care se pronunțau pentru menținerea sclaviei negrilor:

¹² *Ibidem*, p. 90.

¹³ Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, București, 1964, p. 300.

¹⁴ *Ibidem*, p. 301.

¹⁵ *Ibidem*, p. 303.

¹⁶ *Ibidem*, p. 303–304.

„popoarele din Europa, după ce le-au exterminat pe cele din America, au trebuit să le reducă în sclavie pe cele din Africa, pentru a se folosi de ele la deștelenirea atâtor pământuri.” Montesquieu se numără printre primii ilumiști francezi care denunță prejudecățile rasiale, religioase și culturale de care au dat dovadă europenii, abuzând de popoarele cucerite¹⁷. Autorul francez analizează, critică sclavia, însă nu dă soluții pentru a o înlătura¹⁸. Se mărginește a afirma: „de orice natură ar fi însă sclavia, trebuie ca legile civile să caute a îi înlătura, pe de o parte, abuzurile, iar, pe de altă parte, primejdiile.” Mai mult, încearcă să explice existența ei în anumite regiuni ale globului prin influența climei calde, care ar paraliza inițiativele locuitorilor, aceștia acceptând cu ușurință sistemul impus de europeni.

Voltaire a apreciat comentariile lui Montesquieu referitoare la sclavie, însă s-a mulțumit să critice instituția cu haru-i strălucitor în *Candide*. Aflat în Surinam, acesta din urmă întâlnește un sclav de pe o plantație de zahăr, care i se destăinuie: „Când lucram la zahăr, dacă roata ne apuca un deget, ni se tăia toată mâna, dacă fugeam și ne prindea, ni se tăia un picior. Eu am pățit și una și alta. Cu prețul acesta mâncați voi zahăr în Europa ... Frații olandezi, care m-au convertit, îmi spun în fiecare duminică că toți suntem copiii lui Adam, și albi, și negri. Eu nu sunt genealogist, dar dacă predicatorii aceștia spun adevărul, atunci suntem toți veri de-al doilea. Trebuie însă să spunem că nu se poate să te porți urât cu neamurile!”¹⁹ Voltaire nu este considerat un scriitor abolitionist, nu a criticat sistemul și nu a fost preocupat să găsească soluții de eliminare a sclaviei. Dimpotrivă, în unele pasaje din *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* a subliniat diferențele vizibile dintre rase, deosebiri care explicau faptul că „negrii sunt sclavii altor oameni”²⁰. Aceeași idee o întâlnim și în *La philosophie de l'histoire*, unde scria că ochii rotunzi ai negrilor, nasul lor turtit și buzele mari, precum și nivelul de inteligență ridicau între ei și alte rase diferențe mari²¹.

Ambiguitatea ilumiștilor referitoare la instituția sclaviei este vizibilă în articolele apărute în *Encyclopedie*. Istoricul Jean Ehrard, unul dintre cei mai cunoscuți specialiști ai Iluminismului francez, a numărat articolele din *Encyclopédie* care aveau subiecte referitoare la negri, sclavie, comerțul cu negri, *marronnage*, egalitate naturală. A găsit 50 de voci, dintre care 15 nu amintesc nimic despre sclavie, 20 sunt menționări neutre, 10 condamnă în diferite grade sclavia, iar 30 o susțin²². Cele mai radicale articole erau semnate de cavalerul Louis de Jaucourt, autorul vocii *Esclavage*, și Dennis Diderot. După ce reia definiția lui Montesquieu despre

¹⁷ *Ibidem*, p. 304.

¹⁸ Jean Ehrard, *Lumières et esclavage*, p. 158.

¹⁹ Voltaire, *Candide sau Optimistul*, București, 1961, p. 87–88.

²⁰ Jean Ehrard, *Lumières et esclavage*, p. 114.

²¹ Carminella Biondi, *op. cit.*, p. 185.

²² Jean Ehrard, *Slavery before the Moral Conscience of the French Enlightenment: Indifference, Unease and Revolt*, în *The Abolitions of Slavery. From Léger Félicité Sonthonax to Victor Schoelcher, 1793, 1794, 1848*, ed. Marcel Dorigny, New York, 2003, p. 114.

sclavie, Louis de Jaucourt afirma chiar dreptul sclavului la revoltă, pentru a-și recăștiga libertatea²³.

*

Cunoscător al scrierii părintelui du Tertre și al compilației de relatări de călătorie tradusă de abatele Prévost, Jean Jacques Rousseau nu putea rămâne indiferent față de existența unei instituții care cunoștea maxima ei dezvoltare în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, sclavia negrilor din coloniile franceze. Este un subiect pe care filosoful îl tratează din mai multe unghiuri, cunoscută fiind preocuparea sa pentru definirea omului în raport cu societatea, cu evoluția acesteia. Sosit la Paris, după mai multe peregrinări, Rousseau frecventa saloanele epocii, se întâlnea cu enciclopediștii, lega cu aceștia amiciții mai mult sau mai puțin durabile²⁴. De Dennis Diderot îl apropia dragostea comună față de muzică, la îndemnul acestuia Rousseau dedicând articole consistente în *Encyclopédie* acestei arte. Să nu uităm că Diderot era unul dintre cei mai aprigi apărători ai libertății: „un om nu poate deveni proprietatea unui conducător, copilul proprietatea tatălui, soția a soțului, servitorul proprietatea stăpânului, negrul proprietatea colonistului. Libertatea nu poate fi împărțită.”²⁵

În 1755 Rousseau, poate influențat și de veștile referitoare la revoltele sclavilor din Jamaica și Saint Domingue, răspundea la întrebarea pusă de Academia din Dijon: „Care este originea inegalității între oameni și dacă ea este îngăduită de legea naturală?” *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* era o meditație originală a filosofului, care dedica scrierea Consiliului General al Genevei. Pornind de la premisa că înainte de a vorbi despre inegalitate, trebuia să analizeze adevărata natură umană, Rousseau delimita în prima parte a lucrării trăsăturile acesteia. Distingea între starea naturală sau primitivă a omului și cea socială sau istorică. Starea naturală, de inocență, care nu putea fi întâlnită în realitate, dar de care se apropiau cel mai mult populațiile sălbatice, era caracterizată prin nevoi fizice minime (în această stare oamenii erau autosuficienți), prin perfectibilitate (calitate care deosebește ființa umană de celelalte animale), prin absența moralității, înlocuită de pasiuni și sentimente față de rudele apropiate și de milă față de ceilalți semenii. De aici și concepția sa că omul se naște bun, milos, dar societatea este cea care îl pervertește. În această stare, inegalitatea nu poate exista²⁶. Apărea însă în alt stadiu al evoluției, în care omul împins de nevoi, de instinctul de supraviețuire era nevoit să trăiască dependent de alți semenii. În aceste paragrafe, în care Rousseau încerca să sesizeze evoluția raporturilor sociale, apărute pe baza proprietății private, pe nevoia bolnavă a omului de a-și ascunde adevărata ființă, în care „a părea” îl substituia pe „a fi”, ceea ce ducea la apariția

²³ Idem, *Lumières et esclavage*, p. 182–183.

²⁴ André Cresson, *Jean Jacques Rousseau, sa vie, son œuvre*, Paris, 1940, p. 17–18.

²⁵ Jean Ehrard, *Slavery before the Moral Conscience*, p. 119.

²⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, 2001, p. 89; Émile Durkheim, *Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie*, Paris, 1953, p. 117.

„pasiunii urâte de a-și face rău unii altora”, cetățeanul Genevei medita și asupra sclaviei²⁷. Refuza ideile gânditorilor politici, care pretindeau că oamenii aveau o înclinație naturală spre sclavie și că puteau renunța de bunăvoie la libertate, pentru a-și asigura hrana. El scria: „omul barbar nu-și pleacă capul în jugul pe care omul civilizat îl poartă fără murmur, el preferă unei sclavii liniștite cea mai frumoasă libertate.” Unele popoare disprețuiau voluptățile europenilor și preferau foamea, focul, frigul, moartea numai pentru a-și păstra independența²⁸. „Este un lucru demn de remarcat că de atâția ani, de când europenii se străduiesc să-i facă pe sălbatici din diferite ținuturi ale lumii să adopte felul lor de trai, ei n-au reușit să convingă pe niciunul, nici cu ajutorul creștinismului.” În notele sale la *Discurs*, Rousseau prezenta calitățile hotenților sau ale locuitorilor din Antile: agili, buni vânzători, buni pescari, alergători rapizi etc. Remarca că în lume trăiesc rase diferite, dar din păcate europenii „nu recunosc drept oameni decât pe ei înșiși”, iar în viitor aceștia trebuiau să facă eforturi pentru cunoașterea națiunilor diverse care populau pământul. A doua parte a *Discursului* era o apologie a celor două daruri esențiale ale naturii: viața și libertatea. „Renunțând la unul din aceste daruri îți degradezi ființa, renunțând la celălalt, ți-o nimicești.” Sclavia nu avea origini naturale, apariția ei a fost posibilă prin „ultragierea naturii”, iar moștenirea statutului de sclav încălca limitele legilor umanității: „jurisconsultii care au proclamat cu gravitate că pruncul unei slave se va naște sclav au hotărât cu alte cuvinte că un om nu se va naște om.”²⁹

„Omul s-a născut liber, dar pretutindeni este în lanțuri”, așa începe *Contractul social*, carte care a influențat iremediabil destinul generației care a pregătit declanșarea Marii Revoluții Franceze din 1789. Intenția autorului a fost de a elabora o lucrare amplă, pe care ar fi dorit să o intituleze *Instituțiile politice*, la care lucra încă din 1743, când era secretarul ambasadorului francez la Veneția³⁰. Se va mulțumi însă cu acest mic tratat, cum el însuși îl numea, publicat la Amsterdam, în același an în care apărea, și poate nu întâmplător, *Émile ou de l'éducation*. Prin *Contractul social*, Rousseau a încercat să găsească o metodă de a armoniza starea naturală a omului cu statutul său social. Nu ne vom opri decât la acele pasaje referitoare la sclavie.

Încă din capitolul al II-lea, intitulat *Despre cele dintâi societăți*, Rousseau critică ideile lui Aristotel, Hugo Grotius, Thomas Hobbes, care proclamau dreptul celor puternici asupra celor slabi, oamenii nefiind egali de la natură, „unii născându-se pentru sclavie, iar alții pentru a fi stăpâni”³¹. Sclavia nu era un dat natural al omului, scria Rousseau; dacă „există sclavi din fire, aceasta este pentru că au existat mai întâi sclavi împotriva firii. Violența a dat naștere celor dintâi

²⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, p. 90.

²⁸ *Ibidem*, p. 97.

²⁹ *Ibidem*, p. 100.

³⁰ Idem, *Contractul social*, București, 1967, p. 15.

³¹ *Ibidem*, p. 87.

sclavi, iar lașitatea le-a perpetuat sclavia”³². În capitolul al IV-lea, intitulat *Despre sclavie*, se reia critica împotriva sclaviei voluntare, argument îndelung folosit de partizanii coloniștilor. Grotius susținea că un popor putea să-și înstrăineze libertatea. Rousseau la rândul lui afirma că un om nu se vinde sau se dăruiește gratuit, „un astfel de act este nelegitim și nul, prin simplul fapt că cel care îl face nu este în toate mințile. A spune acest lucru despre un popor întreg înseamnă a presupune existența unui popor de nebuni, dar nebunia nu creează dreptul.”³³ Deoarece libertatea este egală cu umanitatea, a renunța la ea însemna, în concepția lui Rousseau, a renunța la drepturile umane. Autorul revine la ideea din *Discurs asupra originii inegalității dintre oameni* referitoare la sclavia ereditară. Părinții nu au dreptul să-și înstrăineze copiii, „deoarece o astfel de dăruire este contrară scopurilor naturii și depășește drepturile paternității”³⁴. În societățile bazate pe sclavie nu există o convenție firească între putere și locuitori, pentru că sclavul cu tot ceea ce îi aparține este proprietatea stăpânului, iar acesta nu poate încheia un pact cu sine.

Sclavia nu poate fi argumentată nici prin dreptul învingătorului asupra învinsului. În acest sens, Rousseau reia ideile lui Montesquieu, îmbogățindu-le. Învingătorul nu are niciun drept asupra învinșilor, nu le poate oferi o viață de sclav în schimbul vieții, pentru că războaiele nu se duc împotriva locuitorilor unui stat, ci împotriva statului însuși. „Războiul nu este deci o relație de la om la om, ci o relație de la stat la stat, în care particularii nu sunt dușmani decât în mod accidental, nu ca oameni, nici măcar ca cetățeni, ci ca soldați, nu în calitate de membri ai patriei, ci ca apărători ai ei.”³⁵ Din momentul în care depun armele, aceștia nu mai sunt dușmani, dreptul de a-i ucide dispare și nu li se mai poate cere să devină sclavi. După ce arată netemeinicia argumentelor celor care susțin sclavia voluntară și cea provenită din războaie, Rousseau concluzionează: „aceste cuvinte «sclavie» și «drept» sunt contradictorii.” „Fac cu tine o convenție cu totul în dauna ta și în folosul meu, pe care o voi respecta cât îmi va plăcea și pe care tu o vei respecta cât îmi va plăcea”, cu aceste cuvinte, nu lipsite de un umor sec, sintetiza absurdul existenței unui contract social într-o societate bazată pe sclavie³⁶. Nici în *Contractul social*, Rousseau nu se pronunță pentru înlăturarea imediată, definitivă a sclaviei. Pornind de la critica lui Montesquieu, el demonstrează cu argumente logice că sclavia este o instituție care putea fi considerată în afara societății.

În ultimii douăzeci de ani ai Vechiului Regim, ideile aboliționiste au pătruns în opinia publică prin scrieri filosofice, opere literare, analize economice, realități ale lumii coloniale dezvăluite de înalții funcționari ai Ministerului Marinei și al Coloniilor.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 90–91.

³⁴ *Ibidem*, p. 91.

³⁵ *Ibidem*, p. 93–94.

³⁶ *Ibidem*, p. 95.

Astfel apărea la Neuchâtel, în 1781, epistola *Réflexions sur l'esclavage des nègres*, a marchizului Nicolas de Condorcet, scrisă sub pseudonimul semnificativ de Joachim Schwarz (germ.: „negru”). Începutul ei era edificator: „Chiar dacă nu am aceeași culoare ca și voi, v-am privit întotdeauna ca frați ai mei.” Tonul dur la adresa stăpânilor de sclavi se remarcă în critica adusă lipsei de omenie, o trăsătură comună „celor care s-au îmbogățit din munca și suferințele” sclavilor. Se considera onorat să le ia apărarea celor din urmă: „voi vorbi nu în interesul comerțului, ci în numele legii și al justiției.” Considerând că „a reduce un om în sclavie, a-l cumpăra, a-l vinde ... este o crimă mai mare decât hoția”, Condorcet propunea un proiect de abolire graduală a sclaviei³⁷. Argumentul celor care susțineau sclavia din interese economice era spulberat de analizele întreprinse de Adam Smith în *The Wealth of Nations*, lucrare în care afirma că sclavii nu sunt productivi, iar menținerea instituției era un obstacol în calea pieței libere³⁸. La Paris apărea și în presă o campanie antisclavagistă dusă în publicația „Ephémérides du citoyen”, unde, în urma unor calcule (făcute de publicistul Dupont de Nemours), se ajungea la concluzia că munca unui sclav era mai scumpă decât cea a unui muncitor european³⁹. Treptat, dezbaterea în jurul sclaviei se mută din planul filosofic în cel politic. Marchizul Honoré de Mirabeau, cunosător al realităților coloniale, fratele său fiind guvernator în Guadelupa, scria despre pericolele și dezavantajele folosirii sclavilor pe plantații, afirmând că orice formă de sclavie este inumană. Se pronunța pentru eliminarea graduală a sclaviei, primul pas fiind, în opinia sa, abolirea monopolului comercial cu metropola⁴⁰. În același sens scria și baronul Jacques de Turgot, care era de părere că sclavia era un sistem care viola drepturile umanității și nu avea utilitate publică⁴¹. În epocă remarcăm că scriitorii aveau poziții mai radicale decât oamenii politici. Ne referim la Louis Sébastien Mercier, care scria un roman fantastic intitulat *L'an 2440: rêve s'il en fut jamais*, în care personajul principal se trezea în viitor și vedea, la ieșirea dintr-un templu parizian, statuia dedicată unui erou negru⁴². Reprezentantă a literaturii feminine, Olympe de Gouges (născută Marie Gouze), autoare a unei îndrăznețe *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*, scria o piesă de teatru care i-a și adus „privilegiul” unui sejur la Bastilia: *L'esclavage des noirs ou L'heureux naufrage*⁴³.

Trebuie remarcat că în preajma Revoluției se conturează ideea înlăturării sclaviei din colonii, gradual, prin reforme. În 1788 se va constitui *Société des amis des noirs*, care îi va avea ca membri pe Jacques Pierre Brissot, Mirabeau, Joseph

³⁷ Joachim Schwarz, *Réflexions sur l'esclavage des nègres*, Neuchâtel, 1788, p. 63–64.

³⁸ Jim Powell, *op. cit.*, p. 27; Cécile Révauger, *The Abolition of Slavery. The British Debate (1787–1840)*, Paris, 2008, p. 97.

³⁹ Carminella Biondi, *op. cit.*, p. 209.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 206.

⁴¹ *Ibidem*, p. 207.

⁴² Jean Ehrard, *Lumières et esclavage*, p. 193.

⁴³ Nelly Schmidt, *op. cit.*, p. 77.

Gilbert de La Fayette, abatele Henri Grégoire, Nicolas de Condorcet, Olympe de Gouges etc. Societatea s-a constituit sub influența celei din Londra, fondată în 1787, și s-a pronunțat pentru oprirea comerțului cu negri, ca prim pas spre emanciparea graduală a sclavilor din colonii⁴⁴.

„Convenția națională declară abolit sclavajul negrilor din toate coloniile: în consecință, decretează că toți oamenii, fără deosebire de culoare, din colonii sunt cetățeni francezi și se bucură de toate drepturile înscrise în Constituție”, așa începea decretul din februarie 1794, care oficializa calea radicală: abolirea definitivă și imediată a sclaviei⁴⁵. În același an, în octombrie, Jean Jacques Rousseau era omagiat de fiii Revoluției, care i-au pregătit o ceremonie fastuoasă cu ocazia strămutării osemintelor în Panteon. Înaintea sicriului mergeau grupuri distincte, care țineau în brațe lucrările filosofului: mamele cu copii – *Émile*, iar membrii Convenției – *Contractul social*⁴⁶. Era o recunoaștere a influenței exercitate de Rousseau asupra construcției ideologice republicane revoluționare. Este cunoscut că abolirea sclaviei în perioada Convenției s-a făcut în contextul declanșării războiului cu Anglia, al izbucnirii revoltelor din Saint Domingue, care puneau în pericol existența coloniilor franceze. Însă studiile recente demonstrează că dezbaterea asupra sclaviei desfășurată în cercurile politice și culturale franceze era cunoscută și în colonii. Scrierile și discursurile membrilor *Societății Amicilor Negrilor* circulau printre sclavi și printre mulatrii liberi, iar Victor Schoelcher, cunoscutul aboliționist francez, autorul legii din 1848, prin care sclavia a fost definitiv abolită în coloniile franceze, a scris despre conducătorul revoltei sclavilor din Saint Domingue, François Dominique Toussaint Louverture, arătând interesul acestuia pentru scrierile iluministe care aveau drept subiect sclavia⁴⁷.

În Principate curentul aboliționist se remarcă în deceniile 1820–1850, iar reprezentanții săi nu se sfiesc să recunoască influența scrierilor lui Rousseau asupra formării lor: Mihail Kogălniceanu, Eufrosin Poteca, Costache Conachi, Costache Negruzzi, Alecu Russo, C.D. Aricescu etc.⁴⁸ Cataloagele bibliotecilor particulare și cele publice mărturisesc și ele despre prezența scrierilor lui Rousseau în Principate⁴⁹.

⁴⁴ Lawrence C. Jennings, *French Anti-Slavery. The Movement for the Abolition of Slavery in France (1802–1848)*, Cambridge, 2000, p. 1–2.

⁴⁵ Nelly Schmidt, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁶ André Cresson, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁷ Fabienne Federini, *L'abolition de l'esclavage de 1848. Une lecture de Victor Schoelcher*, Paris, 1998, p. 33–35; Victor Schoelcher, *Vie de Toussaint Louverture*, Paris, 1982.

⁴⁸ Sorina Bercescu, *Rousseau și scriitorii români din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Analele Universității București. Limbi romanice”, an XXII, 1973, p. 167–175; Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, București, 1998, p. 83–90; Venera Achim, *Desființarea sclaviei în cele două Americi și în Principatele Române în secolul al XIX-lea. O paralelă, în Europa și noi. Studii de istoria economiei*, coord. Maria Mureșan, București, 2005, p. 369–392 etc.

⁴⁹ Raluca Tomi, *Mișcarea aboliționistă și opinia publică din Principatele Române: mijloace de influențare*, în *Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831–1859*, coord. Venera Achim, Viorel Achim, București, 2015 (în curs de publicare).

Iluminismul francez nu a avut o poziție clară împotriva sclaviei. Secolul al XVIII-lea era momentul de apogeu al comerțului cu negri, al dezvoltării imperiului colonial francez, iar interesele economice au precumpănit de multe ori asupra celor umanitare. Însă prin analiza și critica instituției sclaviei din perspectiva morală, antropologică și juridică, Iluminismul a pregătit opinia publică pentru ceea ce numai o schimbare radicală, ca Marea Revoluție Franceză, putea să facă: abolirea imediată a sclaviei. Chiar dacă s-a revenit, în 1802, la sclavia în colonii, mișcarea aboliționistă franceză a renăscut pe alte principii după 1815 și a reușit în 1848 să impună eliminarea definitivă a acestei instituții.

FRENCH ENLIGHTENMENT AND THE SLAVERY ISSUE:
JEAN JACQUES ROUSSEAU

Abstract

The present paper shows the influence of Jean Jacques Rousseau's writings on the European abolitionist movement. The French Enlightenment writings on slavery and their influence on Rousseau's thinking are reviewed. An analysis is made of Rousseau's main writings on slavery and of their impact on the abolitionist laws of the French Revolution, as well as on the abolitionist movement in the Romanian Principalities.

Keywords: slavery; abolitionism; views on slavery; Enlightenment; French colonies; Jean Jacques Rousseau

RELĂȚII INTERSTATALE – REALITĂȚI ȘI DISTORSIUNI

UN SECOL DE CONFRUNTĂRI PENTRU DOMINAȚIE ÎN MACEDONIA: 1195–1299

ALEXANDRU MADGEARU*

Prin Macedonia înțelegem aici acea regiune care se întinde între râul Nestos (Mesta) la est și lacul Ohrid la vest. Spațiul este delimitat la nord de munții Rila, iar la sud de Thessalia. Este o definiție geografică bazată însă pe o evoluție istorică de durată lungă. Macedonia este străbătută de cele două mari artere de comunicație ale Peninsulei Balcanice, intersectate la Thessalonice: *Via Egnatia* și culoarul Morava-Vardar, al căror control a fost un obiectiv urmărit de toate puterile în expansiune. Circulația pe *Via Egnatia* a fost redeschisă în secolul al IX-lea¹, dar în secolul al XIII-lea traseul de la vest de Ohrida, adică din Epir, nu mai era practicabil². Drumul Belgrad-Niș-Skopion-Thessalonice a redevenit funcțional după cucerirea deplină a Bulgariei în 1018, când a fost lichidat statul care avea centrul la Ohrida. În secolul al XIII-lea, segmentele macedonene ale acestor drumuri și regiunea în ansamblu erau păzite de fortificații precum cele de la Serrai, Verroia, Skopion (Skopje), Ohrida, Melnik (Melenikon), Prosakos. Ele au devenit fie centre de putere ale unor conducători rebeli, fie obiective ale acțiunilor de cucerire ale statelor în expansiune (țaratul româno-bulgar, Imperiul Latin, principatul Epirului, Imperiul de la Niceea și, în final, Serbia). Etapele luptelor pentru împărțirea puterii în Macedonia au fost: prima expansiune a țaratului româno-bulgar (1195–1203), confruntările acestuia cu Imperiul Latin (1204–1211), expansiunea principatului Epirului (1216–1230), a doua expansiune a Bulgariei (1230–1241), ofensiva Imperiului de la Niceea (1242–1259) și expansiunea Serbiei (1282–1299).

Acest secol de confruntări pentru dominația asupra Macedoniei a început în 1195 prin ofensiva armatei româno-bulgaro-cumane comandată de Asan pe valea Strumei, încheiată cu o victorie lângă Serrai și cu ocuparea importantei poziții de la Melnik³. Evenimentul este semnificativ și pentru că destabilizarea dominației bizantine

---

* Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară; amadgearu@yahoo.com.

¹ K. Belke, *Roads and Travel in Macedonia and Thrace in the Middle and Late Byzantine Period*, în *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*, ed. R. Macrides, Aldershot, 2002, p. 78–79.

² N. Oikonomides, *The Medieval Via Egnatia*, în *The Egnatia under Ottoman Rule (1380–1699). Halcyon Days in Crete II: A Symposium Held in Rethymnon (9–11 January 1994)*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon, 1996, p. 9–16.

³ Niketas Choniates, *Ἱστορία. Istoria*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (în continuare: FHDR), vol. III, *Scriptores Byzantini, saec. XI–XIV*, ed. A. Elian, N.Ș. Tanașoca, București, 1975,

în centrul Macedoniei a permis accentuarea tendințelor centrifuge din zonă (în 1197, rebelul vlah Dobromir s-a înstăpânit asupra cetăților Strumitza și Prosakos, precum și asupra întregii regiuni dintre Struma și Vardar)⁴.

Figura 1. Macedonia în secolele XII–XIII. Principalele centre urbane

De-a lungul acestor șase etape se pot sesiza elemente de continuitate, în sensul că actorii s-au schimbat, dar obiectivele au rămas aceleași. Principalul obiectiv a fost, evident, deținerea Thessalonicii. Nu mai este nevoie să amintim cât de important a fost acest oraș, nu doar în Evul Mediu. Înainte de perioada tratată aici, regele Siciliei William al II-lea îl cucerise la 24 august 1185 (orașul a fost eliberat de generalul Alexios Vranas după trei luni)⁵. Cucerirea a fost posibilă

p. 278/279–282/283, *Alexios Angelos*, I; R. Wolff, *The “Second Bulgarian Empire”. Its Origin and History to 1204*, în „Speculum”, 24, 1949, 2, p. 186–187; J.V.A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1994, p. 28; A. Dančeva-Vasileva, *Histoire politique-militaire de Sredetz (Sofia) depuis la fin du 12ème siècle jusque la fin du 14ème siècle*, în „Bulgarian Historical Review”, 36, 2008, 1–2, p. 5–6.

⁴ Niketas Choniates, *Ἱστορία. Istoria*, p. 288/289, 292/293–298/299, 310/311–312/313, *Alexios Angelos*, I; idem, *Orationes et epistolae*, I, ed. I.A. Van Dieten, Berlin, New York, 1972, p. 107–111 (vezi, de asemenea, FHDR, vol. III, p. 362/363–370/371); R. Wolff, *The “Second Bulgarian Empire”*, p. 188–189; J. Hoffmann, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich. Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, München, 1974, p. 47–48, 90–91, 115; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 29–30, 32–33.

⁵ O. Tafrali, *Thessalonique, des origines au XIVème siècle*, Paris, 1919, p. 182–191; A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessaloniki, 1963, p. 42–45; A. Stavridou-Zafraka, *Macedonia from 1025 to 1453*, în *The History of Macedonia*, ed. I. Koliopoulos, Thessaloniki, 2007, p. 115.

doar pentru că David Comnenos, comandantul trimis pentru a-l apăra, a trădat, fugind și lăsând orașul cu o garnizoană insuficientă. Puternic fortificat, Thessalonicul nu a putut fi luat decât prin cedare (1204 – prin împărțirea imperiului⁶, 1225 – când mica garnizoană rămasă s-a predat lui Theodor Angelos Dukas⁷, 1242 – când a capitulat în fața lui Ioan al III-lea Vatatzes⁸). Asediul organizat de țarul Ioniță în septembrie–octombrie 1207 ar fi fost singurul care ar fi putut conduce la străpungera fortificației, dar a fost oprit din cauza uciderii țarului⁹. Pentru a ajunge la Thessalonic era necesară obținerea prealabilă a fortificațiilor care controlau căile de acces către oraș. Dintre acestea, cele mai importante erau Verroia în vest și Serrai în est. Astfel, ofensiva din toamna anului 1207 a fost pregătită de Ioniță prin cea din vara anului 1205, când, după ce a luat prin asediu Serrai de la latini, a cucerit și Verroia, a cărei populație a fost fie masacrată, fie deportată la Dunăre. Episcopul latin instalat acolo în 1204 a fugit, fiind înlocuit de îndată cu unul bulgar, iar orașul a fost pus sub administrarea unui conducător bulgar¹⁰. În vremea în care la Serrai se desfășura asediul (iunie 1205), locuitorii din Thessalonic s-au revoltat contra dominației latine, cedând puterea unui șef vlah pe care Niketas Choniates îl denumeste *Etuismenos*. După unii cercetători, numele real ar fi fost Șișman, de origine cumană¹¹. În *Cronica Moreei*, această cucerire efemeră a Thessalonicului de către

⁶ J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 49–59; R. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople*, în *A History of the Crusades*, ed. K. Setton, vol. II, ed. a 2-a, Madison, 1969, p. 187–192; A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204–1261)*, Bologna, 1978, p. 175–199; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija (1204–1261)*, Sofia, 1985, p. 49–51; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 62–63; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden, Boston, 2011, p. 389.

⁷ J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 162–164; idem, *La reprise de Salonique par les Grecs en 1224*, în *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines (Paris, 27 juillet – 2 août 1948)*, vol. I, Paris, 1950, p. 141–146; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957, p. 60–63; C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique*, Athènes, 1976, p. 241; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 120; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 120; F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224–1242*, Thessaloniki, 1996, p. 69–79, 109, 157–165; A. Stavridou-Zafra, *op. cit.*, p. 121; B. Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique. Thèse en vue de l'obtention du doctorat de l'Université de Toulouse*, Toulouse, 2011, p. 62–65.

⁸ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 137–139; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 153; F. Bredenkamp, *op. cit.*, p. 257–260; B. Osswald, *op. cit.*, p. 77.

⁹ F. Dall'Aglia, *The Bulgarian Siege of Thessaloniki in 1207: Between History and Hagiography*, în „Eurasian Studies”, Cambridge, 1, 2002, 2, p. 263–282.

¹⁰ Geoffroy de Villehardouin, *Cucerirea Constantinopolului*, trad. T.A. Fluieraru, ed. O. Pecican, Cluj-Napoca, 2002, p. 163–164 (cap. 392–394); Niketas Choniates, *Ἱστορία. Istoria*, p. 318/319–320/321, *După cucerirea orașului*, 11; J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 82; T. Vlachos, *Kalojan plündert Thrakien und Makedonien*, în „Vyzantina. Epistemonikon organon Kentrou Vyzantinon Ereunon Philosophikes Scholes Aristoteleiou Panepistemiou”, 2, 1970, p. 276–277; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 84.

¹¹ Niketas Choniates, *Ἱστορία. Istoria*, p. 320/321, *După cucerirea orașului*, 11; J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 82; G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 in Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen*

vlahi și bulgari a fost menționată pe scurt în versiunea aragoneză, fiind atribuită lui Ioniță¹². De fapt, Ioniță nu a continuat atunci cu cucerirea Thessalonicului, pentru că era ocupat cu asediul de la Philippopolis¹³. De asemenea, asediul desfășurat de Theodor Angelos Dukas în 1225 nu ar fi fost posibil dacă mai înainte nu ar fi obținut cetățile Verroia și Serrai în 1221–1222¹⁴.

La capătul de vest al sectorului macedonean al *Via Egnatia*, Ohrida a fost alt oraș care a reprezentat un obiectiv major în confruntările dintre puterile regionale. Ca și Thessalonicul, era un centru important în organizarea ecleziastică. Fiind și fosta capitală a țaratului lui Samuel, recucerirea Ohridei avea și o semnificație simbolică pentru noul stat bulgar. Bulgaria a redobândit Ohrida, împreună cu cea mai mare parte a Macedoniei, probabil în primăvara anului 1204. După moartea lui Ioniță, regiunea a fost ocupată de regele Serbiei Ștefan al II-lea, iar în 1216 a intrat sub stăpânirea principelui Epirului Theodor Angelos Comnenos Dukas¹⁵. Abia în 1230 Bulgaria a recuperat Ohrida. După moartea lui Ioan Asan al II-lea, orașul a fost recucerit de principele Epirului, Mihail al II-lea Dukas. În 1259, după victoria de la Pelagonia, Ohrida și restul părții de vest a Macedoniei au intrat în componența Imperiului bizantin de la Niceea¹⁶. Din punct de vedere bisericesc,

---

Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München, 1972, p. 14, 50, 65, 66; D. Nicol, *Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*, în *XVe Congrès international d'études byzantines. Rapports, I, Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*, Athènes, 1976, p. 11–12, 26; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 70; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris, 1989, p. 41; G. Prinzing, în Demetrios Chomatenos, *Ponemata diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin, New York, 2003, p. 11*; A. Stavridou-Zafraka, *op. cit.*, p. 116; I. Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden, Boston, 2011, p. 308–312.

¹² I. Božilov, *La „Chronique de Morée” et l'histoire de Bulgarie au début du XIIIe siècle (1204–1207)*, în „Bulgarian Historical Review”, 5, 1977, 2, p. 52–53; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 70; T. Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford, 2009, p. 339–340, 344.

¹³ Niketas Choniates, *Ἱστορία. Istoria*, p. 322/323–324/325, *După cucerirea orașului*, 11; Geoffroy de Villehardouin, *op. cit.*, p. 165–166, 176–178 (cap. 399–401, 435, 439–440); Henri de Hainaut, în E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, pt. 1, 1199–1345, ed. N. Densușianu, București, 1887, p. 51–52, doc. XXXVII [= *Fontes Latini historiae Bulgaricae (Latinski izvori za bălgarskata istorija)*] (în continuare: FLHB), vol. III, ed. I. Dujčev, S. Lišev, B. Primov, M. Vojnov, Sofia, 1965, p. 365–366]; Henri de Hainaut, în FLHB, vol. IV, ed. M. Vojnov, V. Gjuzelev, S. Lišev, M. Petrova, B. Primov, Sofia, 1981, p. 39–41; J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 82; R. Wolff, *op. cit.*, p. 203; T. Vlachos, *op. cit.*, p. 277–278; G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens*, p. 54–56; C. Asdracha, *op. cit.*, p. 54, 61, 158, 237; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 71; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 84.

¹⁴ F. Bredenkamp, *op. cit.*, p. 67–68; A. Stavridou-Zafraka, *op. cit.*, p. 120.

¹⁵ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 49; G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens*, p. 114–116; V. Kravari, *op. cit.*, p. 41; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 104, 113; F. Van Tricht, *op. cit.*, p. 237–238; B. Osswald, *op. cit.*, p. 48–51.

¹⁶ D.J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 7, 1953, p. 99–141; I. Mladjov, *Some Observations on the Upper Vardar and Upper Struma Valleys in the Late Middle Ages (c. 1240 – c. 1380)*, în „Bulgaria mediaevalis”, 1, 2010, p. 139–140.

Ohrida nu a încetat niciun moment să aparțină imperiului, căci arhiepiscopia (diminuată după 1199 ca întindere) a continuat să fie subordonată împăraților de la Niceea. Nici măcar Ioan Asan al II-lea nu a îndrăznit desființarea ei atunci când a ocupat toată Macedonia, în 1230. După 1259, Ohrida, împreună cu fortificațiile de la Skopion, Prosakos, Strumica, Štip și Prilep, a făcut parte din zona de frontieră în contact cu Serbia. Momentul final al perioadei pe care o discutăm, 1299, este cel când Ștefan Milutin a încheiat acordul cu împăratul Andronic al II-lea (1282–1328), prin care Skopion a fost cedat Serbiei (fusesse deja cucerit în 1282). Schimbările teritoriale, respectiv ocuparea nord-vestului Macedoniei, au fost recunoscute de Andronic al II-lea sub forma dotei acordate principesei Simonis, care a fost dată de soție regelui sârb. Astfel, în 1299, frontiera care diviza Macedonia s-a stabilit pe linia Ohrid-Prilep-Štip și s-a menținut astfel până în 1334¹⁷.

Orașul Skopion este al treilea punct strategic pe care îl amintim aici. Importanța sa rezidă în controlul circulației pe valea Vardarului. În 1018 a devenit reședința themei Bulgaria. Partea de nord a Macedoniei, în care se află acest oraș, a fost cucerită de Ioniță probabil în 1199, atunci când statul româno-bulgar s-a extins spre vest până la Braničevo. În 1202, Skopion, împreună cu Velbujd (Kyustendil) și Prizren, ținea de arhiepiscopia de Tărnovo¹⁸. Skopion a fost apoi cucerit de Theodor Angelos Comnenos Dukas după 1216¹⁹ și a revenit în Bulgaria în 1230²⁰. În 1246 a fost atins de ofensiva Imperiului de la Niceea, iar în 1254 a fost reocupat de Bulgaria. Deși tratatul de pace din 1256 prevedea restituirea sa, aceasta nu s-a întâmplat, după cum a demonstrat recent Ian Mladjov²¹. În 1282, Skopion a fost ocupat de Serbia, devenind noua capitală a acestui stat în plină ascensiune.

Al patrulea punct de interes este Melnik, de pe valea râului Struma. Fortificația medievală de pe dealul Sveti Nicola a fost construită în secolul al X-lea, în timpul primului țarat bulgar. A fost cucerită de armata bizantină în 1014. În 1195, fortificația a fost ocupată în timpul campaniei lui Asan în Macedonia. S-a transformat într-un centru urban în timpul cât a fost condusă de Alexios Slav între 1211 și 1229 (acest nepot de soră al lui Ioniță devenise conducătorul unui mic principat independent în zona munților Rhodopi după 1207). Orașul a fost cucerit

¹⁷ L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le Kralj Milutin*, Thessalonique, 1978, p. 37–56; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge, 1993, p. 119–120; M. Živojinović, *La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, în *Byzantium and Serbia in the 14th Century. International Symposium, 3 (12–14 November 1993)*, Athens, 1996, p. 58–59.

¹⁸ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. I, pt. 1, p. 29, doc. XX (= FLHB, vol. III, p. 336); V. Gjuzelev, *Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9.–14. Jh.)*, în „Bulgarian Historical Review”, 5, 1977, 1, p. 43; K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century. The Records of a Bygone Culture*, Leiden, Boston, 2008, p. 224. Velbujd este inclus în actualul oraș Kyustendil.

¹⁹ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 58; V. Kravari, *op. cit.*, p. 42; B. Osswald, *op. cit.*, p. 57–59.

²⁰ V. Kravari, *op. cit.*, p. 42; A. Stavridou-Zafraka, *op. cit.*, p. 120; B. Osswald, *op. cit.*, p. 59.

²¹ I. Mladjov, *op. cit.*, p. 140–147.

de Ioan Asan al II-lea în 1230, iar în 1246 a fost ocupat de armata bizantină. Revolta din 1255 nu a reușit eliberarea sa²².

După această expunere a celor mai importante patru obiective ale dominației asupra Macedoniei, vom trece la perspectiva cronologică, menționată deja la început. În prima etapă, Bulgaria a dobândit controlul asupra bazinului mijlociu și inferior al Strumei, începând din 1195 (Melnik), acțiune încheiată prin ocuparea cetății Prosakos, care fusese deținută de rebelul Dobromir²³, și prin ridicarea fortificației de la Kritsuva (la nord de Serrai), în 1203–1204. O inscripție atestă construirea ei de către un militar bizantin, Vranas, la ordinele lui Caloian (Ioniță)²⁴. Bulgaria și-a asigurat astfel o regiune de unde putea avansa spre Thessalonic și care separa Imperiul Latin de principatul Epirului, care se forma tot atunci. Partea de nord a Macedoniei a fost cucerită, după cum am precizat deja, în primăvara sau vara anului 1199.

A doua etapă a reprezentat continuarea acțiunilor ofensive ale Bulgariei, dar contra Imperiului Latin, care se implantase în partea europeană a Imperiului Bizantin, nu doar în Thracia, ci și în Macedonia. Formarea regatului de Thessalonic i-a răpit lui Ioniță principalul obiectiv al expansiunii în Macedonia. Nici el (în 1207) și nici urmașul său Borilă (în 1211) nu au reușit atingerea lui. Totuși, după cum am amintit deja, Ioniță a ocupat Verroia și Serrai, fortificații din regiunea de la nordul metropolei, după campania victorioasă din vara anului 1205 din Thracia, care era zona unde și-a concentrat acțiunile ofensive din 1205–1207. În 1207, asediul Thessalonicului ar fi avut șanse de reușită, dar a fost abandonat din cauza uciderii lui Ioniță. Macedonia a rămas divizată între Bulgaria, Imperiul Latin și regatul de la Thessalonic.

Rămas liber după împărțirea Imperiului Bizantin, Epirul a fost regiunea de unde a pornit următoarea acțiune de luare în stăpânire a Macedoniei. În această a treia etapă (1216–1230), statul condus de Theodor Angelos Comnenos Dukas a avansat treptat de-a lungul *Via Egnatia*, până în 1225, când acesta a cucerit Thessalonicul, unde s-a proclamat și împărat. De asemenea, a ocupat nord-vestul Macedoniei, inclusiv Skopion. A pierdut însă totul din cauza victoriei lui Ioan Asan al II-lea de la Klokotnitsa din 9 martie 1230, care a deschis următoarea etapă, care poate fi denumită a doua expansiune a Bulgariei. În Macedonia, Ioan Asan al II-lea

²² I. Dujčev, *Melnik au Moyen Âge*, în „Byzantion”, 38, 1968, 1, p. 30–40; Z. Pljakov, *Die Stadt Sandanski und das Gebiet von Melnik und Sandanski im Mittelalter*, în „Byzantinobulgarica”, Sofia, 4, 1973, p. 186–187; M. Popović, *Did Dragōtas Conquer Melnik in 1255?*, în „Glasnik na Institutot za nacionalna istorija”, Skopje, 51, 2007, 1, p. 15–24; N. Kanellopoulos, J. Lekea, *The Struggle between the Nicean Empire and the Bulgarian State (1254–1256): Towards a Revival of Byzantine Military Tactics under Theodore II Laskaris*, în „The Journal of Medieval Military History”, 5, 2007, p. 58, 66–69; I. Mladjov, *op. cit.*, p. 139–140.

²³ G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens*, p. 14; idem, în Demetrios Chomatenos, *op. cit.*, p. 11*.; V. Kravari, *op. cit.*, p. 41.

²⁴ G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens*, p. 76; Ph. Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften des Hämus-Halbinsel*, vol. I, *Die bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki, 1979, p. 47–49; K. Petkov, *op. cit.*, p. 425; I. Biliarsky, *op. cit.*, p. 356.

a ocupat teritoriile care fuseseră dobândite de Ioniță și pierdute de Bulgaria în 1208 și 1216, dar și Ohrida și Skopion²⁵. Întreaga Macedonia a fost astfel supusă Bulgariei, cu excepția unei zone din jurul Thessalonicului, acel regat care fusese cucerit în 1225 de Theodor Angelos Comnenos Dukas și care, în 1230, a devenit un fel de satelit al Bulgariei. A fost condus până în 1237 de Manuel Comnenos Dukas, gine-rele lui Ioan Asan al II-lea²⁶.

A cincea etapă a perioadei de care ne ocupăm a fost rezultatul declinului Bulgariei după moartea lui Ioan Asan al II-lea în 1241. Supusă tributului față de mongoli după 1242 și cuprinsă de luptele pentru putere din timpul domniei copilului Căliman, Bulgaria a pierdut poziția hegemonică în fața Imperiului de la Niceea, care în 1242 a început expansiunea în Europa. A înglobat statul de la Thessalonic, iar din 1246 a continuat expansiunea în Macedonia, prin atacarea Bulgariei (unde țară devenise alt fiu minor al lui Ioan Asan al II-lea, Mihail). În campania din 1246, Ioan al III-lea Vatatzes a dobândit cea mai mare parte a Macedoniei, vestul fiind deja ocupat de principele Epirului Mihail al II-lea Dukas (inclusiv Ohrida)²⁷. Bulgaria a fost nevoită să se alieze cu Imperiul de la Niceea, dar a încercat în 1254 să recupereze teritoriile pierdute. Ajuns efectiv la conducerea țaratului, Mihail Asan a atacat Thracia și Macedonia după moartea lui Ioan al III-lea Vatatzes, a reușit eliberarea unor părți din Macedonia, dar campania noului împărat Theodor al II-lea Laskaris din 1255–1256 a condus la o și mai mare extindere a Imperiului de la Niceea în Macedonia. În mod inevitabil s-a ajuns apoi la confruntarea cu principatul Epirului, soldată cu victoria de la Pelagonia-Bitolia din vara anului 1259 contra coaliției pe care Mihail al II-lea Dukas o formase cu principele de Achaia Guillaume de Villehardouin și Manfred de Sicilia. Armata bizantină comandată de sebastokratorul Ioan Palaeologos a supus întreaga Macedonia de vest până la Ohrida²⁸.

A șasea etapă și ultima a introdus în joc un nou actor, care, după câteva decenii, va deveni chiar noua putere hegemonică în Peninsula Balcanică: Serbia. Ascensiunea acesteia a început în timpul lungii domnii a lui Ștefan I Uroș (1243–

²⁵ Georgios Akropolites, *Χρονική Συγγραφή/Istorie*, c. 25, în FHDR, vol. III, p. 402/403–404/405; Teodor Skutariotes, *Σύνοψις Χρονική/Cronică pe scurt*, în FHDR, vol. III, p. 438/439; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 109–111; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 128–129; F. Bredenkamp, *op. cit.*, p. 151–152, 189, 191–192; B. Osswald, *op. cit.*, p. 68–69.

²⁶ Georgios Akropolites, *op. cit.*, c. 25, în FHDR, vol. III, p. 404/405; Teodor Skutariotes, *op. cit.*, în FHDR, vol. III, p. 438/439; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 123; P. Angelov, *À propos des relations politiques bulgaro-serbes sous le règne de Ivan Asen II (1218–1241)*, în „Études balkaniques”, 17, 1981, 4, p. 125–127; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 131; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 136; F. Bredenkamp, *op. cit.*, p. 192–194, 217.

²⁷ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 146–148; A. Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i Latinskata imperija*, p. 157; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 157; I. Mladjov, *op. cit.*, p. 139–140.

²⁸ G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens*, p. 114–115; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, p. 20, 24–32; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 65–69, 112–114, 119–128, 157–165; A. Savvides, *Splintered Medieval Hellenism: The Semi-Autonomous State of Thessaly (A.D. 1213/1222 to 1454/1470) and Its Place in History*, in „Byzantion”, 68, 1998, 2, p. 409.

1276), care s-a aliat cu Mihail al II-lea Dukas pentru a participa la împărțirea Macedoniei²⁹. Urmașul său, Ștefan al II-lea Uroš Milutin (1282–1321), a realizat în 1282 cucerirea orașului Skopion, beneficiind și de alianța cu țarul Bulgariei Gheorghe Terter. În această etapă, Serbia a ocupat o zonă care s-a întins în est până la Velbujd, așadar chiar în afara Macedoniei³⁰.

Singura perioadă în care una dintre puterile implicate a reușit să dețină toată Macedonia a fost 1230–1241, în timpul maximei extinderi a Bulgariei sub Ioan Asan al II-lea. De fapt, se poate spune că dobândirea poziției hegemonice pe plan regional a presupus deținerea întregii Macedonii. Nici măcar Imperiul Bizantin nu a reușit acest lucru după 1259, deoarece regiunea dintre Velbujd și Skopion nu a fost ocupată, rămânând sub autoritatea Bulgariei până la cucerirea ei de către Serbia, în 1282 (deși, conform acordului de pace de la Tzepaina din 1256, ea era cedată lui Theodor al II-lea Laskaris). Se știe aceasta deoarece actul de danie pentru mănăstirea Sfântul Gheorghe de la Vergino Brdo de lângă Skopion emis de Constantin Asan la o dată necunoscută menționează mai multe proprietăți din această regiune³¹. Cu excepția amintită (1230–1241), dominația asupra întregii Macedonii nu a putut fi realizată decât anterior de către Imperiul Bizantin și ulterior de către Imperiul Otoman. Micile sau mai marile imperii de substituție apărute în jurul Macedoniei nu au fost capabile să o ocupe în întregime decât pentru o scurtă perioadă, cea în care Bulgaria s-a aflat la apogeu. Acest fapt a contribuit la perpetuarea caracterului de mozaic etnic al Macedoniei, situație care dura deja de secole și care va dăinui, devenind fundalul conflictelor din epoca modernă, ale căror rădăcini se află și în aceste evenimente din secolul al XIII-lea.

A CENTURY OF STRUGGLES FOR DOMINATION OVER MACEDONIA: 1195–1299

Abstract

The rise of the Romanian-Bulgarian state opened the struggle for domination in Macedonia. In 1195, the new state conquered for the first time a part of this region. The offensive continued after the dissolution of the Byzantine Empire in 1204, in competition with the Latin Empire and the Kingdom of Thessaloniki. A new emerging power, Epirus, started another struggle for control over Macedonia in 1216, ended in 1225 with the conquest of Thessaloniki, but the victory of John Asan II at Klokotnitsa (1230) opened the new expansion of Bulgaria. A large part

²⁹ L. Mavromatis, *op. cit.*, p. 15–28; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, p. 118; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 199–204, 217–219.

³⁰ L. Mavromatis, *op. cit.*, p. 29–35, 54; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, p. 119; J.V.A. Fine Jr., *op. cit.*, p. 219; I. Mladjov, *op. cit.*, p. 147–149.

³¹ V. Kravari, *op. cit.*, p. 45, 47; I. Mladjov, *op. cit.*, p. 140–147.

of Macedonia was conquered by this state, the rest being left to the satellite state of Thessaloniki. The decline of Bulgaria after 1241 and the advance of the Empire of Nicaea in Europe changed again the situation of Macedonia. Between 1246 and 1256, these two powers fought for the region. The Byzantine Empire established full control over Macedonia in 1259. The struggles for Macedonia ended with the offensive of the new emerging power, Serbia (in 1282 Skopion was conquered). None of the states that surrounded Macedonia was able to include it entirely, with the exception of the period between 1230 and 1241, during the great expansion of Bulgaria.

The domination over Macedonia meant in fact the control of the main cities and fortresses, located on the routes Via Egnatia and Morava-Vardar. Besides Thessaloniki, the cities which had major strategic importance were Ohrid, Skopion, and Melnik. The wars fought during the period studied here were always focused on operations involving these fortifications.

Keywords: fortress; war; territorial expansion; Macedonia; Byzantine Empire; Bulgaria; Empire of Nicaea

RĂSCOALA ANTIOTOMANĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE (1594): ZVONURI, ȘTIRI, PERCEPȚII DIN EPOCĂ

OVIDIU CRISTEA*

„Doran Martell: The wise prince will wage no war without
good cause, nor any war he cannot hope to win.”

George R.R. Martin, *A Dance with Dragons*

VOCI SECUNDARE

S-a spus, poate de prea multe ori, că răscoala țărilor române împotriva Imperiului Otoman a fost prezentată distorsionat în Occident. S-a susținut de asemenea că Sigismund Báthory și-a însușit în chip nemeritat succesele acțiunilor lui Mihai Viteazul și că a întreținut o stare de neîncredere a occidentalilor la adresa domnului Țării Românești. Într-adevăr, o analiză sumară a știrilor care au traversat Europa în toamna anului 1594 pare să sugereze că inspiratorul răscoalei moldo-muntene împotriva Porții ar fi fost nimeni altul decât principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, în timp ce voievozii Țării Românești și ai Moldovei ar fi fost simpli executanți ai unor porunci primite de la Alba Iulia.

O versiune încă și mai puțin favorabilă la adresa domnilor de la Iași și București pretindea că ridicarea la luptă s-a făcut târziu și cu destulă reticență. Potrivit cuvintelor principelui transilvan, a fost nevoie să li se impună jurăminte solemne domnilor de peste munți și să se recurgă la forța armelor pentru a avea asigurată fidelitatea acestora. Trupele trimise în Muntenia și Moldova pentru a sprijini acțiunea anti-otomană aveau, în egală măsură, misiunea să îi țină sub control pe cei doi domni „*per amore o per forza*”¹.

Devotamentul domnului Țării Românești părea chiar mai îndoielnic în raport cu Aron vodă, poate și pentru că Mihai era situat mult mai aproape de turci, fiind, implicit, mult mai vulnerabil. În opinia lui Sigismund Báthory, Mihai Viteazul nu prezenta încredere pentru că, în ciuda angajamentelor și cuvintelor frumoase, loialitatea față de cauza creștină depindea, în măsură covârșitoare, de evoluțiile militare

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cristea@gmail.com.

¹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, *Acte și scrisori (1593–1595)*, București, 1932, doc. 85, p. 155. Un ecou similar se regăsește într-un raport al lui Tommaso Contarini, ambasador al Veneției în imperiu, care rezuma informațiile transmise de principele Transilvaniei lui Alfonso Carillo, aflat în acel moment la Praga: „[la] mente del Valacco stava dubbiosa” (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, pt. a 2-a, 1576–1600, București, 1888, doc. 84, p. 65).

de pe frontul din Ungaria². Afirmația merită să zăbovim asupra ei o clipă. Îl înfățișează pe domnul Țării Românești urmărind cu atenție evoluțiile militare pentru a decide ce curs va imprima politicii țării sale, dar este greu de spus în ce măsură acest elogiu involuntar corespunde unei stări de fapt sau este o simplă exagerare.

Revenind la momentul trimeriei peste munți, în prima decadă a lunii noiembrie, a unor însemnate contingente militare transilvănene, s-ar putea crede, dacă urmărim perspectiva lui Sigismund Báthory, că acesta a fost factorul decisiv care l-a determinat pe Mihai Viteazul să rupă legăturile cu Poarta. Cei circa 4.000 de transilvăneni trimiși spre București ar fi fost, potrivit aceluiași punct de vedere, nu atât un sprijin militar, cât un mijloc de presiune. Obligat să aleagă, o dată pentru totdeauna, între tabăra creștină și cea otomană, domnul muntean ar fi ales-o pe cea dintâi, nu atât din convingere, cât de teama de a nu fi înlăturat de pe tron³. Scenariul propus de prințul transilvan lasă impresia că, fără Transilvania, răscoala Țării Românești și a Moldovei nu ar fi avut niciodată loc. Otomanii – sau cel puțin unii dintre ei – par să fi împărtășit acest punct de vedere. Astfel, lui Sinan pașa i s-a reproșat greșeala de a pătrunde adânc în Ungaria fără a-și asigura loialitatea vasalilor de la Alba Iulia, București și Iași⁴, iar critici similare erau formulate chiar în rapoarte adresate padișahului. În tabăra creștină și, deopotrivă, în cea otomană, în anii 1593–1594 se conturase ideea că Transilvania, Țara Românească și Moldova constituie o triadă care ar putea juca un rol important în disputa dintre cele două imperii. Habsburgii au căutat să îi atragă pe stăpânii celor trei țări de partea lor, în timp ce, până la răscoală, otomanii au părut preocupați doar să obțină cât mai multe resurse pentru conflictul din Ungaria.

Versiunea lui Sigismund Báthory proiectează foarte multe umbre asupra țărilor române și această percepție pare să fi fost însușită – dacă nu cumva era deja formată – și de alți contemporani. Interpretări ceva mai neutre nu se puteau totuși opri să constate că o eventuală aderare a Țării Românești și Moldovei la coaliția anti-otomană nu ar fi provocat o schimbare semnificativă a raportului de forțe. Acestor țări le lipseau comandanții renumiți și experimentați, oamenii de arme erau prost echipați și instruiți și, peste toate, coeziunea internă, atât de necesară în fața unui conflict de anvergură, lăsa mult de dorit⁵. Pe de altă parte, ambiguitatea și

² A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, doc. 84, p. 152; Tommaso Contarini făcea, într-o notă mai neutră, aceeași constatare. Domnii Moldovei și Țării Românești, deși se declarau de partea împăratului, nu intraseră încă în luptă, așteptând evoluția evenimentelor; vezi E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 72, p. 55.

³ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 72, p. 55, Báthory afirma explicit că a fost constrâns să facă apel la arme pentru a-l obliga pe Mihai să se decidă („*siamo ultimamente stati sforzati ad assicurarcene con l'armi*”).

⁴ Părerea este pusă de ambasadorul venețian Tommaso Contarini pe seama unor apropiați ai marelui vizir; vezi raportul din 1 septembrie 1594, E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 64, p. 48.

⁵ Tommaso Contarini exprima aceste cuvinte cu o lună înainte de izbucnirea revoltei: „queste siano genti senza capi di riputatione ne di esperienza, mal armate et peggio ordinate et forse non bene unite fra se medesime in questa resolutione” (*ibidem*, doc. 71, p. 52). În epocă a circulat și părerea

nehotărârea erau pe deplin justificate și, de altminteri, nu erau de găsit doar în cazul celor două Valahii. Analizând politica lui Rudolf al II-lea, ambasadorul venețian la Praga, Tommaso Contarini, observa destul de acid că, în timp ce românii se pregăteau să ia armele contra turcilor, așteptând ajutor de la imperiali, la Praga eventuala intrare în luptă a Țării Românești și Moldovei era folosită ca mijloc de presiune pentru a obține o pace mai avantajoasă cu Poarta⁶. Ezitățile domnilor români puteau fi, așadar, înțelese, întrucât a intra în război pentru a rămâne apoi izolați în fața oștilor Semilunii era o adevărată sinucidere.

Vocile mai critice repetau, pe diferite tonalități, tema loialității nestatornice. Astfel, papa Clement al VIII-lea opina, în 1596, că „stăpânii acestor țări (= Țara Românească și Moldova) au fost întotdeauna de credință îndoielnică și au urmat întotdeauna tabăra mai puternică și învingătoare”⁷. Ceva mai ambiguu, în toamna anului 1594, emisarul imperial Giovanni di Marini Poli amintea, în timpul șederii sale la curtea de la Alba Iulia, de unele „trădări” (probabil mai degrabă suspiciuni) care, „date pe față”, i-ar fi împiedicat atât pe el, cât și pe nunțul Alfonso Carillo să mai pornească spre București⁸.

Este însă greu de estimat dacă această percepție negativă, probabil dominantă la curtea lui Sigismund Báthory, a fost și singura care a circulat în Transilvania. Totodată, ar fi de aflat în ce măsură această imagine s-a difuzat și în ce proporție a fost asimilată de cercurile de decizie din capitalele europene.

La cea dintâi întrebare răspunsul pare mai degrabă negativ. O serie de documente (scrisorile căpitanului Valentin Prepostvari, memoriile lui Ferencz Nagy Szabó⁹ sau chiar cronica lui Szamosközy, care, nu o dată, conține referiri foarte negative la adresa românilor¹⁰) par să ignore sau măcar să lase într-un plan secund duplicitatea domnilor români, atât de vehement criticată de principele transilvan. A doua chestiune presupune un răspuns nuanțat. Tema războiului anti-otoman, oricât de

---

contrară, potrivit căreia pierderea acestor țări ar fi fost o lovitură dură pentru otomani atât din punct de vedere strategic, cât și din punct de vedere logistic.

⁶ *Ibidem*, doc. 77, p. 59.

⁷ *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenthöfen, 1592–1605*, ed. Klaus Jaitner, Tübingen, 1984, p. 405: „li signori di questi stati sono stati sempre di fede inconstantissima et hanno sempre seguita la parte vittoriosa o più potente.” Fragmentul face parte din instrucțiunile date de papă la 7 ianuarie 1596 lui Benedetto Mandina. Documentul a fost publicat parțial și de A. Veress, *op. cit.*, vol. V, *Acte și scrisori (1596–1599)*, București, 1932, doc. 3, p. 6–8, care însă nu a inclus pasajul citat.

⁸ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. 1, 1576–1599, București, 1880, doc. 192, p. 203; *Mihai Viteazul în conștiința europeană* (în continuare: MVCE), vol. I, București, 1982, doc. 7, p. 74.

⁹ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Tîrgu Mureș (1580–1658)*, trad. Ștefania Gáll Mihăilescu, București, 1993, p. 74–78 pentru anii 1594–1595.

¹⁰ Ioachim Crăciun, *Cronica lui Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 38–42 pentru atitudinea cronicarului față de români și p. 101–102 pentru momentul izbucnirii răscoalei. Cronicarul lasă impresia că inițiativa i-a aparținut în totalitate domnului, care i-ar fi strâns și ucis pe creditori în casa lui Dan vistiernicul. Interesant este că Szamosközy pune răscoala lui Aron vodă pe seama unor presiuni venite din Transilvania și Țara Românească.

importantă ar fi fost, nu a însemnat decât un fragment dintr-o uriașă frescă a tratativelor diplomatice din acei ani, iar în acest „fragment de frescă”, Sigismund Báthory, în ciuda tuturor eforturilor depuse, nu a fost un personaj principal.

Desigur, vocea sa pare să se individualizeze în anii 1594–1595, într-un context militar nu foarte limpede pe frontul din Ungaria, în care Habsburgii aveau nevoie acută de sprijin. Decizia de a rupe raporturile cu Poarta i-a conferit lui Sigismund prestigiu, iar rolul său în atragerea Țării Românești și Moldovei în coaliție nu poate fi negat. Însă, în ciuda acestor aspecte, în pofida eforturilor permanente de a înfățișa derularea faptelor potrivit vederilor și ambițiilor sale, interpretarea evenimentelor a fost modelată cu precădere la Roma, Praga, Constantinopol și Cracovia și, în măsură sensibil mai redusă, la Alba Iulia. La mai puțin de un an de la victoriile de la Târgoviște și Giurgiu, care avuseseră un larg ecou în Occident, principele transilvănean era analizat cu un ochi destul de critic atât la Roma, cât și la Praga, adică în cele două centre de al căror sprijin Sigismund era dependent. Imperialii priveau cu suspiciune ambițiile principelui de a reuni Transilvania, Țara Românească și Moldova sub o singură cârmuire¹¹, iar papalitatea, la rândul său, a avut destule rezerve față de ambițiile excesive ale prințului, care puteau să ducă la o ruptură gravă în relațiile cu Polonia.

Implicit, cu un an înainte, în momentul răscoalei Țării Românești și Moldovei, perspectiva „Transilvăneanului” nu a fost singura care a ajuns în Occident. Ea s-a suprapus, s-a întretăiat, s-a completat ori s-a contrazis cu alte versiuni. Între acestea s-au numărat și cele ale domnilor români. Așa cum se poate bănui, aceleași fapte și, uneori, strategii asemănătoare de persuasiune au generat narațiuni sensibil divergente asupra evenimentelor.

DUELUL CUVINTELOR

Pentru anul intrării în război, vocile domnilor români par să se facă prea puțin auzite sau – cel puțin – să aibă o rază de impact destul de redusă. Aderarea la lupta împotriva Semilunii s-a făcut după luni de tatonări. Contextul militar era destul de puțin fericit, conjunctura politică neclară și puțini erau aceia care ar fi putut anticipa evoluția evenimentelor. Totodată, mijloacele financiare și militare nu erau deloc suficiente. A fost o decizie așteptată și dorită de multă lume, dar ale cărei implicații nu au părut să fie înțelese de mulți. Cu excepția cazului anterior amintit al lui Tommaso Contarini, prea puțini erau conștienți de faptul că, și cu forțe unite, Transilvania, Țara Românească și Moldova nu puteau reuși mai mult decât o diversiune pe termen scurt împotriva Imperiului Otoman.

Scrisorile domnilor de la București și Iași adresate suveranilor creștini reflectă din plin această situație. Tema nevoii de ajutor este strâns legată de cea a

---

¹¹ Tommaso Contarini nota că, în urma vizitei lui Sigismund la Praga din ianuarie–februarie 1596, impresia nu fusese una tocmai favorabilă. „Qui non piace tanto ardire”, preciza ambasadorul venețian; vezi E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 193, p. 173–174.

devotamentului pentru cauza creștinătății. Cele două motive nu sunt noi. Ele apar, cu diverse variații, în discursul politic al Țării Române încă din secolul al XV-lea. Ar fi însă hazardat să se creadă că este vorba de simpla resuscitare a unui argument vechi într-o nouă situație de război cu Poarta, în primul rând, pentru că jocul diplomatic presupune anticiparea așteptărilor și mutărilor celuilalt. Trecutul poate fi utilizat ca metaforă, ca strategie de persuasiune, dar efectele sunt minime dacă partenerul de dialog nu înțelege mesajul care îi este transmis. Folosirea ideii de pavăză a lumii creștine constituia un foarte bun început al contactelor diplomatice; după cum s-a remarcat, era o idee ambivalentă: sublinia, pe de o parte, rolul defensiv al emitentului scrisorii, dar solicita, în egală măsură, ajutor militar pentru o acțiune ofensivă¹². O privire mai atentă sugerează, într-adevăr, că tema „scutului creștinătății” și a devotamentului pentru credință este folosită în timpul „Războiului cel Lung” nu din dorința de a călca pe urmele înaintașilor (de altfel, referințele la trecut sunt extrem de puține)¹³, ci potrivit unei anumite strategii, în contexte specifice și în conformitate cu obiective bine conturate.

Se cuvine remarcat că domnii români nu sunt singurii care folosesc aceste elemente de discurs. În 1594, cazacii îl asigurau pe agentul imperial Erich Lassota von Steblau că, asemenea străbunilor, erau oricând gata să își riște viața pentru credința creștină¹⁴. Tot atunci sârbii, luând armele împotriva otomanilor, jurau credință „craului” (= Sigismund Báthory) și lui Mihai Viteazul în numele aceleiași frății de credință¹⁵. În 1596, Sigismund Báthory afirma că preferă, în ciuda tuturor greutăților, să continue lupta alături de cauza creștinătății decât să accepte ofertele turcilor¹⁶, iar în 1598, arhiepiscopul de Târnovo, „episcopii, preoții și fruntașii” jurau „că vor fi uniți și nedespărțiți de creștini până la moarte”¹⁷.

Nu este deloc surprinzător că aceleași teme apar și în corespondența diplomatică a Țării Românești și Moldovei. Aron vodă îl asigura pe cancelarul polon Jan Zamoyski că era de partea creștinilor, alături de care era dispus să lupte până la moarte¹⁸, iar Mihai Viteazul relua ideea într-un mare număr de texte elaborate începând cu 1594 până la sfârșitul domniei sale. În 1595, de exemplu, în

¹² Wiktor Weintraub, *Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis*, în „Harvard Ukrainian Studies”, III–IV, 1979–1980, pt. II, p. 920.

¹³ Printre excepții se numără menționarea lui Ștefan cel Mare într-o scrisoare a lui Valentin Prepostvari adresată lui Aron Tiranul (A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, doc. 27, p. 54), precum și amintirea episodului Despot, care ar fi pus în primejdie Moldova, dintr-o scrisoare a lui Ieremia Movilă către Felix Herbut (Petre P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, doc. 21, p. 55).

¹⁴ *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594*, ed. Lubomir R. Wynar, trad. Orest Subtelny, Littleton, 1975, p. 89.

¹⁵ A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, doc. 45, p. 77–79.

¹⁶ *Ibidem*, vol. V, doc. 11, p. 19–22.

¹⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. III, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971, p. 411.

¹⁸ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. I, supl. II (1510–1600), ed. Ioan Bogdan, București, 1893, doc. CLXVII, p. 329.

scrisoarea adresată lui Jan Potocki, tema creștinătății domină discursul de la început până la sfârșit: evenimentele militare au curs „după voia și gândul creștinilor”; alăturarea polonilor la lupta anti-otomană i-ar aduce pe păgâni „sub picioarele și sub sabia creștinilor” (formulă puternică menită să îi evoce pe Sf. Mihail și pe Sf. Gheorghe) și ar avea drept rezultat „mântuirea creștinătății”; lupta este dusă „pentru credința creștinească” și pentru răzbunarea suferințelor de fiecare zi ale bieților creștini; în sfârșit, Țara Românească este „un scut al întregii lumi creștine”¹⁹. Ideile folosite de Mihai seamănă izbitor cu cele cuprinse în scrisoarea prin care Ștefan vestea creștinătății, în ianuarie 1476, victoria de la Vaslui. Și domnul Moldovei amintește că „i-am biruit [pe păgâni] și i-am călcat în picioare și pe toți i-am trecut sub ascuțișul sabiei noastre”. Ca și Mihai, Ștefan solicită ajutorul creștinilor și, asemenea lui, amintește că țara sa e o poartă a creștinătății, a cărei pierdere ar fi de mare folos turcilor²⁰. Putem conchide că, în mai bine de o sută de ani, gândirea politică a țărilor române nu a evoluat deloc? Oricât ar părea de ciudat, răspunsul este negativ. În ciuda asemănărilor izbitor de ton și de conținut, contextul este cel care face diferența. Ștefan își anunța victoria regelui Ungariei și către toate țările în care scrisoarea era destinată să ajungă. Mihai se adresează unui nobil polon în situația în care o oaste leșească se pregătea să se pună în mișcare. Alte texte arată că domnul Țării Românești a adaptat în permanență „vocabularul cruciadei” la interlocutor și la obiectivele pe care le-a urmărit.

Un an mai târziu, în martie 1596, domnul solicita sprijinul cazacilor zaporojeni pentru „sfânta cruce și pentru sângele creștinesc”²¹, iar în 1598 le cerea din nou ajutorul acestora din dorința „de a-și vărsa împreună sângele în folosul Sfintei Cruci și pentru a sluji creștinătatea împotriva păgânilor și a acelor care îi ajută pe necredincioși împotriva creștinilor și împotriva împăratului creștin”²². În sfârșit, în 1600 recurge din nou la același motiv pentru a justifica în ochii lui Rudolf al II-lea invadarea Moldovei. Cu acea ocazie, domnul își motiva încălcarea poruncii de a se abține de la un atac. Nu mai putuse suporta „nedreptățile de neîndurat” provocate de „un vrăjmaș și înșelător al creștinătății”²³.

Exemplele de mai sus sunt doar câteva dintr-o serie mult mai amplă. O multiplicare a lor ar necesita o analiză care ar depăși cu mult obiectivele prezentei lucrări. În plus, ar implica și un risc metodologic. S-ar putea presupune că, în fiecare situație, vocabularul „cruciadei” ar avea același rol și ar fi folosit cam în același fel, indiferent de destinatar, de obiectivele scrisorii și de contextul politico-

¹⁹ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, doc. 4, p. 13–15.

²⁰ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, doc. 143, p. 321.

²¹ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, doc. 7, p. 21.

²² E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul. 1594–1602*, ed. N. Iorga, București, 1903, p. 332: „*Sicome gli disse Waivoda che lui vol spargier la sua sangue con loro insieme per servizio della Santa Croce et per servir la christianità contra gli pagani et quelli che aiutano alli pagani contra li cristiani et contra il Imperatore Cristiano.*”

²³ *Ibidem*, doc. 33–34, p. 1279–1280; MVCE, vol. V, București, 1990, doc. 186, p. 275–277.

militar. Or, o comparație între fragmentele citate pune în evidență câteva diferențe de nuanță. În toate cele trei situații, Mihai solicită sprijin militar. Primul exemplu este însă unul special. Ajutorul este solicitat unui influent nobil polon, într-un moment în care Țara Românească era confruntată cu o iminentă invazie otomană și în care Polonia pregătea o expediție militară ale cărei scopuri nu erau încă foarte clare²⁴. Lui Jan Potocki și polonilor nu li se promet nici bani, nici daruri, dar li se cere sprijinul. Acest ajutor pare obligatoriu și necondiționat. Polonii au, în opinia lui Mihai, datoria să sară în sprijinul unei alte țări creștine aflate la restriște. Acest tip de discurs include epistola către Potocki în seria de demersuri diplomatice premergătoare luptei de la Călugăreni menite să obțină ajutorul Poloniei. Tot în luna iulie, domnul muntean îl primise, la București, pe solul polon Lubieniecki, iar la 9 august, emisarul lui Mihai, Petru Gregorovici, solicita hatmanului coroanei, Jan Zamoyski, aflat în drum spre Moldova, ajutor împotriva turcilor²⁵.

Limbajul folosit corespunde conjuncturii dificile. O „țară săracă”, pavază a întregii creștinătăți, trebuia ajutată, existând altfel riscul ca turcii să se extindă „peste tot”. Argumentația nu pare extrem de elaborată. Există chiar un element surprinzător în afirmația că „eu (= Mihai) n-am avut de la turci nicio greutate”²⁶. Putem presupune că Mihai încerca doar să sondeze intențiile polonezilor, după ce aflase de reunirea oștirii acestora. Dorința de a capta bunăvoința regelui polon transpare și din întrevvedere pe care domnul Țării Românești a avut-o în taină cu solul Lubieniecki în luna iulie. Cheia dialogului pare să se afle în cuvintele „iar Aron, supunându-se cezarului, a aderat la Ligă, la care eu nu aș fi aderat și nici Aron dacă nu ne-ar fi asigurat că și măriia sa regele [Poloniei] ar fi aderat la Ligă și vrea să continue războiul împotriva turcilor”²⁷. În 1594, devenise destul de clar pentru toți cei care urmăreau derularea conflictului că Polonia nu intenționa să intre în luptă pentru tabăra creștină; în 1595, șansele erau și mai mici. Chiar discuția care a urmat primirii oficiale a solului indicase clar rezervele polone față de războiul anti-otoman²⁸. Cum nu-l putem bănuși pe Mihai Viteazul nici de naivitate, nici de ignoranță, singura variantă este de a-i interpreta discursul ca pe o strategie destinată să obțină protecția regatului prin mijlocirea lui Lubieniecki. Contrapunând bunăvoința și mărinimia regelui Sigismund al III-lea Wasa intențiilor răuvoitoare ale vecinilor, teoretic aliați (Sigismund Báthory, Ștefan Răzvan), și ale boierilor munteni (acuzăți că au semnat

²⁴ Ilie Corfus, *Jurnalul expediției polone în Moldova din 1595*, în „Revista Arhivelor”, XLVII, 1970, nr. 2, p. 525–546; *Călători străini*, vol. III, p. 643–653.

²⁵ *Călători străini*, vol. III, p. 644.

²⁶ Un asemenea argument avea să fie folosit, un an mai târziu, de Sigismund Báthory, în timpul vizitei sale la curtea de la Praga, și avea să stârnească perplexitate. Se putea bănuși, în cel mai rău caz, că principele trata în paralel cu Imperiul Otoman, iar, în cel mai bun caz, că încerca să forțeze mâna împăratului Rudolf al II-lea pentru a obține condiții cât mai avantajoase.

²⁷ *Călători străini*, vol. III, p. 498.

²⁸ *Ibidem*, p. 495: „Apoi a început să întrebe dacă Liga s-a încheiat sau nu? I-am spus că nu s-a încheiat, căci au socotit-o nefavorabilă măriia sa regele, domnii sfetnici și locuitorii țării coroanei polone.”

fără încuviințarea domnului un tratat înjositor cu principele Transilvaniei), amintind deopotrivă soarta tragică a lui Aron vodă, Mihai Viteazul pare să afirme că situația în care se afla era foarte delicată. La momentul respectiv, în ajunul invaziei otomane, Țara Românească avea nevoie disperată de ajutor și domnul ei încerca să îl obțină de unde putea, chiar și de acolo de unde erau speranțe firave. În această logică, acuzația de trădare la adresa boierilor care semnaseră tratatul de la Alba Iulia era menită să dezavueze protecția Transilvaniei, adică a unui principe care, prin politica sa anti-otomană și, mai ales, prin implicarea activă în Moldova, provocase iritarea regatului polon, chiar și a cercurilor politice care simpatizau cu cauza Habsburgilor. Dezavuarea tratatului cu Sigismund Báthory putea fi însă credibilă doar în condițiile în care Mihai oferea o justificare solidă pentru parafarea acordului și, în acest context, „trădarea” boierimii putea constitui un argument pe care polonii îl puteau lua în seamă. Indiferent dacă își făcea sau nu iluzii în privința primirii vreunui ajutor, se poate spune că, prin schimbul de solii din vara anului 1595, domnul putea să deslușească mai clar intențiile polone la adresa Valahiei, precum și ținta expediției polone care se pregătea.

Celelalte două texte în care domnul folosește un limbaj specific cruciadei sunt adresate unor dușmani declarați ai Imperiului Otoman, iar scopul este diferit. Domnul muntean oferă daruri și bani, solicitând, în schimb, înrolarea cazacilor în oastea sa. Textul din 1596 surprinde începutul unei relații de colaborare. Principele se scuză că nu a putut trimite mai devreme o solie²⁹, iar solicitarea ajutorului este destul de timidă. Un eșec anterior, voalat amintit în finalul epistolei, explică tonul mai degrabă umil al scrisorii. Este anticipat chiar eșecul de a-l convinge pe hatmanul cazacilor să se alăture personal. În acest caz, domnul stăruie ca măcar cei care doreau să se înroleze în oastea Țării Românești să fie lăsați să o facă. Abia după formularea acestei cereri minimale, domnul recurge la artificii retorice al luptei comune împotriva păgânilor. Această idee poate fi socotită drept argumentul final al unei strategii de persuasiune. Folosind o sintagmă utilizată, nu o dată, chiar de cazaci, Mihai Viteazul putea spera la un răspuns favorabil.

Câțiva ani mai târziu, în 1598, relația cu cazacii apare sensibil modificată. Succesele din anii anteriori sporiseră considerabil faima domnului muntean și, implicit, crescuse atracția înrolării sub flamura sa. Ca și în 1596, domnul promite daruri, bani și pradă, dar, de data aceasta, le condiționează de fidelitatea față de cauza creștină. Elementul sugerează o inversare de statut între cele două părți. Un alt detaliu pledează în același sens. În 1598, darurile trimise sunt în bani, nu în arme și stofe ca mai devreme. Motivul ar consta, potrivit documentului, în păstrarea secretului misiunii³⁰, dar este mai probabil că un dar în bani era menit nu numai să

²⁹ În mod surprinzător, Mihai se contrazice singur atunci când, în finalul scrisorii, se plânge că la o solicitare anterioară asemănătoare nu a primit răspuns.

³⁰ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 332: „Dalli qualli pigliando parere. Che cossa gli mandarebe di presente, di denari, per andare la cossa piu secreta – per non star mandarli maze, ne spade, ne robbe, delle quale e per avanti gli ha mandato presenti.”

atragea un număr mare de luptători, ci și să ofere, totodată, un plus de prestigiu solicitantului. Un general victorios care, pe deasupra, era capabil să-i remunereze cu bani peșin era un conducător care se cuvenea a fi urmat.

În sfârșit, documentul din 1598 mai introduce un element de noutate în raport cu precedentul. Cazacii sunt chemați să lupte nu numai împotriva necredincioșilor, ci și împotriva acelor care „îi ajută pe păgâni împotriva creștinilor și a împăratului creștinilor”³¹. Precizarea îi prevenea pe prezumtivii mercenari că vor avea de înfruntat și alți adversari decât turcii. Totodată, constituia o replică la o altă temă a discursului de cruciadă care avea o lungă istorie: păcatul vărsării sângelui creștinesc. Tema apare și în contextul „Războiului cel Lung”, de fiecare dată când oști creștine se află față în față. În aceste situații, ambele tabere încearcă să-și susțină dreptatea cauzei, să-și justifice decizia de a purta război. Legitimitatea este construită, de fiecare dată, în opoziție cu adversarul înfățișat ca sperjur, ca trădător al cauzei creștinilor, drept prieten al dușmanilor crucii. În aceste condiții, „vărsarea sângelui creștinesc” este doar cel mai mic dintre două rele. Este ceea ce sugerează și documentul din 1598, care prefigurează momentul expediției în Transilvania din 1599, dar și pe cel al campaniei în Moldova. În acest ultim caz, Mihai se justifică prin faptul că nu a mai putut trece cu vederea ofensele de nesuportat („*intollerabili ingiurie*”) aduse de Ieremia la adresa nu atât a lui, cât a Casei de Austria; fiind un creștin devotat și un supus fidel al împăratului, nu mai putea suporta un dușman al creștinătății, un personaj gata să înșele încrederea acordată și să ia armele împotriva creștinilor³².

Argumentul reia o idee prezentă în germene în 1598 și dezvoltată în momentul intrării în Transilvania în 1599. Cei care nu iau armele împotriva turcilor, ba chiar păstrează pacea cu aceștia sunt „răi creștini” care trebuie pedepsiți după cum se cuvine. Abilitatea lui Mihai Viteazul merge până într-acolo încât uzează de aceleași argumente în scrisoarea adresată boierilor moldoveni în momentul invadării principatului est-carpatic³³.

Invocarea cauzei creștine comune nu a fost doar un atribut al taberei anti-otomane. Polonia uzează cu succes de același argument atunci când își justifică acțiunea în Moldova din anul 1595. Voievodul impus pe tron cu acea ocazie, Ieremia Movilă, o folosește la rândul său în câteva situații. Într-un caz a încercat să oprească „vărsarea sângelui creștinesc” înainte de bătălia de la Areni, care l-a opus

³¹ *Ibidem*.

³² A. Veress, *op. cit.*, vol. VI, *Acte și scrisori (1600–1601)*, București, 1933, doc. 93, p. 97: „non ha potuto più a lungo dissimulare le intollerabile ingiurie che Hieremia ha fatto non tanto a lui, quanto alla Casa d'Austria (...) come devoto della Christianità et ricevuto nella clientela di Sua Maesta Cesarea conportare la vicinanza d'un inimico et ingannatore della Christianità, il quale ricevuto quasi dentro di Casa di nascosto et sotto il mantello si preparava di mover l'armi a detrimento de' Christiani.”

³³ Ovidiu Cristea, „Datoria noastră creștinească”. Preliminarii la o istorie a limbajului politic în epoca lui Ieremia Movilă, în *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, vol. II, *Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca*, Sucevița, 2006, p. 110–111.

lui Ștefan Răzvan³⁴. Cu acea ocazie, „nu am pregetat să-l muștrăm [pe Ștefan Răzvan, n.n.] pentru faptul că nu este creștinește să verși sângele creștinilor și l-am poftit să-și păstreze forțele și cele ale oamenilor săi pentru a lupta împotriva dușmanului sfintei cruci”³⁵.

Altă dată, într-un splendid duel epistolar, Ieremia Movilă încearcă să explice unui nobil polon, Felix Herbut, de ce țara Moldovei este năpădită de „obiceiuri turcești” în dauna „obiceiurilor creștinești”³⁶. Era preferabil ca acestea din urmă să prevaleze, dar acest deziderat nu se putea duce la îndeplinire oricând și oricum. Trecutul oferea destule exemple, iar Ieremia aducea în discuție tragicul caz al lui Despot vodă. Acesta a dorit „repede și cu puțină minte să înlăture și obiceiurile acestei țări și jugul turcesc, și, pentru că n-a izbutit, a adus asupra țării și apoi asupra lui însuși o mare nenorocire”³⁷. În chip explicit, scrisoarea se încheia cu refuzul lui Ieremia Movilă de a urma soarta predecesorului său. Între a accepta obiceiurile turcești și a risca soarta țării printr-o acțiune nesăbuită, făcută la repezeală și fără mijloace, domnul Moldovei înclină fără șovăire spre cea dintâi variantă.

Cele două texte menționate arată că, spre deosebire de Aron Tiranul sau de Mihai Viteazul, Ieremia Movilă a utilizat tema creștinătății și cele derivate din aceasta în cu totul alt scop. În scrisorile sale, unitatea între semenii de credință nu mai este invocată în scopul luptei comune împotriva necredincioșilor, ci în încercarea de a salva ce se mai putea în fața atotputerniciei Imperiului Otoman. Și epistola adresată lui Ștefan Răzvan și răspunsul către Felix Herbut converg spre aceeași idee: a te opune turcului e un lucru cvasi-nebunesc și nu poate aduce decât nenorocirea țării și a celui care urmează o astfel de cale.

În ciuda acestor diferențe, este de subliniat că prezența temei creștinătății în corespondența domnilor români, la sfârșitul secolului al XVI-lea, nu se datorează preluării unor elemente de vocabular politic din trecut, ci adecvării la limbajul diplomatic al timpului.

Totuși, cu excepția lui Mihai Viteazul, vocile domnilor români implicați, direct sau indirect, în conflictul dintre Habsburgi și otomani nu par să aibă un ecou puternic. În situația lui Aron, explicația este dată de scurta menținere în scaun, dar și acest fapt sugerează, în afara unei conjuncturi nefavorabile, o oarecare inabilitate de a-și convinge corespondenții de importanța propriului rol.

Cazul lui Ieremia este ceva mai complicat. Primul domn al Moldovei din familia Movileștilor își propune să consolideze, făcând apel și la corespondență, un sistem de relații deja existent, nu să se implice într-o chestiune politică de anvergură europeană precum Liga Sfântă. El este, drept urmare, în viziunea contemporanilor,

³⁴ *Ibidem*, p. 108–110.

³⁵ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. I, supl. II, doc. 189, p. 371–372 (text polon) și p. 372–373 (trad. franceză).

³⁶ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, doc. 20, p. 49–52.

³⁷ *Ibidem*, doc. 21, p. 55.

un satelit al Poloniei și al Imperiului Otoman. Chiar și așa, relația sa cu Polonia nu este ferită de asperități. Litigiile provocate de cheltuielile campaniei polone din 1595, apoi de solia lui Felix Herbut în Imperiul Otoman sau de chestiunea mercenarilor poloni care au devastat domeniul Movileștilor de la Uscie sunt doar câteva episoade care ilustrează divergențe de opinii între Polonia și Moldova. În toate aceste cazuri, „umilul”, „insignifiantul” și „pașnicul” Ieremia Movilă își apără cu tărie punctul de vedere, mânuind cu dibăcie arta retoricii. Rezultatele nu sunt întotdeauna pe măsura așteptărilor, dar acest fapt a ținut mai puțin de abilitatea domnului și mai mult de raportul disproporționat de forțe existent.

Așadar, Mihai Viteazul pare a fi singura excepție, dar, și în cazul lui, procesul este relativ îndelungat. De la o cvasi-ignorare inițială se ajunge în câțiva ani la o recunoaștere datorată succeselor militare. Totuși, se cuvine făcută o precizare. „Sonoritatea” unei voci depinde de un complex de factori. Exemplul mai sus evocat al lui Ieremia Movilă se aplică și în cazul lui Mihai. Nu e suficient să apelezi la un set de argumente valide pe care să le furnizezi într-o manieră elocventă, ci trebuie, în egală măsură, să poți influența decizia destinatarului și cu alte argumente. În comparație cu Ieremia Movilă, Mihai Viteazul a avut la dispoziția sa o oaste care, timp de câțiva ani, a jucat un rol important pe harta „Războiului cel Lung”. Chiar și cu acest atu de partea sa, „il Valacco” depindea de sprijinul politic și financiar al curții de la Praga, ceea ce îl făcea vulnerabil.

Vocile domnilor români par a fi, la dimensiunile epocii, secundare, aceasta nu pentru că ar fi nerelevante, ci pentru că se adresează unui auditoriu restrâns. Scrisorile lor sunt trimise unui număr relativ redus de personaje și, drept consecință, posibilitatea de manevră este una limitată. Impactul mesajului lor depinde de bunăvoința „ascultătorilor” și de dispoziția acestora de a accepta, a retransmite și a amplifica mesajul primit.

Din acest punct de vedere, exemplul răscoalei din noiembrie 1594 este instructiv. Mai puternice decât mărturiile protagoniștilor – Mihai Viteazul, Aron Tiranul, Sigismund Báthory – au fost vocile care au preluat și transmis mai departe relatarea evenimentelor. În paralel cu rețelele de informații ale puterilor creștine implicate (imperiul, papalitatea, Transilvania), care au putut modela cele întâmplate potrivit unor interese politice de moment sau de durată, au funcționat rețelele unor „neutri” (Veneția, Spania, Polonia). „Mașinăria” venețiană de știri a avut, și în acest caz, o însemnătate aparte. Principalul avantaj al venețienilor l-a constituit, ca mai totdeauna, prezența simultană, în capitalele celor două imperii aflate în conflict, a unui reprezentant diplomatic. La Constantinopol bailul, personaj cheie menit să capteze și apoi să difuzeze veștile care traversau Imperiul Otoman; la Praga, ambasadorul ordinar, care, de regulă, a fost conectat la informațiile care veneau din Ungaria, Transilvania și Polonia.

MĂȘTI VENEȚIENE

Măștile ascund, intrigă, provoacă. În cazul Veneției, ele fac parte din însuși „codul genetic” al cetății. Au rolul de a păstra distanța, de a proteja statutul social și de a permite contactul între inegali prin mijlocirea unui anonimat fictiv³⁸. Deși fac nevăzut chipul posesorului, ele comunică totuși un mesaj, care poate fi mai limpede sau mai subtil și care, drept consecință, poate fi înțeles sau nu. În cazul „Războiului cel Lung”, venețienii poartă o mască cunoscută de toată lumea. O dată în plus, *Serenissima* este de partea creștinilor, dar în pace cu sultanul. Situația naște, din nou, nemulțumire, iritare, suspiciune, la Roma, la Praga, dar și la Istanbul. Ambele tabere le reproșează venețienilor că ar face jocul adversarului, dar acuzațiile par să aparțină unui arsenal diplomatic menit să creeze o presiune, să testeze reacțiile Republicii și să-i obțină, în final, colaborarea.

În ciuda acestor reacții negative, *Serenissima* rămâne, până la finalul războiului, neutră, iar masca neutralității îi permite să întrețină în centrele de putere sus-amintite oameni care să culeagă, să transmită și să schimbe informații. Informația este o marfă prețioasă, iar în secolul al XVI-lea Veneția are deja o faimă consolidată de regină a știrilor, mai cu seamă a celor venite din Imperiul Otoman³⁹. Războiul sporește semnificativ valoarea informației, iar Veneția are grijă să își îndrepte atenția nu numai către marii actori, ci și către personajele din plan secund. În aceste condiții, prezența Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești în depeșele diplomatice venețiene este cât se poate de firească. Regularitatea, detaliile, intensitatea referirilor la cele trei țări au depins de o mulțime de factori, nu în ultimul rând de interesul diferit pentru derularea războiului în capitalele europene. Nu este de mirare, prin urmare, că – în timpul răzcoalei anti-otomane – bailul venețian de la Constantinopol (Marco Venier) și ambasadorul Republicii de la Praga (Tommaso Contarini) au fost cei care au transmis cele mai multe informații despre cele două Valahii, în timp ce omologii lor de la Roma, Paris sau Madrid s-au rezumat să le recepționeze și să le retransmită, suprapunându-le, eventual, cu date primite din alte surse.

Informațiile venețiene despre „Războiul cel Lung” și, implicit, despre implicarea românească în conflict au fost dublate de alte și alte voci; dintre „neutri” trebuie amintiți, pentru capitala otomană, reprezentantul Angliei, Edward Barton, și

³⁸ Vezi frumoasa carte a lui James H. Johnson, *Venice incognito. Masks in the Serene Republic*, Berkeley, Los Angeles, London, 2011, p. XII, 49, 53, 75–76, 78, 80, 112, 117, 120. Autorul subliniază în repetate rânduri că, la Veneția, masca nu are rolul de a provoca sau a-l învălui pe purtător în mister. Dimpotrivă, de foarte multe ori a fi mascat însemna a nu ieși în evidență. Totodată, „in Venice, carnival of course meant masks, but masks did not always mean carnival” (*ibidem*, p. 49).

³⁹ Eric R. Dursteler, *Power and Information: The Venetian Postal System in the Early Modern Eastern Mediterranean*, în *From Florence to the Mediterranean: Studies in Honor of Anthony Molho*, Firenze, 2009, p. 601–602, studiu ce reunește bibliografia semnificativă a problemei. Dursteler subliniază că, în ciuda concurenței Romei, Veneția și-a păstrat supremația în privința veștilor sosite din Imperiul Otoman.

cel al Franței, Savary de Brèves. Calitățile acestora le-au permis să aibă un rol important în jocul diplomatic de la Stambul, dar este greu de spus în ce măsură informațiile transmise la Londra și la Paris au cântărit în „războiul informațiilor” din epocă. Nu trebuie uitat că aproape toate misivele de la Istanbul către Occident plecau prin curierii venețieni și că, în acest fel, Veneția controla practic corespondența și circulația știrilor⁴⁰. Concluzia care se desprinde este aceea că, și în cazul în care o informație scăpa oamenilor Republicii Marciene, aceasta putea fi preluată fie din corespondența altor ambasadori creștini, fie în urma unui schimb de informații cu aceștia.

O comparație între Praga și Istanbul arată că, în capitala Habsburgilor, informația despre revolta Țării Românești și Moldovei a ajuns mai greu și cu diferențe notabile de conținut. „Se așteaptă deja de multe zile ambasadorul transilvăneanului”, scria din Praga Tommaso Contarini la 6 decembrie, în așteptarea unor noutăți despre situația lui Sigismund Báthory. În lipsa unei versiuni oficiale asupra relatării intrării în luptă a Țării Românești și Moldovei, ambasadorul se limita să transmită ceea ce aflase din alte surse. Textul este extrem de sumar și se limitează la aspectul esențial: Sigismund Báthory și-a trimis oastea în Valahia pentru a-l ajuta pe principele acelei țări să scape de turci. Știrea, deși exactă, putea provoca totuși dubii. Vești asemănătoare mai fuseseră transmise pe durata anului 1594. În luna iunie, atât ambasadorul Veneției⁴¹, cât și cel al Spaniei (Guillen de San Clemente)⁴² anunțau o victorie a transilvănenilor și valahilor împotriva tătarilor. Informații despre ciocniri cu turcii și tătarii ale transilvănenilor, muntenilor și moldovenilor au continuat să circule în vara și la începutul toamnei anului 1594. La 16 iunie, tot Guillen de San Clemente menționa o victorie a moldovenilor asupra tătarilor⁴³, pentru ca, la sfârșit de iulie, ambasadorul spaniol să amintească de traversarea Valahiei și Transilvaniei de oștile hanului⁴⁴. La începutul toamnei se ajunsese chiar să se creadă că răscoala vasalilor nord-dunăreni ai sultanului era un fapt împlinit. Drept urmare, povestea din noiembrie risca să se dovedească, o dată în plus, o simplă plăsmuire.

Și la Istanbul răscoala a fost anunțată cu mult înainte de a se produce⁴⁵. La 3 septembrie sau, mai degrabă, cu câteva zile înainte de această dată, Ferhat pașa îl informa pe bailul Veneției că vestea rebeliunii „Bogdaniei și Valahiei” fusese

⁴⁰ *Ibidem*, p. 603.

⁴¹ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 56, p. 41: raportul vorbea de un atac al transilvănenilor și valahilor împotriva tătarilor; cf. doc. 57, p. 42, doc. 60, p. 44; despre dubiile care circulau în privința aderării Transilvaniei la tabăra pro-imperială vezi *ibidem*, doc. 58, p. 42.

⁴² Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, doc. 212, p. 99. Textul amintește că, deși știrea a fost adevărată din multe părți, totuși nu se primise nicio confirmare de acolo de unde ar fi trebuit să vină. Totodată, ambasadorul spaniol preciza că sultanul ar fi declarat război Transilvaniei și Țării Românești, cu toate că și în acest caz persistau dubii.

⁴³ *Ibidem*, doc. 213, p. 99.

⁴⁴ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, doc. 214–215, p. 99–100.

⁴⁵ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. 1, *Apendice*, doc. XXIX, p. 463.

confirmată. Spre deosebire de Praga, unde astfel de știri erau expresia semnalelor confuze transmise de la Alba Iulia și, foarte probabil, a speranțelor sfetnicilor lui Rudolf al II-lea într-o revoltă generală a vasalilor Porții, în capitala otomană ele par să reflecte acerba luptă pentru putere între două pașale, Ferhat și *Koca Sinan*, care își disputau funcția de mare vizir. Cum atât Mihai, cât și Aron își datorau tronul celui din urmă, putem presupune că Ferhat folosea o știre falsă în scopul discreditării adversarului său. „Oamenii lui Sinan” se făceau vinovați de nesupunere față de Înalta Poartă, drept urmare adversarul său trebuia blamat pentru situația dificilă în care era pus imperiul⁴⁶.

În luna noiembrie, simplele zvonuri s-au transformat progresiv în certitudine. Nu au lipsit nici în cazul știrilor ajunse la Constantinopol ambiguitățile, inexactitățile, exagerările. Multe informații par să indice că, încă din septembrie, Poarta avea știință de intențiile războinice ale Moldovei și Țării Românești⁴⁷. Probabil că spionii otomani își anunțaseră stăpânii de contactele celor doi voievozi cu puterile implicate în Liga Sfântă sau poate era doar efectul unei temeri: „[dacă] Transilvania se va răscula, atunci Țara Românească și Moldova se vor răzvrăti și ele.”⁴⁸ La rândul lor, aceste tratative de aderare la coaliția anti-otomană au putut fi grăbite de veștile potrivit cărora Poarta pregătea înlocuirea lui Aron și a lui Mihai⁴⁹.

Pe măsura trecerii timpului și a colectării de tot mai multe informații, bailul venețian Marco Venier a compus, la sfârșitul lunii noiembrie, o relatare care nu mai lăsa loc dubiilor. Țara Românească și Moldova trecuseră de partea Habsburgilor. Narațiunea lui Venier s-a conturat în două etape. Cea dintâi, înregistrată într-un raport din 25 noiembrie, menționa o năvală a cazacilor în „Bogdania” și masacrarea supușilor otomani din „Valahia”, ambii domni bucurându-se de sprijinul principelui Transilvaniei.

A doua etapă, ilustrată prin raportul din 29 noiembrie, pune în lumină un detaliu de negăsit în alte surse⁵⁰. Acest amănunt reliefează o răsturnare simbolică

⁴⁶ Dacă dăm crezare lui Marco Venier, menținerea în scaun a lui Mihai și Aron provocase o dispută chiar și între Sinan pașa și hanul Crimeii; vezi *ibidem*, doc. XXX, p. 463.

⁴⁷ Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des principautés roumaines au XVIe siècle*, Istanbul, 1999, doc. 2, p. 162–164. Vezi și raportul lui Marco Venier în E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. 1, *Apendice*, doc. 31, p. 464, în care se amintește că Aron era în stare de alertă cu 2.000 de arcebușieri și 1.000 de călăreți în situația în care Poarta s-ar fi decis să îl înlăture.

⁴⁸ MVCE, vol. I, doc. 2, p. 68. În tabăra creștină exista o părere asemănătoare: răscoala Transilvaniei ar fi atras-o pe cea a principatelor extra-carpatice vezi de exemplu E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. a 2-a, doc. 68, p. 50.

⁴⁹ În noiembrie decizia fusese luată, fapt confirmat atât de documente otomane, cât și creștine. Pentru cele dintâi vezi Mihai Maxim, *Noi documente turcești privind țările române și Înalta Poartă (1526–1602)*, Brăila, 2008, doc. 43 și 44, p. 240–243. Pentru textul venețian vezi E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. 1, *Apendice*, doc. 31, p. 464. Domnii aleși pentru cel două țări erau Ștefan Surdul (Moldova) și, respectiv, Bogdan, fiul lui Iancu Sasul (Țara Românească). Acuratețea informației și rapiditatea cu care a fost procurată (la șase zile după porunca de numire a lui Ștefan Surdu și în aceeași zi cu numirea lui Bogdan Sasul) arată cât de eficientă era rețeaua venețiană de informatori în capitala otomană.

⁵⁰ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. 1, *Apendice*, doc. 32, p. 465.

de situație. Dacă până în 29 noiembrie domnul Moldovei pare să fie în prim-planul rapoartelor lui Venier, ultima depeșă trimisă spre Veneția face din domnul muntean figura principală a răzmeriței. Raportul bailului sugerează că Mihai Viteazul a dorit să acorde momentului o semnificație aparte, să marcheze în ochii supușilor săi caracterul definitiv al rupturii cu Poarta. După ce și-a reunit creditorii sub promisiunea restituirii datoriilor, „Valahul” a dat la un anumit moment poruncă să fie cu toții masacrați de cei 4.000 de oameni înarmați care înconjuraseră clădirea divanului. În final, domnul și-a convocat supușii („*il popolo*”) pentru a fi martorii unui gest simbolic: catastifele de datorii au fost puse pe foc, iar voievodul a ținut să adauge că, așa cum s-a eliberat pe sine de restituirea banilor, tot așa își elibera supușii de orice povară. Nu în ultimul rând, cei care doreau să-i urmeze exemplul erau chemați să i se alăture. Gestul ar fi avut un ecou extraordinar întrucât, potrivit mărturiei bailului, „acei nefericiți erau constrânși să plătească în orice lună un tribut astfel încât erau lipsiți de toate cele necesare”⁵¹. Bailul venețian a rezumat, foarte probabil, cu conștiinciozitate rapoartele primite. Este greu de crezut că a putut plăsmui sau că, pentru un plus de dramatism, ar fi adăugat ceva în descrierea episodului. Ținta sa nu era de a compune o istorie sau o operă literară, ci doar aceea de a-și informa superiorii cât mai rapid și cu cât mai multe detalii despre evenimente în derulare.

Dacă nu îl putem bănuși pe Venier că ar fi urmat un model livresc pentru a povesti cele întâmplate la București, putem presupune totuși că gestul domnului muntean i-a reținut atenția. În consecință, l-a fixat în scris, dar nu i-a atribuit decât semnificația evidentă: eliberarea de plata datoriilor față de Poartă și, implicit, declanșarea ostilităților.

Dacă mărturia venețianului s-a rezumat la prezentarea faptelor potrivit datelor adunate, ar merita să ne întrebăm dacă, nu cumva, Mihai Viteazul a vrut să atribuiască gestului și alte semnificații. Cum niciuna dintre mărturiile interne și nici măcar Mihai, în corespondența sa diplomatică, nu insistă asupra episodului, putem doar să ne limităm la simple presupuneri.

RĂZBOIUL GESTURILOR

O posibilitate, aparent paradoxală, ar fi ca gestul să fi fost adresat nu numai acelor care au asistat la arderea catastifelor, ci și celor din afara țării, în primul

⁵¹ *Ibidem*: „*il Valacco fatti chiamar in publico Divano tutti i suoi creditor sotto coperta di voler assignar a ciascun la porzione dei pagamento del suo credito, come si costuma in quel paese, i quali vennero in gran numero Turchi, Greci, Ebrei et altri, hanno fatto dar fuori ad ognuno le sue polizze et poi ad un cenno prestamente gli hanno fatti mandar tutti a fil di spada da forse quattromila uomeni armati che tenevano circondato il Divano. Et che da poi convocato il popolo et pubblicamente fatto ardere le polizze e i libri, hanno fatto sapere che cosi come liberava se stesso da tutti li suoi debiti, cosi liberava i sudditi da ogni gravezza et che chi voleva seguirlo se gli accostasse. Con che e venuto a tirar ala sua devozione grandissima copia di gente essendo stati soliti quei meschini per l'addietro di pagar, si può dir, ogni mese un tributo, di modo che restavano privi di ogni sostanza.*”

rând principelui Transilvaniei. Înconjurat de 4.000 de oșteni (cifra venețianului concordă cu cea dată de Sigismund Báthory) care aveau și misiunea de a-i testa determinarea și fidelitatea⁵², Mihai a acționat într-o direcție care anihila orice îndoială în privința aderării sale la cauza creștinătății.

Desigur, în egală măsură, printr-o punere în scenă de o violență imposibil de tăgăduit, domnul Țării Românești transmitea explicit Porții mesajul izbucnirii stării de conflict. Nu în ultimul rând, gestul a urmărit, totodată, atragerea simpatiei supușilor și asigurarea coeziunii interne a țării în fața unei încercări teribile⁵³.

Ne putem întreba de ce despre revolta din Moldova detaliile sunt mult mai puține. S-ar putea presupune că, simțindu-se la momentul respectiv mai sigur, Aron nu ar fi avut nevoie de o punere în scenă comparabilă cu cea de la București. Este însă greu de spus cât de solidă era poziția domnului Moldovei în acel moment. Poarta îi decisese deja înlăturarea și numirea ca domn în Moldova a lui Ștefan Surdul. Diverse știri, destul de plauzibile, dădeau drept sigură o năvală a cazacilor, care ar fi adus cu ei un alt pretendent pe tronul de la Iași⁵⁴. În sfârșit, nu ar fi exclus ca informatorii lui Marco Venier să fi strâns mai multe știri din Țara Românească în comparație cu Moldova.

Un raport din Liov al lui Pompeo Salvago, din 15 ianuarie 1595, poate aduce mai multe deslușiri în această privință, mai ales că are avantajul de a fi fost întocmit pe baza unor scrisori trimise din Bârlad, la 6 decembrie 1594. Și această mărturie îl pune pe Mihai Viteazul în prim-plan. Domnul muntean este cel care a eliberat acel „neam mic de tirania necredinciosului” și, după masacrarea turcilor din București, a atacat Brăila și Giurgiu cu intenția de a trece apoi Dunărea. Totuși, în timp ce faptele voievodului muntean sunt doar enumerate, Aron este cel pe seama căruia este pus un episod similar celui petrecut la București.

Raportul pune inițial în opoziție atitudinea lui Mihai cu cea a lui Aron. Deși dorea să urmeze pilda omologului său din Țara Românească, domnul Moldovei continua să aștepte, socotind „că nu a venit încă vremea”. Abia presiunea soldaților transilvăneni și sosirea unui ceauș de la Istanbul l-au determinat să treacă la acțiune. Ca și în cazul lui Mihai, intrarea în război a fost una spectaculoasă. Emisarul sultanului a fost executat, iar capul i-a fost înfipt într-o sulită, gest extrem, întrucât existau legi nescrise care garantau, măcar teoretic, imunitatea unui sol.

⁵² Referindu-se la ostașii transilvăneni, Mihai îi declara solului polon Lubienecki o jumătate de an mai târziu: „De asemenea nu mă încred nici în ungurii care sunt pe lângă mine, în număr de 6.000, de care mă tem mai mult decât de turcii care se aflau odinioară în țara mea.” *Vezi Călători străini*, vol. III, p. 498. Cum am amintit deja, tot discursul este construit în jurul unor teme prin care polonii să fie convingși de buna-credință a domnului și de neîncrederea pe care acesta o manifesta față de principele transilvănean. Chiar și așa, folosirea ca argument a temerii față de cei 6.000 de ostași unguri este semnificativă.

⁵³ Ovidiu Cristea, *Declanșarea războiului, victorii și intrări triumfale în Moldova lui Ștefan cel Mare: evenimente, reprezentări, interpretări*, în „Analele Putnei”, IV, 2008, nr. 1, p. 111. Am amintit acțiunea lui Mihai în rândul gesturilor spectaculoase menite să marcheze declanșarea unui conflict. Ar fi interesant de știut dacă domnul s-a inspirat dintr-un model sau a fost o idee proprie.

⁵⁴ *Vezi* raportul lui Edward Barton, în *Documents Concerning Rumanian History (1427–1601) Collected from British Archives*, ed. E.D. Tappe, The Hague, 1964, p. 72–74; MVCE, vol. I, doc. 6, p. 72.

A urmat apoi masacrarea turcilor din Iași și din „întreaga țară”, iar acțiunea a fost însoțită, ca și în cazul episodului de la București, de o proclamație. Nu numai că supușii erau scutiți de plata haraciului și de dijme, dar chiar și răufăcătorii erau iertați dacă veneau să se înroleze⁵⁵. Raportul lui Salvago pare să sprijine ideea că, acționând împotriva Porții, cei doi domni au ținut să își asigure, în primul rând, spatele. Fără sprijinul principelui Transilvaniei și, mai ales, sub spectrul suspiciunii permanente a acestuia, poziția lui Mihai și a lui Aron ar fi fost imposibil de susținut. Intrarea în luptă a avut nevoie de gesturi spectaculoase îndreptate nu atât împotriva adversarului, cât a aliatului principal. Situația, aparent neobișnuită, a fost rezultatul perspectivei diferite pe care conducătorii Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei o aveau despre intrarea în război.

Pentru Sigismund Báthory, declanșarea conflictului reprezenta un mijloc de a-și pune în aplicare ambițiile, între care stăpânirea asupra celor două țări extracarpătice. Potrivit acestui proiect politic, domnii de la București și de la Iași erau „voievozii săi”, așa cum, cu mai bine de un secol mai devreme, Matia Corvin îi prezentase pe Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare drept simpli executanți ai poruncilor sale. În consecință, argumentele în favoarea declanșării conflictului într-un moment propice sau tentativele de a stabili o legătură directă cu curtea de la Praga au fost privite cu suspiciune și considerate drept probe ale lipsei de loialitate.

În schimb, Mihai Viteazul și Aron Tiranul au socotit Transilvania un simplu aliat, cei doi domni fiind dispuși să recunoască doar suzeranitatea împăratului Rudolf al II-lea. În ciuda acestui fapt, atât Mihai Viteazul, cât și Aron vodă au trebuit să țină cont de o stare de fapt. Sigismund Báthory, în pofida resurselor limitate de care dispunea și a unor ambiții politice opuse intereselor lor, era singurul în măsură să le ofere un sprijin eficient pentru prima fază a conflictului. Faptul că răscoala s-a declanșat doar după ce contingentele transilvănene au trecut munții constituie un argument serios în acest sens. Din această pricină, ambii domni au fost nevoiți să transmită un mesaj clar spre curtea de la Alba Iulia. Masacrarea turcilor, proclamația către țară și ștergerea datoriilor au fost făcute cu sprijinul și în fața trupelor transilvănene, care puteau depune mărturie despre hotărârea cu care cele două țări se angajaseră în lupta cu necredincioșii. În acest fel, bănuielile principelui transilvan puteau fi, măcar pentru o perioadă, adormite și se putea spera în primirea, în continuare, a sprijinului acestuia.

Dacă ipoteza formulată se confirmă, atunci episoadele de la București și Iași sunt sugestive pentru a ilustra felul în care un conducător putea reacționa la veștile primite. Momentul răscoalei a fost folosit pentru a da un răspuns reticențelor, bănuielilor și ambițiilor lui Sigismund. Din acest duel, cel învins a fost domnul Moldovei, înălăturat și înlocuit cu hatmanul său, Ștefan Răzvan. Surprinzător, Mihai, spre care, în toamna lui 1594, se îndreptau în principal suspiciunile lui Sigismund Báthory, a scăpat cu bine din încercările acelei toamne și ale începutului

⁵⁵ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, doc. 227, p. 106–107.

de an 1595. Motivele acestei supraviețuiri ar avea nevoie de o analiză mai detaliată. Este posibil ca un avantaj aparent – stabilirea unor contacte directe cu curtea de la Praga – să se fi transformat, în cazul domnului Moldovei, într-un dezavantaj. Principele Transilvaniei a putut considera gestul ca o sfidare la adresa propriilor interese și a acționat, la momentul oportun, în consecință. Ar fi de studiat apoi felul în care s-a făcut pregătirea internă a revoltei și dacă nu cumva Mihai, spre deosebire de omologul său, a reușit să își asigure colaborarea elitei politice a țării. Deși nici domnul Țării Românești nu a fost scutit de dificultăți, este simptomatic că Aron a fost înlăturat de hatmanul său, adică de un personaj cheie, care, în calitatea sa de comandant al oștirii, ar fi trebuit să fie întru totul devotat stăpânului său.

THE ANTI-OTTOMAN REVOLT OF WALLACHIA AND MOLDAVIA (1594): CONTEMPORARY RUMORS, NEWS AND PERCEPTIONS

Abstract

The 1594 revolt of Wallachia and Moldavia against the Porte was mirrored in numerous contemporary sources. Although their content was analyzed thoroughly by the Romanian historiography, few historians were interested in the way in which the event was “constructed” in the documents issued in 1594. Along with the “official information” (*i.e.* the reports of the ambassadors, informants or eyewitnesses of the event) a large number of rumors, news, doubtful, distorted and even false information were in circulation. The present paper tries to analyze how such information shaped the contemporary perception of the event, what impact the circulation of information and, generally speaking, the communication in the political debate during the Long War had, and what was the correlation between the accuracy of information and its credibility.

Keywords: rumors; news; communication; Wallachia; Moldavia; the Long War

OGLINDA RĂSTURNATĂ: ALTERITATE ȘI PROPAGANDĂ ANTIHAUSBURGICĂ ÎN IMPERIUL OTOMAN ÎN CEA DE A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

ILEANA CĂZAN*

Propaganda antiotomană în Europa secolelor al XVI-lea și al XVII-lea a făcut obiectul a numeroase cercetări, fiind o temă predilectă și adesea dezbătută, în monografii, volume de studii, precum și în cadrul unor manifestări științifice diverse.

De aceea am considerat interesant să prezentăm și reversul medaliei sau imaginea Imperiului Habsburgic oglindită de martorii oculari, veniți din Imperiul Otoman. De la început, am constatat că și autorii musulmani cad pradă aceluiași șabloane de gândire ca și cei creștini, șabloane provocate de șocul alterității, la contactul cu altă cultură, ale cărei moravuri contraveneau flagrant cu educația și convingerile proprii, dar și de clișeele cărora le erau tributari, clișee vehiculate în scop propagandistic și însușite ca niște automatisme, prin care se construise treptat o imagine evident negativă, atât în timp de război, cât și de pace.

În secolul al XVII-lea, mărturiile otomane despre Imperiul Habsburgic cresc simțitor, odată cu stabilirea unor relații diplomatice bazate teoretic pe reciprocitate, în ceea ce privea schimbul de ambasade. În secolul precedent, Habsburgii fuseseră cei care solicitaseră Sublimei Porți bunăvoința de a deschide o reprezentanță diplomatică la Istanbul și rezultatele nu au fost nicidecum pe măsura eforturilor. De aceea sultanul nu simțise deloc nevoia de a stabili relații diplomatice, nici măcar ocazionale, mulțumindu-se cu vechea cutumă medievală a unor solii extraordinare. Abia după pacea de la Zsitva Török (1606) raporturile diplomatice s-au normalizat, acest fapt presupunând și un schimb relativ regulat de ambasade, un bun prilej ca în scrierile otomane să apară informații de tot felul despre Imperiul Habsburgic. Am specificat că a fost vorba despre un schimb relativ regulat de ambasade, pentru că, în realitate, dacă Habsburgii aveau la Istanbul o ambasadă permanentă – ale cărei cheltuieli erau acoperite inclusiv prin contribuția sultanului –, la Viena nu funcționa o misiune similară a Înaltei Porți. Se consemnează doar prezența unor misiuni diplomatice periodice, organizate, teoretic, o dată la trei ani, conform tratatului din 1606, dar în realitate mult mai rare. Această inegalitate de statut a făcut ca, treptat, sumele alocate de sultan pentru întreținerea ambasadorului Casei de Austria să fie drastic diminuate¹.

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; ilcaz2002@yahoo.com.

¹ Ileana Căzan, *Habsburgii, Europa Centrală și frontul antiotoman. Conflicte armate, strategii diplomatice (1604–1664)*, București, 2008, p. 123–124. La sfârșitul secolului al XVI-lea ambasadorului

Informațiile despre Viena, împărat și teritoriile lui au început să se adune și ele sunt astăzi culese în mai multe volume, traduse în limba germană (*Osmanische Geschichtsschreiber*). Din multele mărturii am ales doi autori, care am considerat că servesc cel mai bine tema propusă. Este vorba despre Kara Mehmed Pașa și Osman Aga din Timișoara. Opera lor este complet diferită: în primul caz este vorba despre o relatare a ambasadei otomane la Viena², în anii 1663–1664, ca urmare a armistițiului de la Szentgotthárd (Sankt Gotthard)³ și a păcii de la Vasvár (Eisenburg, 1664). Este un document oficial care își propunea să facă un raport amănunțit al desfășurării primei misiuni diplomatice după încetarea ostilităților și să ofere informații folositoare. În cel de la doilea caz este vorba despre un adevărat roman autobiografic al unui ofițer otoman din Timișoara, capturat de austrieci, în 1688, la asediul Lipovei⁴. Evident diferă stilul, cititorii cărora li se adresează și modalitatea de a prezenta faptele.

Raportul diplomatic al lui Kara Mehmed Pașa este sobru, dar autorul notează cu multă insistență diferențele de cultură, etichetându-le cu expresii stereotipe: „ghiauri mizerabili”, eretici superstițioși, cu „obiceiuri prostești” sau „amărâtul de împărat”. De cealaltă parte, aventurile lui Osman Aga prezintă, chiar dacă adesea cu umor, o lume grosolană, cu soldați cruzi, lipsiți de onestitate, fără niciun respect pentru cuvântul dat, adevărați tâlhari de drumul mare, cu femei ușuraticе, o lume în care oamenii sunt lipsiți de orice reținere, iar corupția se învecinează cu abuzul și prostia. Experiența personală – este adevărat, traumatizantă – a fost și ea adaptată clișeele vehiculate deja de mult timp printre musulmani. Așa a privit ofițerul turc lumea Europei Centrale, pe care a străbătut-o în timpul celor 11 ani de prizonierat. Trebuie remarcat că ambele reacții sunt perfect concertate cu imaginea propagandistică construită în Imperiul Habsburgic față de „tirania turcului”, însetat de sânge, necredincios, fără respect față de demnitatea umană, care domnește peste un imperiu al corupției. De aceea am încercat să definim de la început tema abordată ca fiind o *imagine în oglindă răsturnată*.

Relatarea lui Kara Mehmed a fost rezultatul înțelegerii încheiate în anul 1664, în urma victoriei ratate a Habsburgilor asupra otomanilor, între marele vizir Fazil Ahmed Köprülü și ambasadorul imperial plenipotențiar Simon von Reningen. Înțelegerea a fost trecută în articolul 10 al tratatului de pace de la Vasvár (1664) și prevedea ca de atunci înainte relațiile diplomatice să fie bazate pe reciprocitate,

---

imperial, David Ungnad, sultanul nu-i mai alocă pentru lemne de foc decât o sumă mică, suficientă doar pentru bucătărie, nu și pentru încălzirea locuinței. Vezi și Salomon Schweigger, *Zum Hofe des türkischen Sultans*, Leipzig, 1986, p. 55.

² *Die Osmanen in Europa. Erinnerungen und Berichte türkischer Geschichtsschreiber*, ed. Stefan Schreiner, Graz, Wien, Köln, 1985, p. 191 și urm.

³ Azi sat în Ungaria, la granița cu Austria, pe malul drept al râului Raab, în apropierea localității Mogersdorf (în Burgenland), al cărei nume este asociat uneori aceleași lupte.

⁴ *Der Gefangene der Giauren. Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeswar, von ihm selbst erzählt*, ed. Richard Kreutel, Otto Spies, Graz, Wien, Köln, 1962, p. 9–10.

prin trimiterea de ambasade și prin schimbul de daruri între împărat și sultan⁵. Marele vizir s-a retras în tabăra de iarnă de la Belgrad și a hotărât să îl trimită la Viena pe un anume Kara Mehmed Aga, comandatul corpului de gardă al sultanului, cel care avea să devină marele vizir Kara Mehmed Pașa, viitorul asediator al Vienei în 1683. În vederea misiunii diplomatice încredințate, Kara Mustafa a fost ridicat la gradul de viceguvernator al Rumeliei și a devenit *pașă*. La 10 ianuarie 1665 a primit instrucțiunile din partea sultanului și pleca spre Viena, încărcat de daruri demne de un împărat.

Dacă până în secolul al XVII-lea cei care trimiteau daruri, cât mai scumpe și mai deosebite, erau Habsburgii⁶, acum era rândul acestora să vadă ce înțelegea sultanul prin daruri imperiale. Kara Mustafa aducea cu el o egretă montată în diamante, un cort de ceremonie, 20 de cuverturi de pat, șase covoare persane, muselină cât pentru 100 de turbane, 40 de caftane de ceremonie, o *oca* (1,28 kg) de chihlimbar, doi cai arabi înșeuși și cu harnașamentul de ceremonie (evident lucrat cu metale prețioase și pietre scumpe) și opt cai de trăsură⁷. Erau din nou puse față în față două lumi cu obiceiuri complet diferite.

Abia în cursul secolului al XVII-lea Habsburgii aflaseră că darurile costisitoare pe care le trimiteau de o sută de ani la Istanbul nu aveau prea mare valoare în ochii sultanului, care nu ducea lipsă de pietre prețioase, de aur și argint, de veselă sau de orfevrărie. Corturile, covoarele scumpe și caii erau cele mai apreciate cadouri⁸. Singurele daruri aduse de ambasadorii Casei de Austria care erau căutate la Istanbul erau nelipsitele orologii de masă, adevărate minuni ale tehnicii occidentale, dar și ale meșterilor bijutieri⁹.

Un exemplu foarte elocvent al modului în care emisarul otoman, Kara Mehmed, a văzut, dar nu a înțeles sau nu a vrut să înțeleagă lumea germană este dat de însemnările legate de primirea ambasadei extraordinare din 1665. Locul schimbului de ambasadori a fost ales la Komárom, vechea graniță între imperii,

⁵ Béla Köpeczi, *Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Wien, 1983, p. 4–5; vezi și Edeltraud Artens-Lockmann, *Simon Reningers Residentschaft in Konstantinopel, 1649–1665. Beiträge zu den österreichisch-türkischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Wien, 1984 (teză de doctorat, Österreichische Nationalbibliothek), p. 11. Această reciprocitate nu s-a stabilit însă decât după pacea de la Karlovitz. Pentru instituționalizarea misiunilor diplomatice imperiale a se vedea și Klaus Müller, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem westfälischen Frieden (1648–1740)*, Bonn, 1976, p. 13–21.

⁶ Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorök (1606)*, München, 1983, p. 120–130. De obicei ambasadorii aduceau pietre prețioase, argintărie de tot felul (de la truse de scris la servicii de masă), precum și bani lichizi, pentru a cumpăra serviciile înalților demnitari.

⁷ *Die Osmanen in Europa*, ed. Stefan Schreiner, p. 189.

⁸ În anul 1634, raportul misiunii extraordinare trimise la Istanbul făcea aceste recomandări, pentru ca pe viitor să nu se mai cheltuiască banii pe obiecte pe care otomanii nu le apreciau, deși erau scumpe. Vezi și Peter Meienberger, *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel (1629–1643)*, Frankfurt/Main, 1973, p. 20.

⁹ Karl Nehring, *op. cit.*, p. 130.

stabilită în vremea lui Süleyman I. El notează că ambasadorul și „ghiaurii mizerabili” au sosit pe Dunăre. Trupele au debarcat și au ocupat pozițiile de paradă, după un „obicei păgân, superstițios”. Tot ceea ce în armata austriacă însemna rigoare, disciplină și precizie este văzut de otoman ca superstiție prostească și inutilă. Așa este catalogat faptul că ora de întâlnire a fost fixată exact cu o oră înainte de amiază, iar locul de întâlnire, stabilit chiar pe graniță, a fost marcat prin trei sulite așezate la o distanță de 30 de coți¹⁰, distanță măsurată cu mare grijă¹¹.

Kara Mehmed ia în derâdere și mai departe rigoarea austriacă și spune că întâlnirea a fost aranjată ca și cum ar fi fost însăși întâlnirea cu destinul, pentru că ambasadorii s-au apropiat de sulita din mijloc și primul care trebuia să treacă era cel care îi reprezenta pe învinși, iar cel de al doilea pe învingători. Dacă acest aranjament era considerat ridicol, Kara Mehmed revine cu toată seriozitatea și, fără a se considera superstițios, povestește cum „Alah atotputernicul, fie el laudat”, a făcut ca reprezentantul Casei de Austria să ajungă cu un minut mai devreme „și noi am putut să îl lăsăm să treacă înainte”. Astfel considera emisarul otoman că punerea în scenă fusese răsturnată prin voința divină, care nu lăsase ca otomanii să fie considerați învinși la Sankt Gotthard.

Momentul în care Kara Mehmed și suita sa au ajuns la Raab¹² este notat cu o satisfacție nedisimulată. Garnizoana orașului i-a întâmpinat echipată de paradă, le-a dat onorul, iar corpul de armată otoman a fost lăsat să defileze cu steagurile în vânt, în sunetul trâmbițelor și al țimbalelor. Deși viitorul mare vizir descrisese cu o ironie critică toată ceremonia de primire de până atunci, gestul pe care otomanii aveau să îl facă la Raab apare de-a dreptul copilăresc. Kara Mustafa îl prezintă însă ca fiind o mare reușită, deoarece corpul de armată otoman s-a postat în fața austrieșilor și așa au mărșăluit prin oraș. Ar fi însă de menționat că la 10 mai 1616, când trimisul Habsburgilor, Hermann von Czernin, intrase în Istanbul călare, cu clopoței la harnașament¹³ și cu steagul imperial desfășurat, gestul acestuia a fost considerat o insolență fără precedent la adresa sultanului și ambasadorul a fost închis mai multe zile, până când diferendul a fost dat uitării.

Primirea demnă de cele mai înalte personaje pe care împăratul Leopold I o rezervase otomanilor a fost văzută de aceștia ca o dovadă de teamă față de marele padișah, „stăpânul lumii”. Kara Mehmed a refuzat să intre în Viena fără muzică militară și cu steagurile lăsate și a amenințat că, dacă nu se respectă obiceiul „Casei lui Osman”, nu se poate vorbi de prietenie în viitor. „Alah cel atotputernic” i-a ajutat din nou – spune el – și au intrat în Viena ca niște învingători, dându-li-se onorul și fiind primiți cu o paradă militară¹⁴.

¹⁰ 1 cot = veche unitate de măsură, care varia între 0,637 m și 0,664 m, reprezentând distanța dintre cot și vârful palmei.

¹¹ *Die Osmanen in Europa*, ed. Stefan Schreiner, p. 191.

¹² Azi orașul Győr, în Ungaria.

¹³ Ileana Căzan, *op. cit.*, p. 99–100.

¹⁴ *Die Osmanen in Europa*, ed. Stefan Schreiner, p. 193.

Audiența la împărat este prezentată ca un nou moment de triumf al marelui padișah, sultanul Mehmed al IV-lea. Politețea lui Leopold I a fost considerată slăbiciune și teamă fățișă față de padișah. Au fost primiți la Schönbrunn în consiliul imperial, a cărui convocare este descrisă drept „un obicei prostesc”¹⁵. Fără nicio preocupare pentru cutumele țării în care era oaspete, Kara Mehmed notează din nou cu trufie momentul în care a înmănat scrisorile de acreditare. Împăratul s-a ridicat de pe tron, a coborât și s-a aflat la aceeași înălțime cu ambasadorul, fapt de neconceput în seraiul sultanului. În plus, în timpul în care au fost aduse darurile, circa o oră, Leopold I a rămas în picioare, sprijinindu-se din când în când de brațul tronului. Este evident că educația demnitarului otoman, adânc înrădăcinată, îl făcea să nu aprecieze deloc eforturile împăratului de a face o primire princiară, în stilul occidental, ambasadei otomane. El știa că la Istanbul respectul se impunea prin teroare, nu prin curtenie și un comportament deschis, iar sultanul nu putea fi privit decât de cei aleși, care oricum erau obligați să se prosterneze cu fața la pământ.

Timp de nouă luni ambasada otomană a rămas la Viena, iar membrii acesteia au fost găzduiți și ospătați ca musafiri de vază, au vizitat orașul, grădinile și împrejurimile. În aceste circumstanțe, Kara Mehmed nota cu mândrie că a văzut-o la plimbare pe mama împăratului¹⁶, alt moment care i s-a părut ieșit din comun, pentru că îl compara cu realitățile de acasă, unde ar fi fost de neconceput ca sultana *valide* să fie zărită în public, cu chipul neacoperit.

Informațiile strânse în cele nouă luni au fost toate notate cu grijă și aveau să fie folosite în organizarea campaniei din 1683, sfârșită însă atât de prost pentru ambițiosul pașă.

Al doilea autor la care ne vom referi în cele ce urmează este un scriitor de succes în lumea otomană și nu doar prin ecoul pe care l-a avut romanul său autobiografic, *Prizonierul ghiaurilor. Destinul aventuros al tălmaciului Osman Aga din Timișoara, povestit de el însuși*¹⁷. După 11 ani de prizonierat, cunoscând limba germană și știind multe despre viața la curtea de la Viena, Osman Aga a fost numit tălmaci al *sangeac*-beiului din Timișoara. Avea să scrie o istorie a diplomației, o istorie a Germaniei, precum și un nou volum de memorii, în cursul misiunilor diplomatice din 1703–1709, la curtea lui Francisc Rákóczi, în timpul războiului curuților¹⁸.

Osman Aga (1671–1725) și-a scris memoriile la 54 de ani. Este un povestitor de mare talent, un interesant exponent al clasei de mijloc otomane din Timișoara. Era fiul unui ofițer, Ali Aga, fiind el însuși pregătit pentru cariera armelor. La vârsta de 17 ani se afla în calitate de ofițer inferior în garnizoana de la Lipova, de unde avea să înceapă întreaga sa aventură în Imperiul Habsburgic. Asediul Lipovei

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 194.

¹⁷ Vezi nota 4.

¹⁸ *Aus dem Bericht des „Osman Aga aus Temeschwar” über die Höhepunkte seines Wirkens als Divandolmetscher und Diplomat*, în *Die Osmanen in Europa*, ed. Stefan Schreiner, p. 277–278.

și cucerirea ei par să fie o reluare a situației similare din 1551. Comandantul trupelor habsburgice a acceptat ca, după predarea cetății, garnizoana otomană și civilii, între care multe femei și copii, să poată pleca din oraș. Cu toate acestea, după ce au predat armele, a început un adevărat coșmar. Dacă în 1551 toți soldații otomani au fost omorâți¹⁹, în ciuda promisiunilor făcute, în 1688 civili și soldați, deopotrivă, au fost doar bătuți cu cruzime, pentru a li se lua tot ce aveau asupra lor.

Descrierea pe care o face Osman Aga nu este deloc cea asociată de obicei imaginii trupelor austriece, disciplinate și obediente. Ofițerii, chiar dacă au vrut să curme abuzurile fără număr, nu au fost ascultați, iar soldații s-au comportat ca tâlharii de drumul mare, toți prizonierii fiind căutați până la piele și dincolo de ea, până „în părțile rușinoase”²⁰. Inclusiv cadavrele au fost dezbrăcate pentru a se asigura că nu a scăpat nimic. Toți, de la ofițerii de rang înalt până la civili, au fost împărțiți ca pradă de război soldaților, care i-au transformat în adevărați sclavi, povestește Osman. Tânărul ofițer a crezut că dacă își va schimba hainele cu cele ale unui soldat de rând și nu va avea asupra lui niciun obiect de valoare va scăpa²¹. Faptul că era lipsit de bani s-a dovedit însă a fi cauza unui șir de aventuri nefericite, pe care Osman le povestește când cu umor, când cu sentimentul umilinței, pentru care nu i-a iertat pe cei care i-au provocat-o.

Experiența tragică de la Lipova îl face să extrapoleze la întreaga armată imperială tarele de caracter ale noului său stăpân, un locotenent grosolan din Baden. Acesta l-a folosit la muncile cele mai grele și ingrate, dându-i să mănânce o jumătate de pâine pe zi și lăsându-l să doarmă noaptea sub căruță, legat de mână și de picior cu un lanț. Captivitatea o împărțea cu încă o slujnică a noului său stăpân, o fată de sas, din Transilvania, cu care prizonierul se înțelegea parte „în limba română, parte prin semne”²². În această manieră a fost informat că dacă aduce banii de răscumpărare va putea fi liber. Cum stăpânul îl credea un simplu soldat, suma cerută a fost de 60 de ducăți. Osman și-a dat cuvântul că se va întoarce în șapte zile cu banii, iar în locul său a lăsat în gaj un alt prizonier, cu care era prieten, Muhzir oglu Ibrahim. Credincios cuvântului dat, dar și prietenului lăsat pe mâna neamțului, Osman s-a întors la timp, cu 60 de ducăți pentru el și 9 ducăți pentru Muhzir. Spre marea lui dezamăgire, tânărul ofițer otoman a constatat lipsa de cuvânt a stăpânului de ocazie, care nu numai că a refuzat să îl elibereze, dar a fost la un pas de a-l vinde în Italia unui căpitan de galără.

Antiteza construită de Osman Aga prezintă imaginea creștinului lipsit de lealitate și sperjur în antiteză cu aceea a ofițerului musulman onest, credincios nu doar prietenilor, ci mai ales cuvântului dat. Trăind însă zi de zi în tabăra trupelor

¹⁹ Pentru evenimentele din anii 1551–1552, care au dus la formarea sangeacului de la Timișoara vezi și Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile Puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVII*, București, 2001, p. 273 și urm.

²⁰ *Der Gefangene der Giauren*, ed. Richard Kreutel, Otto Spies, p. 30.

²¹ *Ibidem*, p. 33.

²² *Ibidem*.

imperiale, Osman a fost martorul tratamentului dur aplicat propriilor soldați, care nu se bucurau de o situație cu mult mai bună decât cea a prizonierilor.

Ofițerul otoman își povestește în continuare nenorocirile, mizând pe impactul emoțional pe care acestea aveau să îl aibă asupra cititorilor. Bolnav și epuizat de deseale plontoane, este lăsat să zacă zile în șir ca „un mort”. Tentativa de evadare nu face decât să îi sporească necazurile, fiind încarcerat timp de un an. Singura lui scăpare a fost faptul că se pricepea să îngrijească de cai, fiind ofițer de cavalerie. Așa a ajuns în Stiria, în serviciul contesei de Kapfenberg. Deși avea să se bucure de un tratament blând din partea contesei, Osman nu pare a-i fi fost recunoscător, ironizând mândria cu care nobila doamnă își prezenta „argatul turc”, ca pe o achiziție exotică. Nu l-au ocolit nici aventurile amoroase cu cameristele contesei, aventuri pe care le povestește pentru a sublinia lipsa de virtute a femeilor creștine. Osman avea să petreacă următorii șapte ani ai prizonieratului la Viena, în slujba cumnatului contesei de Kapfenberg, într-un regim de semi-libertate, care l-a făcut să cunoască o lume pe care, dacă nu a iubit-o, a început să o înțeleagă. Aici avea să trăiască cele mai diverse experiențe, de la nunta somptuoasă a stăpânului său, la bătăile din cârciumi cu soldații din gardă. A învățat meseria de cofetar-patiser și a călătorit cu stăpânii săi în Bavaria, Italia și în Ungaria²³.

Deși nu a fost deloc lipsit de bunăvoința celor care îi foloseau serviciile, Osman nu pare să aprecieze foarte mult situația, având totuși statutul de rob. Ultima sa stăpână, contesa de Schallenberg, l-a sfătuit să treacă la creștinism, ca să îl poată elibera și plasa în anturajul soțului ei. După pacea de la Karlovitz, în 1699, între cele două imperii s-au deschis granițele pentru schimburi de prizonieri și repatrierea celor refugiați, de o parte sau alta a frontierei. Cu ajutor austriac, Osman a plecat spre Timișoara, îmbrăcat în haine de soldat austriac și cu acte false. Nu i-a fost însă dat să rămână mult la Timișoara, pentru că imediat ce s-a întors, datorită cunoașterii perfecte a limbii germane, a fost numit tălmăci și secretar al cancelariei *sangeac*-beiului, în anul 1700 revenind printre imperiali, ca membru al comisiei de graniță habsburgo-otomane.

Punctul culminat al carierei sale l-a constituit misiunea diplomatică pe lângă Francisc Rákóczi, în 1704, și negocierile cu generalul Nehem, în 1709, pentru rezolvarea conflictelor de la graniță. Aceste noi misiuni nu au fost de natură să îmbunătățească părerea lui Osman despre lumea Europei Centrale. În negocierile cu Rákóczi a fost nevoit să rezolve problema arestării la Kecskemét, fără motiv, a trei negustori turci și să ceară despăgubiri pentru jafurile suferite de populația din teritoriul otoman, din partea husarilor unguri, care furau cirezile de vite. La Turda, un călător turc fusese asasinat, iar Osman solicita, și în acest caz, pedepsirea vinovatului. Nici tratativele din 1709 nu au fost încununate de succes, pentru că imperialii se bazau pe tactica eschivării și îi aduceau pe otomani pe un teren „periculos de alunecos”²⁴. Argumentele pregătite de otomani se loveau de

²³ *Ibidem*, p. 11–12.

²⁴ *Aus dem Bericht des „Osman Aga aus Temeschwar”*, loc. cit., p. 278.

încăpățănarea imperialilor, ceea ce l-a supărat atât de tare pe marele vizir, încât acesta s-a îmbolnăvit și a murit.

Pierderea Timișoarei de către otomani l-a pus pe Osman în situația de a-și făuri o nouă carieră, ca tălmaci de limbă germană, întâi în cancelaria de la Vidin, apoi, din 1724, pe lângă ambasadorii imperiali de la Poartă. Din 1725 dispăre orice însemnare despre persoana sa, de unde se poate deduce că a murit.

Am încercat prin intermediul exemplelor prezentate să arătăm cum experiențele personale, fie ele tragice, pline de aventuri sau trăite într-un cadru oficial, nu au îmbunătățit cu mult imaginea, în general negativă, pe care musulmanii o construiseră referindu-se la *ghiauri*. Deși faptele sunt total diferite, stereotipul creștinului lipsit de cuvânt, pe care nu te poți baza și care, dacă nu se lasă cumpărat, jefuiește fără rușine, revine, după cum ideea unor autorități care nu impun respect și care oscilează în luarea deciziilor pe care le tergiversează cât mai mult cu putință este foarte bine conturată la cei doi autori.

THE REVERSED MIRROR: ALTERITY AND PROPAGANDA AGAINST THE HABSBURGS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

Abstract

Since the European propaganda against the Ottomans in the sixteenth and seventeenth centuries has been the subject of numerous studies, the present paper deals with the other side of the issue, namely the image of the Habsburg Empire mirrored in the writings of witnesses who came from the Ottoman Empire. Of the many testimonies available, two authors, Kara Mehmed Pasha and Osman Aga of Timișoara, were selected. Their work is quite different: in the first case it is a record of the Turkish embassy in Vienna in the years 1663–1664, and in the second case we are dealing with a true autobiographical novel of an Ottoman officer captured by the Austrians in 1688. The study shows that the Ottomans' experiences in the Habsburg Empire, whether personal or official, have not improved the Muslims' overall negative image of the "giaours." Although the facts recounted by Kara Mehmed Pasha and Osman Aga are completely different in nature, they both construct a similar stereotype image of the untrustworthy Christians, who are dishonorable and greedy, plundering shamelessly, as well as of the vacillating Habsburg authorities, who do not command respect and procrastinate decisions as long as possible.

Keywords: propaganda; image construction; Kara Mehmed Pasha; Osman Aga; Ottoman Empire; Habsburg Empire

OSTPOLITIK-UL ITALIAN DIN PRIMUL DECENIU POST-RĂZBOI RECE ȘI INTERESELE ROMÂNIEI*

MIHAIL DOBRE**

I. STATUTUL INTERNAȚIONAL AL ITALIEI

Schimbările esențiale produse în relațiile internaționale în anul 1989 de căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est au găsit Italia cu un statut internațional consolidat, ea fiind în esență una dintre marile puteri economice și politice ale lumii. Era vorba de un statut internațional care se configurase în deceniile scurse de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, dar care plecase de la condiția Italiei de stat învins în cea mai mare conflagrație a secolului al XX-lea.

1. ITALIA LA SFÂRȘITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Italia a ieșit din războiul contra Coaliției Națiunilor Unite în termenii capitulării necondiționate, printr-un armistițiu încheiat la 3 septembrie 1943, la Cassibile¹, care a fost completat apoi cu un *Instrument de capitulare a Italiei*, semnat la 29 septembrie 1943 în insula Malta, dar modificat și acesta, ulterior, la 9 noiembrie 1943, la Brindisi, cu un *Protocol de amendare a Instrumentului de capitulare a Italiei*². Totuși, guvernele italiene care s-au succedat după octombrie 1943 au încercat să folosească *statutul de co-beligeranță* acordat Italiei încă de la intrarea ei în războiul împotriva Germaniei pentru a modifica prevederile economice ale Convenției de armistițiu în perspectiva reglementărilor de pace, conform obiectivului „păcii drepte” fixat de cabinetul Ferruccio Parri în august 1945³. Acest statut nu a fost, însă, suficient pentru a-i permite Italiei să-și atingă obiectivele privind fixarea frontierei cu Iugoslavia pe „linia Wilson” din 1919 (dar și pe cele vizând granițele cu Austria și Franța), soluționarea chestiunii coloniilor italiene conform tradițiilor pre-fasciste, evitarea impunerii unor clauze militare excesive,

---

* Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/89/1.5/S/64162, în cadrul proiectului strategic „Europaeus program postdoctoral”, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Universitatea din București, Facultatea de Istorie; mihaildobre@yahoo.com.

¹ Textul convenției în *Documenti diplomatici italiani* (în continuare: DDI), s. a IX-a, vol. X, Roma, 1990, doc. 757.

² *Ibidem*, s. a X-a, vol. I, Roma, 1992, doc. 20, p. 18–26 și doc. 69, p. 84–85.

³ *Ibidem*, s. a X-a, vol. II, Roma, 1992, p. 603, scrisoarea lui F. Parri către președintele Truman, 22 august 1945.

precum și a unor reparații de război prea ridicate. Drept urmare, aceste obiective au fost doar în mică măsură satisfăcute prin Tratatul de la Paris, semnat la 10 februarie 1947⁴, fiind notabil faptul că guvernul italian a solicitat revizuirea tratatului de pace încă din momentul semnării acestuia⁵.

2. ANCORAREA OCCIDENTALĂ A ITALIEI POSTBELICE

Mai important este faptul că în luna anterioară semnării tratatului de pace, în perioada 5–15 ianuarie 1947, prim-ministrul italian Alcide De Gasperi efectuease o vizită în Statele Unite, prilej cu care abordase cu interlocutorii americani, în mod deosebit cu președintele Harry S. Truman și secretarul de stat James F. Byrnes, ansamblul relațiilor bilaterale. În istoriografia italiană această vizită este descrisă drept „opțiunea americană a democrației creștine”⁶ – De Gasperi, de altfel, îi scria la 14 ianuarie ministrului său de Externe Sforza că „rezultatul misiunii americane este atins pe deplin”⁷ –, iar ea se producea în condițiile în care în 1946 și la începutul lui 1947 erau în curs schimbări de substanță în raporturile dintre marile puteri. Era de fapt momentul de plămădire a unor noi tipuri de raporturi între occidentali și sovietici, raporturi specifice pentru Războiul Rece. Era însă și perioada de prindere fermă a Italiei în mecanismele de cooperare ale lumii democratice occidentale, statul italian participând în termen de numai câțiva ani atât la constituirea NATO, prin semnarea la 4 aprilie 1949 și intrarea în vigoare la 24 august 1949 a Tratatului de la Washington, cât și la lansarea operațională a planului strategic cuprins în vizionarea Declarație Schuman din 9 mai 1950, anume inițierea procesului de integrare europeană prin încheierea la 18 aprilie 1951 a Tratatului de la Paris privind *Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului*⁸. Este semnificativ că în cadrul acestui proces, Roma a fost locul simbolic al adâncirii integrării europene prin semnarea la 25 martie 1957 a celorlalte două tratate – privind *Comunitatea Economică Europeană* și, respectiv, *Comunitatea Europeană a Energiei Atomice* – care reprezintă osatura esențială a procesului de constituire a marelui actor economic și politic actual numit Uniunea Europeană. Italia „era «atlantică», pentru că alianța cu Statele Unite îi garanta securitatea teritoriului și îi permitea să-și dedice cea mai mare parte a resurselor

⁴ Pentru textul tratatului, vezi Constantin Bușe, Zorin Zamfir, Alexandru Vianu, Gheorghe Bădescu, *Relații internaționale în acte și documente*, vol. III, București, 1983, p. 20–21.

⁵ Vezi instrucțiunile din 10 februarie 1947 ale ministrului de Externe Carlo Sforza către ambasadele din Paris, Moscova și Londra, în DDI, s. a X-a, vol. V, Roma, 1997, p. 57–58.

⁶ Ennio di Nolfo, *La formazione della politica estera italiana negli anni della nascita dei blocchi (L'Italia tra le superpotenze)*, în *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1945–50)*, ed. Ennio di Nolfo, Romain H. Rainero, Brunello Vigezzi, Milano, 1990, p. 613.

⁷ DDI, s. a X-a, vol. IV, Roma, 1994, p. 763.

⁸ A se vedea Brunello Vigezzi, *De Gasperi, Sforza, la diplomazia italiana e la politica di potenza dal Trattato di pace al Patto Atlantico*, în *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1945–50)*, ed. Ennio di Nolfo, Romain H. Rainero, Brunello Vigezzi, p. 3–58 și Antonio Varsori, *L'Italia fra alleanza atlantica e CED (1949–1955)*, în *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1950–60)*, ed. Ennio di Nolfo, Romain H. Rainero, Brunello Vigezzi, Milano, 1992, p. 587–624.

naționale dezvoltării economice. Era «europeistă» pentru că proiectul de integrare europeană oblojea rănila războiului pierdut și îi conferea Italiei învinse o nouă misiune națională. Cele două opțiuni erau complementare, întrucât creau condiții ideale pentru cele două exigențe italiene majore: siguranță și modernizare.⁹

Această structură duală – europeană și atlantică – a politicii externe italiene a fost definitorie pentru întreaga perioadă postbelică. În mod evident, dubla orientare nu a avut un parcurs rectiliniu, întrucât Partidul Comunist Italian (PCI) nu s-a raliat decât târziu, în 1977, la necesitatea susținerii apartenenței Italiei la NATO și la Comunitățile Europene¹⁰. În plus, atât extrema stângă din PCI, cât și Mișcarea Socială Italiană (MSI, succesorul partidului fascist), precum și o zonă importantă din Democrația Creștină (DC) în care se afirmau tendințe neutraliste inspirate de doctrina socială a Bisericii Catolice, având caracter de „anti-capitalism creștin”¹¹, s-au aflat o lungă perioadă pe poziții anti-NATO, dar din direcții contrare.

Totuși, încadrarea politicii externe a Italiei în asemenea coordonate a dat nota dominantă a epocii, iar acest fapt i-a permis statului italian să găsească formule viabile pentru relația cu Austria în problema Tirolului de Sud (pe baza unei serii de înțelegeri inițiate de acordurile De Gasperi – Gruber din 6 septembrie 1946) și pentru raporturile dificile cu Iugoslavia în problema teritoriului Trieste (a cărei reglementare definitivă s-a produs târziu, prin Tratatul de la Osimo, din 10 noiembrie 1975).

3. DIFICULTATEA ADERĂRII ITALIEI LA ONU

Cu toate acestea, Italia a întâmpinat probleme la începutul perioadei postbelice în ceea ce privește accesarea la ONU. Conducerea de la Roma a vizat statutul de observator la Conferința de la San Francisco pentru constituirea ONU (aprilie–iunie 1945), dar întrucât la Conferința interaliată de la Ialta se decisese ca foștii inamici să nu fie admiși, solicitarea sa a fost respinsă¹². În același fel, cererile sale ulterioare de aderare la forul mondial au fost constant blocate de vetoul sovietic din Consiliul de Securitate. Acest fapt aducea Italia pe o poziție similară României, cu deosebirea fundamentală că solicitările Bucureștiului pentru admitere în organizația mondială erau cu regularitate respinse de SUA și de celelalte state occidentale membre ale

⁹ Sergio Romano, *Cincizeci de ani de istorie mondială. Pacea și războaiele de la Yalta până în zilele noastre*, București, 1999, p. 111.

¹⁰ Partidul Comunist Italian a semnat, în luna decembrie 1977, Declarația parlamentară care „recunoștea că NATO și CEE erau două elemente fundamentale ale politicii externe a Italiei”; vezi Giulio Andreotti, *Foreign Policy in the Italian Democracy*, în „Political Science Quarterly”, vol. 109, 1994, nr. 3, p. 535. Vezi, de asemenea, Marta Dassù, *The Future of Europe: The View from Rome*, în „International Affairs”, vol. 66, 1990, nr. 2, p. 299.

¹¹ Lucio Caracciolo, *L'Italia alla ricerca di se stessa*, în *Storia d'Italia*, vol. 6, *L'Italia contemporanea. Dal 1963 a oggi*, ed. Giovanni Sabbatucci, Vittorio Vidotto, Bari, 1999, p. 547; Marta Dassù, Roberto Menotti, *Italy and NATO Enlargement*, în „International Spectator”, 32, 1997, nr. 3–4, p. 66–67.

¹² Constantin Bușe, Nicolae Dascălu, *Diplomație în vreme de război. De la Carta Atlanticului la Carta ONU*, București, 1995, p. 167.

Consiliului¹³. Aderarea la ONU s-a produs numai la 14 decembrie 1955, moment în care a fost posibilă realizarea unei înțelegeri între super-puteri, când în contextul favorabil creat de detensionarea relațiilor internaționale s-a putut dezvolta un curent de susținere a unei soluții „pachet” care să includă atât statele respinse tradițional de occidentali, cât și pe cele care erau blocate din rațiuni asemănătoare de către URSS. În cadrul soluției „pachet”, Italia a avut alături România¹⁴, țară care parcursese aceeași traiectorie în cursul războiului mondial, încheiase la aceeași dată tratatul de pace cu puterile învingătoare, dar care, în perioada postbelică, s-a aflat de cealaltă parte a Cortinei de Fier și a evoluat într-o direcție diametral opusă aceleia pe care a urmat-o Roma. Aderarea la ONU a permis Italiei să joace în activitatea forului mondial rolul important pe care și l-a dorit, inclusiv prin implicarea decisivă în dezvoltarea acțiunii acestuia pentru prevenirea conflictelor¹⁵.

4. VIZIUNE ICONOCLASTĂ PRIVIND STATUTUL INTERNAȚIONAL AL ITALIEI POSTBELICE

Acestor elemente de statut internațional, care în principal plasau Italia în centrul proceselor de construcție instituțională postbelică din Europa Occidentală, li s-a alăturat miracolul economic italian al anilor '60 și '70, care a justificat includerea Italiei în selectul *Grup al celor 7 țări* cele mai industrializate¹⁶. Totuși, punctul de vedere care susține existența unui statut internațional consolidat al Italiei în timpul Războiului Rece nu este împărtășit de tot mediul analitic italian. Astfel, a fost acreditată și abordarea potrivit căreia Italia a avut în sistemul internațional postbelic statutul geopolitic al unui „semi-protectorat”¹⁷. Acest statut ar fi fost definit de „limitarea specifică a suveranității Republicii Italiene în timpul Războiului Rece între SUA și URSS. Paradigma externă a trasat coordonatele strategice pe care forțele politice «naționale» nu puteau și aproape nu voiau să le depășească. Ghilimelele înseamnă aici că partidele importante italiene, deși erau înrădăcinate în cultura și societatea noastră, acționau sub protecția sponsorului extern respectiv – Uniunea Sovietică în cazul Partidului Comunist Italian, SUA și Biserica Catolică în cazul Democrației Creștine. De la acestea primeau inspirație

¹³ A se vedea, în acest sens, Raportul special al Consiliului de Securitate al ONU nr. A/982 din 19 septembrie 1949, în *România la Organizația Națiunilor Unite*, București, 1995, p. 33–35.

¹⁴ Rezoluția Consiliului de Securitate 109 din 14 decembrie 1955 și, respectiv, rezoluția 995 (X) din 14 decembrie 1955 a Adunării Generale ONU, *ibidem*, p. 53 și 61. În afara României și Italiei, au mai fost admise atunci 14 state.

¹⁵ Francesco Capponi, *Il rilancio dell'ONU e la prevenzione dei conflitti*, în „Affari Esteri”, XXII, 1990, nr. 85, p. 79–80. Italia a propus încă din 1984 un proiect de declarație privind prevenirea și eliminarea controverselor și situațiilor care puteau să amenințe pacea și securitatea internațională. Proiectul a fost aprobat prin Rezoluția Adunării Generale ONU nr. A/RES/43/51 din 5 decembrie 1988, <http://www.un.org/documents/ga/res/43/a43r051.htm>.

¹⁶ Vezi în ansamblu Giuliano Procacci, *Istoria italianilor*, București, 1975, p. 491 și urm.

¹⁷ Lucio Caracciolo, *op. cit.*, p. 542 și urm.

politico-ideologică și sprijin financiar.”¹⁸ În aceste condiții, date fiind obediențele externe ale principalelor forțe politice italiene, raportul Est-Vest era pentru Italia mai mult o linie de demarcație internă decât externă.

De fapt, viața politică internă a Italiei a fost dominată după cel de-al Doilea Război Mondial de partidul Democrația Creștină, care a ocupat centrul sistemului politic și a câștigat toate alegerile parlamentare desfășurate în intervalul 1948–1992. Democrat-creștinii au guvernat neîntrerupt de-a lungul acestei perioade, de cele mai multe ori în cadrul unor coaliții orientate, în funcție de raportul de forțe, spre dreapta sau spre stânga spectrului politic, care însă au ținut constant în afara guvernării Partidul Comunist Italian (partid plasat mereu pe locul doi la alegeri, în urma democrat-creștinilor). De aceea, „un semi-protectorat nu este o colonie și nici un palatinat. ... Prima Republică a rămas totuși și înainte de toate o democrație. Guvernele italiene erau alese de italieni, nu de americani.”¹⁹

Pe linia acestei abordări istoriografice, în anii '90 un lider de largă recunoaștere, Francesco Cossiga, fost prim-ministru și, în perioada 1985–1992, președinte al Italiei, surprindea în mod plastic specificitatea italiană în timpul Războiului Rece: „Înainte aveam referințe obligatorii: politica noastră militară era aceea a NATO, politica noastră economică era aceea a Comunității Europene, politica noastră ideologică era aceea a Bisericii [Catolice]. Cel mult ne permiteam unele mici libertăți, grație securității strategice care ne era garantată din exterior.”²⁰ Mai mult, Cossiga aprecia că până la momentul dispariției sistemului comunist și a URSS, în peninsula italiană conviețuiau și se confruntau patru tipuri de loialități: față de SUA, de URSS, de Sfântul Scaun și de Republica Italiană²¹. Iar conștientizarea existenței acestor loialități diverse a obligat exponenții politici ai Italiei să facă „un joc al echilibrelor între puterile externe și interne, artă în care a excelat Giulio Andreotti, tipul ideal de om politic italian din timpul semi-protectoratului”²².

II. EVOLUȚIA ITALIEI ÎN PRIMUL DECENIU POST-COMUNIST (1989–1999)

Anul 1989 a marcat dispariția echilibrului politic internațional întemeiat pe tensiunea bipolară și s-a concretizat în căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est (imperiul extern sovietic). Perioada de schimbări de natură geopolitică a continuat în anii următori, pentru a atinge apogeul în 1991, când au dispărut atât alianța politico-militară a lumii comuniste, Tratatul de la Varșovia, cât și însăși superputerea care dăduse viață acestei alianțe, URSS. Transformările de natură istorică la nivel european au avut însă și o conotație particulară pentru Italia,

¹⁸ *Ibidem*, p. 543–544.

¹⁹ *Ibidem*, p. 556.

²⁰ *Perché contiamo poco. Colloquio di Lucio Caracciolo con Francesco Cossiga*, în „Limes”, 1995, nr. 3, p. 20.

²¹ *Ibidem*, *passim*. O particularitate italiană era dată de prezența pe teritoriul țării a Sfântului Scaun, adică structura de conducere a Bisericii Catolice, personificată de papă.

²² Lucio Caracciolo, *op. cit.*, p. 546.

întrucât mediul internațional radical modificat de dispariția sistemului comunist a accelerat atât procesele profunde din societatea italiană, cât și reconfigurarea raportării Italiei la principalii săi aliați occidentali.

1. TRANSFORMĂRI ÎN VIAȚA POLITICĂ INTERNĂ ȘI TRECEREA DE LA PRIMA LA CEA DE-A DOUA REPUBLICĂ

Sistemul politic specific pentru „Prima Republică” italiană s-a bucurat, în cadrul particular al Războiului Rece, de susținerea oferită de prezența Italiei în structurile instituționale ale lumii occidentale și, în consecință, de sprijinul mai mult sau mai puțin vizibil din partea SUA. Dispariția polului comunist al lumii bipolare a generat, drept urmare, și o schimbare a sistemului politic italian²³.

A. CRIZA SISTEMULUI POLITIC AL ITALIEI REPUBLICANE

Anul 1992 – primul an fără URSS, dar care aducea, pe de altă parte, evenimentul epocal al semnării Tratatului de la Maastricht (7 februarie 1992) – este considerat drept un moment de cotitură în viața politică internă, prin dispariția elementelor externe care determinau perpetuarea sistemului. Alegerea la 25 mai 1992 a moderatului democrat-creștin Oscar Luigi Scalfaro ca președinte al republicii, precum și aprobarea la 28 iunie 1992 a guvernului de centru-stânga condus de socialistul Giuliano Amato, care nu cuprindea marile nume ale partidelor componente și se sustrăgea controlului acestora, au marcat punctul final al evoluției Primei Republici în Italia și debutul unei etape de reorganizare a sistemului politic²⁴. Toate acestea, însă, s-au desfășurat în contextul luptei împotriva Mafiei, fiind condiționate de parcurgerea unor etape esențiale în combaterea acesteia, mai ales după asasinarea unor personalități de prim rang din sistemul judiciar (anume procurorii Giovanni Falcone și Paolo Borsellino, în 1992). Mai mult încă, lovitura decisivă pentru Prima Republică a fost dată de acțiunea independentă a magistraturii italiene, care a reușit să scoată corupția politică din zona impunității.

B. ROLUL OPERAȚIUNII „MÂINI CURATE” ÎN TRANSFORMAREA SISTEMULUI POLITIC ITALIAN

Începând din luna februarie 1992, personalitățile de vârf ale principalelor partide care asiguraseră guvernarea în Italia în deceniile anterioare au început să iasă din sfera politicii active ca urmare a inculpării lor în afaceri de corupție. Atunci când la 17 februarie era arestat la Milano socialistul Mario Chiesa, prins în flagrant delict în timp ce primea mită, nu a putut fi sesizat efectul teribil al acestui moment. Colaborarea lui Chiesa cu anchetatorii a fost decisivă în extinderea anchetei de către procurorii din Milano, iar în atenția justiției au început să intre

²³ Peter Calvocoressi, *Politica mondială după 1945*, București, 2000, p. 247–248.

²⁴ Lucio Caracciolo, *op. cit.*, p. 542–543.

liderii tuturor partidelor importante din Italia, inclusiv aceia ai Partidului Comunist, chiar dacă aceștia nu au mai fost la guvernare după 1947. Era doar începutul a ceea ce s-a numit operațiunea „Mâini curate” (*Mani pulite*), care a măturat de pe scena istoriei marile personalități ale perioadei postbelice²⁵. În mod semnificativ, foștii prim-miniștri ai deceniului anterior, democrat-creștinul Giulio Andreotti și socialistul Bettino Craxi au fost practic eliminați din viața politică pe cale politico-judiciară, unul petrecând ani lungi în procese legate de alegațiile referitoare la legăturile sale cu Mafia, iar al doilea preferând să plece în exil în Tunisia pentru a scăpa de anchetele procuraturii privind implicarea sa în acte de corupție.

Un rol special în acest efort de destructurare a sistemului politic clientelar creat de Italia la umbra luptei împotriva comunismului l-a avut un alt lider democrat-creștin, anume chiar șeful statului de atunci, Francesco Cossiga. Acesta, ca și Andreotti, reprezenta o expresie puternică a acelui regim politic, dar, spre deosebire de cel din urmă, nu a încercat să îl salveze, ci mai mult s-a străduit să se acrediteze drept liderul care să conducă Italia spre un nou regim politic. Încercările lui Cossiga au fost sortite eșecului și, drept urmare, el a demisionat la 28 aprilie 1992, dar Prima Republică s-a prăbușit și din cauza loviturilor pe care el i le-a administrat²⁶.

C. UN NOU SISTEM DE PARTIDE CENTRAT PE OBIECTIVUL STABILITĂȚII POLITICE

Această operațiune de asanare a vieții politice a continuat și în anii următori, cu rezultate spectaculoase, care au provocat nu numai o schimbare rapidă a imaginii lumii politice, ci mai ales un accelerat schimb de gardă la nivelul clasei politice. Noua conducere italiană a fost selectată în grabă, cu precădere din zona „tehnicienilor” formați în timpul Primei Republici, care nu erau revoluționari, ci mai curând reformiști moderați sau „conservatori luminați”. În 1992 prim-ministru a fost ales profesorul de orientare socialistă Giuliano Amato, iar un an mai târziu acesta îi lăsa locul lui Carlo Azeglio Ciampi, care fusese guvernator al Băncii Italiei pentru un sfert de veac; la mijlocul anilor '90 se afirmau Lamberto Dini, provenit și el din înalta administrație a Băncii Italiei, și mai ales Romano Prodi, care s-a făcut remarcat anterior în zona marelui management public, în calitate de președinte al Institutului de Reconstrucție Industrială²⁷.

În același timp, un rol important a fost jucat de modificarea sistemului electoral italian ca urmare a referendumului din 18–19 aprilie 1993, astfel încât

²⁵ Pe această temă s-a scris extensiv în special în anii '90 ai secolului trecut. Semnalăm studiul lui Roberto Cartocci, *L'Italia di tangentopoli e la crisi del sistema partitico*, care a fost atașat lucrării lui Carlo Tullio Altan, *La coscienza civile degli italiani. Valori e disvalori nella storia nazionale*, Udine, 1997. De asemenea, un punct de vedere relativ diferit la Stanton H. Burnett, Luca Mantovani, *The Italian Guillotine: Operation Clean Hands and the Overthrow of Italy's First Republic*, Lanham, 1998.

²⁶ Lucio Caracciolo, *op. cit.*, p. 562.

²⁷ Vittorio Bufacchi, Simon Burgess, *Italy since 1989: Events and Interpretations*, New York, 1998, *passim*.

vechiul sistem proporțional a lăsat locul unui sistem combinat, care dădea spațiu amplu scrutinului majoritar²⁸. Rolul acestei schimbări avea să iasă în evidență în cursul campaniilor electorale parlamentare din anii '90, când partidele au fost tot mai tentate să formeze coaliții electorale.

Noul sistem de partide din Italia a avut însă o altă trăsătură dominantă: anume dispariția zonei de centru reprezentată până atunci de Democrația Creștină și competiția acerbă pentru preluarea rolului cheie pe care aceasta l-a jucat timp de o jumătate de veac. Întrucât pe ruinele Democrației Creștine s-au format numeroase mici formațiuni politice aflate în strânsă concurență, această situație a permis preluarea celei mai mari părți a activului acelui partid de către o altă formațiune, *Forza Italia*. Constituită în 26 ianuarie 1994 de către Silvio Berlusconi, personalitate care își făcea astfel intrarea în viața politică după ce devenise celebru în activitatea antreprenorială, inclusiv în domeniul sportului²⁹, *Forza Italia* avea să câștige alegerile parlamentare din 27–28 martie 1994³⁰. În fapt, *Forza Italia* a ocupat centrul spectrului politic lăsat liber de democrat-creștini, cu atât mai mult cu cât în dreapta și în stânga eșichierului politic se configurau noi (sau renăscute) forțe politice: pe de o parte, partidul *Alianța Națională* (succesor al Mișcării Sociale Italiene, care continuase moștenirea politică a partidului fascist) și *Liga Nordului* (care puneă accent pe afirmarea identității nordului Italiei până la separarea de restul teritoriului acestui stat); pe de altă parte, *Partidul Democratic al Stângii* (PDS, succesor al PCI) și *Refondarea Comunistă* (care grupa un număr semnificativ de lideri ex-comuniști care nu acceptaseră transformarea PCI)³¹. Vechile partide ale Primei Republici practic au dispărut, iar cazul cel mai semnificativ, dincolo de drama Democrației Creștine, a fost acela al Partidului Socialist, care s-a aflat practic mereu la guvernare, iar în 1983–1987 a dat chiar prim-ministrul în persoana lui Bettino Craxi, dar nu a putut supraviețui problemelor judiciare ale conducătorului său³².

Victoria în alegeri a forței politice create de Berlusconi și formarea ulterioară a unui guvern de coaliție în care a intrat și urmașul fostului partid fascist, Alianța Națională, nu au adus nici stabilitate, nici legitimitate externă³³. Instabilitatea politică – cu trei guverne în doi ani – a făcut ca anul 1996 să determine o regroupare a forțelor politice, astfel că alianța de centru-stânga numită „Măslinul”, compusă din PDS și unele facțiuni ex-DC și condusă de un fost aderent la Democrația Creștină,

²⁸ Mario Sznajder, *Italy's Right Wing Government: Legitimacy and Criticism*, în „International Affairs”, vol. 71, 1995, nr. 1, p. 95.

²⁹ Vezi Adrian Niculescu, *Berlusconi sau renașterea centrului în Italia*, în „Sfera politicii”, aprilie 1994, nr. 16, p. 22–23.

³⁰ Vittorio Bufacchi, Simon Burgess, *op. cit.*, p. 167–190.

³¹ *Strategic Survey 1993–1994*, London, 1994, p. 108.

³² *Addio, Craxi, Symbol of a Rotten Era*, în „The Economist”, 354, 22 ianuarie 2000, nr. 8154, p. 52.

³³ Mario Sznajder, *op. cit.*, p. 98 și urm. Prezența foștilor fasciști în guvern a stârnit în democrațiile occidentale o amplă discuție cu privire la posibila renaștere a fascismului în Italia și mai larg în Europa, vezi R. Eatwell, *Why Are Fascism and Racism Reviving in Western Europe?*, în „Political Quarterly”, 65, 1994, 3, p. 313–325.

Romano Prodi, a câștigat alegerile parlamentare în fața formațiunilor care ocupau zona de centru-dreapta a spectrului politic (Forza Italia, Alianța Națională și Liga Nordului, grupate într-un „Pol al Libertăților”)³⁴. Guvernarea „Măslinului” a acoperit întreaga legislatură 1996–2001, oferind o stabilitate pe care viața politică italiană nu o cunoscuse în perioada postbelică.

2. ORIENTĂRI ALE ITALIEI ÎN CADRUL STRATEGIC POST-BIPOLARISM

Potrivit analizei politice italiene, atitudinea Italiei în probleme de politică externă era condiționată înainte de toate de poziția sa geopolitică. Pe de o parte, prin comparație cu Germania, Italia nu era un stat cheie la granița Europei Centrale, ci „o țară central-sud-europeană, care este probabil să aibă un interes mai specific în Balcani și în dimensiunea mediteraneeană a securității europene”, iar prin comparație cu Franța și Marea Britanie, nu era o „tradițională putere europeană majoră cu o vocație națională istorică”. Aceste elemente erau de natură să evidențieze o anumită slăbiciune, reflectată în temerea recurentă de „excludere” pe care o resimțeau autoritățile italiene, dar care putea să devină un avantaj comparativ în contextul presiunii internaționale pentru integrare³⁵.

A. ROLUL ONU ÎN POZIȚIONAREA ITALIEI ÎN PROBLEMELE DE SECURITATE INTERNAȚIONALĂ

Pentru Italia, ultimul deceniu al secolului trecut a fost marcat în cadrul ONU prin două atitudini esențiale: una referitoare la opțiunea politică, iar cealaltă referitoare la opțiunea strategică. Prima a vizat reacția Italiei la criza provocată de invadarea Kuwaitului de către Irakul lui Saddam Hussein la 2 august 1990. Italia a luat parte la operațiunea militară *Furtună în deșert*, care a fost organizată pe baza autorizației de folosire a forței cuprinsă în Rezoluția 678 (1990) a Consiliului de Securitate al ONU, dar participarea italiană a fost mai mult simbolică³⁶. Acest fapt s-a repercutat în neincluderea ministrului de Externe al Italiei pe lista demnitarilor occidentali invitați de SUA la Washington, la 28 februarie 1991 – ziua încheierii operațiunilor în zona Golfului –, pentru discutarea perspectivei post-conflict³⁷.

Mult mai importantă din perspectiva Romei, cea de-a doua atitudine se referă la modul în care Italia s-a raportat la problema reformei ONU, în mod deosebit cu privire la reforma Consiliului de Securitate, prin extinderea numărului de membri ai acestui important organ din structura organizației mondiale. Potrivit Cartei ONU, Consiliul de Securitate era compus din cinci membri permanenți (aceștia fiind puterile

³⁴ Vittorio Bufacchi, Simon Burgess, *op. cit.*, p. 228–243.

³⁵ Marta Dassù, *op. cit.*, p. 300.

³⁶ Roberto Menotti, *L'Italia nel nuovo quadro strategico*, în *Manuale della politica estera italiana 1947–1993*, ed. Luigi Vittorio Ferraris, Bari, 1996, p. 420–421.

³⁷ *Ibidem*, p. 422.

învingătoare în cel de-al Doilea Război Mondial: SUA, URSS, Marea Britanie, Franța și China) și șase membri nepermanenți, aleși pentru mandate de doi ani de către grupurile regionale. În anii '60, ca urmare a creșterii masive a numărului de state membre ONU în urma procesului de decolonizare, numărul de membri nepermanenți a fost majorat de la șase la zece³⁸. Încheierea Războiului Rece și transformările produse în relațiile dintre fostele adversare în cel de al Doilea Război Mondial au făcut ca state precum Germania și Japonia să afirme voința de a le fi recunoscut statutul de mari puteri prin includerea ca membri permanenți în Consiliul de Securitate. Într-o asemenea evoluție, oricum dificil de realizat din cauza dialecticii relațiilor dintre marile puteri, Italia ar fi rămas singura țară învinsă în războiul mondial care nu și-ar fi adus statutul internațional la nivelul fostelor adversare. Cum Roma nu dispunea de resursele cu care Germania și Japonia și-au consolidat poziția în cadrul ONU – inclusiv prin sporirea unilaterală a contribuției la bugetul ONU destinat operațiunilor de menținere a păcii –, tactica la care a recurs Italia a fost evitarea propriei declasări prin blocarea acceptării celor două state ca membri permanenți. De aceea, la 16 septembrie 1993, MAE italian făcea public un dosar cu titlul *ONU către cincizeci de ani*, care conținea și propunerea de creștere a componenței Consiliului de Securitate prin includerea unui număr de locuri de membri nepermanenți cu rotație mai rapidă în Consiliu³⁹. Două săptămâni mai târziu, adresându-se Adunării Generale a ONU, ministrul de Externe Beniamino Andreatta oficializa această poziție italiană, cu precizarea că se propunea introducerea unei a treia categorii de membri în Consiliul de Securitate, pe care i-a numit „membri semi-permanenți” și care urmau să fie „acele state capabile să ofere o contribuție de relevanță majoră pentru realizarea scopurilor Națiunilor Unite”⁴⁰.

După acel moment, Italia a dus o adevărată bătălie pentru apărarea propriilor interese, iar ambadorul italian la ONU din perioada 1993–1999, Francesco Paolo Fulci, a acționat de o asemenea manieră încât a atras următoarea reacție a viitoarei secretar de stat al SUA, Madeleine Albright: „diplomația ta este legendară”⁴¹. Fulci a fost activ și în a face publice rațiunile poziției italiene⁴², iar argumentele sale

³⁸ Articolul 23 din Carta ONU, referitor la componența Consiliului de Securitate, a fost modificat prin rezoluția Adunării Generale ONU nr. 1991 (XVIII) din 17 decembrie 1963, care a intrat în vigoare la 31 august 1965, <http://www.un.org/ar/sc/repertoire/otherdocs/GAres1991.pdf>.

³⁹ *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia. 1993/I*, Roma, 1994, p. 45.

⁴⁰ *Intervento del Ministro degli Esteri, Professor Andreatta, alla quarantottesima Sessione dell'Assemblea Generale delle Nazioni Unite (New York, 30 settembre 1993)*, în *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia. 1993/I*, p. 254.

⁴¹ Informații de detaliu, cu contribuția foștilor colaboratori ai lui Fulci, au fost cuprinse în lucrarea lui Raniero Tallarigo, *L'Italia all'Onu. 1993–1999. Gli anni con Paolo Fulci: Quando la diplomazia fa gioco di squadra*, Soveria Mannelli, 2007.

⁴² Ambadorul italian a publicat articole precum *La riforma del Consiglio di Sicurezza delle Nazioni Unite*, în „Affari Esteri”, XXIX, 1997, nr. 114, p. 263–279; *L'Italia e il Consiglio di Sicurezza delle Nazioni Unite*, în „Affari Esteri”, XXX, 1998, nr. 118, p. 320–331; *Italy and the Reform of the UN Security Council*, în „International Spectator”, 34, 1999, nr. 2, p. 7–16. Ulterior retragerii din diplomatie, Fulci nu a încetat să apere pozițiile pe care le promovase la New York în articole precum *La riforma del*

evidențiau meritele propunerii înaintate de conducerea de la Roma – „o propunere originală democratică, întemeiată pe egalitatea statelor, pe repartizarea geografică echitabilă a locurilor în Consiliu și pe principiul rotației. O propunere menită, înainte de toate, a nu spori natura elitistă și de privilegiu care caracterizează actuala structură a Consiliului de Securitate” –, dar și avertizau cu privire la consecințele unei lărgiri rapide a numărului de membri permanenți ai Consiliului: „dacă s-ar întâmpla ca Japonia și Germania să devină membri permanenți ai Consiliului de Securitate, s-ar ajunge la crearea în cadrul ONU a unui directorat mondial fără precedente în termeni de putere de acțiune și influență asupra mersului relațiilor internaționale.”⁴³

În susținerea intereselor sale, Italia a avut o conduită fermă și constantă, indiferent de schimbările guvernamentale de la Roma⁴⁴. Ea și-a ales aliații de pe toate continentele, iar rezultatul nu s-a lăsat așteptat: la 1 decembrie 1998, Adunarea Generală a ONU stabilea că orice decizie de reformă a Consiliului de Securitate trebuia adoptată cu votul favorabil a două treimi din membrii organizației⁴⁵, ceea ce îndepărta perspectiva unei soluții rapide – și defavorabile Italiei – privind chestiunea extinderii componenței Consiliului.

B. MODUL DE IMPLICARE A ITALIEI ÎN ACTIVITATEA CSCE/OSCE

În momentul căderii Zidului Berlinului, Italia acorda o importanță crucială procesului diplomatic început la Helsinki în 1975 prin adoptarea Actului Final al Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE). În luna noiembrie 1989, atunci când președintele sovietic Mihail Gorbaciov se afla în vizită la Roma, factorii de decizie italieni considerau că CSCE trebuie să ocupe un rol central în abordarea problemelor securității europene, acesta fiind în esență înțelesul pe care Italia îl dădea conceptului gorbaciovist privind „Casa comună europeană”. De altfel, ideea organizării unei conferințe Helsinki II – temă adusă în discuție de Gorbaciov și susținută imediat de partea italiană – permitea, în viziunea Romei, consolidarea frontierelor europene, canalizarea în cadrul CSCE a procesului de

Consiglio di Sicurezza dell'ONU. L'Europa e l'Italia, în „Affari Esteri”, XXXVIII, 2006, nr. 149, p. 20–32 și *La riforma del Consiglio di Sicurezza e l'Europa. Realtà e prospettive*, în „Affari Esteri”, XXXVIII, 2006, nr. 152, p. 773–782.

⁴³ Vezi *La riforma del Consiglio di Sicurezza delle Nazioni Unite*, p. 275 și 279.

⁴⁴ Lamberto Dini, ministrul de Externe din timpul guvernării „Măslinului”, relua, la 25 septembrie 1997, actualitatea propunerii italiene, pentru a face diferență față de propunerea Statelor Unite (care susțineau o soluție rapidă – așa-numitul „quick fix” – printr-un vot cu majoritate simplă în Adunarea Generală): „Într-o temă relevantă precum reforma Consiliului de Securitate, votul cu majoritate simplă nu este de conceput. Ar fi o scamatorie, s-ar diviza ONU, care este organizația tipică ce necesită consens. Dacă se încalcă această regulă, se rup Națiunile Unite.” Vezi 1997. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, Roma, 1998, p. 703.

⁴⁵ Rezoluția Adunării Generale nr. A/RES/53/50 din 1 decembrie 1998, <http://www.worldlii.org/int/other/UNGARsn/1998/72.pdf>.

dezarmare, precum și constituirea unei organizații general-europene de securitate care să acomodeze în interiorul ei o Germanie unită și totodată să dea naștere unei ordini europene întemeiate pe depășirea confruntării militare dintre blocurile politico-militare⁴⁶.

Diplomația italiană s-a angajat în transformarea CSCE din proces diplomatic, așa cum se derulase după adoptarea la 1 august 1975 a Actului Final de la Helsinki, într-o organizație dotată cu mijloacele necesare pentru gestionarea cadrului conflictual complex cu care se confrunta Europa post-Război Rece și totodată capabilă să asigure că peste tot în spațiul european prevalează democrația⁴⁷. Identificată de Giulio Andreotti, atunci când acesta era prim-ministru în perioada 1989–1992, drept „cea mai mare speranță pentru viitor”, CSCE a fost percepută drept locul esențial pentru definirea unei noi concepții de securitate în Europa, atât timp cât „credibilitatea noii Europe se joacă în redefinirea înțelegerilor de la Helsinki” din 1975⁴⁸.

CSCE a reprezentat cadrul în care Italia s-a poziționat față de toate evoluțiile de securitate din Europa post-Război Rece, pornind de la interesul politic, economic și investițional al Romei. În consecință, Italia a promovat transformarea instituțională a CSCE – ajungând chiar ca în 1996 să obțină susținerea pentru ca un diplomat italian (Giancarlo Aragona) să dețină funcția de secretar general al acestei instituții de securitate⁴⁹ –, iar când a exercitat președinția CSCE, în anul 1993, și a organizat la Roma în luna noiembrie a acelui an cel de-al patrulea Consiliu de Miniștri al CSCE, ministrul de Externe italian de la acea dată, Beniamino Andreatta, sintetiza în modul următor sensul evoluției acelei structuri: „din Consiliul de la Roma rezultă cu claritate imaginea unei CSCE care este deja mult dincolo de orizontul originar precumpănitor centrat pe stabilirea de «standarde» și care, chiar și cu dificultate, se mișcă pe terenul traducerii acelor standarde în inițiative de natură operativă. Potrivit unei formule care pare să găsească consens evident între noi, aici apare mereu mai clar «avantajul comparativ» al CSCE: un avantaj care îi permite să definească mai bine raportul de conexiune, complementaritate și sinergie al CSCE cu celelalte realități multilaterale care caracterizează panorama europeană și atlantică. Mă refer la natura politică, aș spune politică și consensuală, a CSCE, care îi conferă o atitudine specială de acțiune în domeniul diplomației preventive.”⁵⁰

⁴⁶ Marta Dassù, *op. cit.*, p. 306–307.

⁴⁷ Gianni De Michelis, *Dopo l'89, quale futuro per l'Europa?*, în „Affari Esteri”, XXII, 1990, nr. 85, p. 10; Roberto Menotti, *op. cit.*, p. 417.

⁴⁸ Giulio Andreotti, *L'Italia e il suo semestre di presidenza della Comunità Europea*, în „Affari Esteri”, XXII, 1990, nr. 87, p. 393.

⁴⁹ G. Aragona a fost secretar general al OSCE în perioada 1996–1999.

⁵⁰ *Intervento del Ministro degli Esteri, Professor Andreatta, alla IV Riunione Ministeriale della C.S.C.E. (Roma, 1 dicembre 1993)*, în *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia. 1993/I*, p. 317.

Ulterior, Roma a susținut transformarea CSCE în organizație (OSCE) de la 1 ianuarie 1995, iar diplomația italiană scotea în evidență rolul noii organizații în tratarea, cu mijloacele de care dispunea, a situațiilor de criză din Europa⁵¹.

C. VIZIUNEA ROMEI ASUPRA EVOLUȚIILOR DIN NATO ȘI DIN COMUNITATEA EUROPEANĂ

Evoluțiile din CSCE erau văzute la Roma ca fiind în strânsă legătură cu rolul NATO și al Comunităților Europene în asigurarea securității pe continent. În viziunea aceluiași Giulio Andreotti, făcută publică în 1990 înainte de asumarea președinției semestriale a Comunităților Europene, locul principal era ocupat de „Europa celor 12”, întrucât „noua arhitectură europeană va trebui să își găsească fundamentul prin reafirmarea centralității procesului de construcție comunitară”, dar Alianței Atlantice i se rezerva „o funcțiune esențială” în asigurarea securității europene, ceea ce impunea „necesitatea consolidării solidarității transatlantice”⁵². Ulterior, Andreotti, aflat la finalul ultimului său mandat de șef al guvernului italian, reafirma rolul acestor organizații în definirea unei noi arhitecturi de securitate europeană: „Uniunea Europeană, UEO, NATO, CSCE sunt elemente care contribuie – fiecare potrivit propriei competențe, dar inseparabil împreună – la reiterarea faptului că securitatea este un concept indivizibil, care se extinde din America la Urali și dincolo.”⁵³

Fidelitatea față de cele două componente – atlantică și, respectiv, europeană – ale politicii sale externe în perioada Războiului Rece a făcut ca Italia să se implice pe deplin în eforturile de adaptare post-Război Rece a NATO și a Comunităților Europene. În plan european, a susținut necesitatea transformării pieței unice în uniune economică și monetară, importanța realizării uniunii politice și creșterea rolului Parlamentului European⁵⁴, iar aceste obiective au fost promovate în cursul președinției italiene a Consiliului Comunităților (semestrul al II-lea al anului 1990) și s-au reflectat adecvat în structura Tratatului de la Maastricht privind Uniunea Europeană⁵⁵. Dezvoltarea ulterioară a proiectului comunitar a găsit Italia printre principalii promotori, iar aceasta se întâmpla în pofida unor evoluții interne cu caracter excepțional. Atunci când, după intrarea în vigoare a Tratatului de la Maastricht, statele UE și-au propus realizarea de noi pași în domeniul uniunii economice și politice, împlinirea a 40 de ani de la desfășurarea Conferinței de la

⁵¹ Vezi, în acest sens, Lamberto Dini, *La politica estera dell'Italia*, în „Affari Esteri”, XXVIII, 1996, nr. 111, p. 456.

⁵² Giulio Andreotti, *L'Italia e il suo semestre di presidenza della Comunità Europea*, p. 391–393. La fel, Gianni De Michelis, *Dopo l'89, quale futuro per l'Europa?*, p. 6 și urm.

⁵³ Giulio Andreotti, *Tre anni di politica estera*, în „Affari Esteri”, XXIV, 1992, nr. 95, p. 439–449.

⁵⁴ Idem, *L'Italia e il suo semestre di presidenza della Comunità Europea*, p. 387–390; Marta Dassù, *op. cit.*, p. 301 și urm.

⁵⁵ Este ceea ce Giulio Andreotti a prezentat în sinteză în articolul *Tre anni di politica estera*, citat la nota 53.

Messina (1955) a oferit Romei prilejul de a aduce în atenția partenerilor europeni nevoia de „a relansa, în același spirit de acum patruzeci de ani, proiectul unei Europe a obiectivelor comune de autoritate mondială, a bunăstării pentru populațiile sale și a solidarității între membrii săi”⁵⁶.

În același timp, Italia a plasat accentul pe rolul Uniunii Europei Occidentale (UEO) în dezvoltarea instituțională a viitoarei Uniuni Europene, propunând în luna octombrie 1990 transformarea UEO într-o agenție a Comunității Europene⁵⁷, după ce susținuse în vara aceluiași an utilizarea UEO ca structură de coordonare la nivel european a abordării crizei din Golful Persic⁵⁸. În absența susținerii de ansamblu a partenerilor europeni, Italia a revenit în luna octombrie 1991 cu o inițiativă comună cu Marea Britanie de creare a unei forțe europene de reacție care să poată răspunde în mod flexibil la situații de criză din afara spațiului teritorial al NATO⁵⁹. Inițiativa anglo-italiană pune accentul pe consolidarea rolului UEO, fără a afecta relația cu NATO, dar se afla în competiție cu proiectul franco-german de constituire a unei brigăzi europene (Eurocorp, lansat încă din 1988 și devenit efectiv în 1993 prin acordul de la La Rochelle). Italia se găsea astfel pe aceeași axă cu Marea Britanie în aspirația de a menține o mai puternică legătură transatlantică, iar preocupările sale au fost reflectate în modul de definire, în cadrul Tratatului de la Maastricht, a politicii externe și de securitate comună (PESC) a UE. După aceea, în scopul de a da conținut pentru PESC, Italia a promovat, alături de Franța și Spania (la care s-a asociat și Portugalia), constituirea a două forțe multinaționale europene – una terestră, *Eurofor*, iar alta maritimă, *Euromarfor*. Inițiativa în acest sens a fost lansată la Roma, în luna septembrie 1992, în format italo-franco-spaniol, și a căpătat formă concretă la 15 mai 1995, cu prilejul reuniunii Consiliului UEO de la Lisabona⁶⁰.

Pe de altă parte, în cadrul NATO, factorii politici italieni au susținut rolul central al Alianței în asigurarea securității statelor membre (prin raportare chiar la

⁵⁶ Antonio Martino, *Nella libertà la chiave della costruzione europea*, în „Affari Esteri”, XXVI, 1994, nr. 104, p. 639 și urm. Pentru A. Martino, la acea dată ministru de Externe în cabinetul Berlusconi, UE avea în fața sa cinci priorități: dezvoltarea pieței interne și simplificarea aplicării principiului subsidiarității; realizarea monedei unice europene; consolidarea identității europene în domeniul politicii externe și a cooperării în domeniul justiției și al afacerilor interne; accelerarea definirii și aplicării unei politici de apărare comună; atribuirea în favoarea cetățenilor Uniunii a unor garanții constituționale europene ale drepturilor și libertăților lor.

⁵⁷ Propunerea a fost avansată de Italia la reuniunea informală a Consiliul UEO, care a avut loc la Asolo, la 6 octombrie 1990; vezi Roberto Menotti, *op. cit.*, p. 423.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 419.

⁵⁹ «Ecco la mia armata europea». De Micheli: *ma non litigheremo con Parigi*, interviu în „La Stampa”, an 125, 15 octombrie 1991, nr. 248, p. 7.

⁶⁰ Susanna Agnelli, *Due forze europee: Eurofor ed Euromarfor*, în „Affari Esteri”, XXVII, 1995, nr. 107, p. 451–455. Susanna Agnelli, ministru de Externe în cele două cabinete Dini din 1995–1996, aprecia că prezența Italiei în cele două forțe reprezintă „prima ocazie în care țara noastră participă în forțe multinaționale europene. Este de dorit ca, în viitor, asemenea forțe să constituie nucleul unei politici comune de apărare, așa cum este prevăzut în Tratatul de la Maastricht.”

UEO), după cum și orientarea Alianței către remodelarea relațiilor cu foștii adversari, ceea ce s-a reflectat în documentele adoptate la summitul Alianței din luna noiembrie 1991, pe care Roma l-a găzduit. În mod explicit, prim-ministrul de atunci, G. Andreotti, afirma că summitul de la Roma a „deschis pentru NATO o nouă eră”, marcată de cooperarea cu foștii adversari prin crearea Consiliului de Cooperare Nord-Atlantică, iar „conceptul pivot al acestui proces de revizuire a fost acela al unei recuperări depline a vocației politice a NATO”⁶¹.

În ansamblu, statul italian împărtășea punctul de vedere că integrarea europeană și cooperarea atlantică reprezentau și instrumente pentru asigurarea unei mai mari securități în Europa, iar de aici și până la susținerea pentru aderarea la aceste organizații a statelor ex-comuniste din Europa Centrală și de Est nu era decât un pas⁶², pe care Roma l-a făcut în cursul anilor '90 ai secolului trecut.

III. OSTPOLITIK-UL CA DIMENSIUNE ORIGINALĂ A POLITICII EXTERNE POST-BIPOLARE A ITALIEI

După ce criza de sistem de la începutul ultimului deceniu al secolului al XX-lea a fost depășită, iar spectrul politic s-a stabilizat în urma alegerilor parlamentare din luna mai 1996, guvernul italian al „Măslinului” a împărtășit punctul de vedere că evoluțiile din Europa Centrală și de Est erau menite să influențeze într-o manieră decisivă viitorul întregului continent european. De aceea, Roma a pus în practică din toamna anului 1996 ceea ce mai întâi mediile analitice, iar mai apoi chiar autoritățile guvernamentale au definit drept un „Ostpolitik” italian⁶³.

Această „politică orientală” era destinată să asigure promovarea intereselor Italiei în Europa Centrală și de Est, iar argumentele nu erau puține: Italia era deja principalul partener economic al unor state din acea zonă; existau numeroase considerente de natură structurală pentru favorizarea prezenței operative sau investiționale a Italiei (cererea de bunuri și tehnologie era foarte ridicată, flexibilitatea întreprinderilor mici și mijlocii italiene corespundea nevoilor statelor din zonă ș.a.); Italia era percepută ca o țară mare cu care se puteau dezvolta relații pe picior de egalitate pentru că ea nu avea și nu urmărea vocații hegemonice. Pentru a dezvolta o asemenea politică, Italia s-a implicat, cu resurse diplomatice și militare, în reglementarea situațiilor de criză din această zonă și a imaginat mai multe mecanisme de cooperare cu un grad ridicat de originalitate⁶⁴.

⁶¹ Giulio Andreotti, *Tre anni di politica estera*, p. 446–447.

⁶² Este interesant că, imediat după prăbușirea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est, ministrul de Externe Gianni De Michelis propunea ca statele comunitare să dedice 1% din PIB pentru politica de cooperare, iar 25% din acest angajament să se facă în favoarea Europei ex-comuniste; vezi Gianni De Michelis, *Dopo l'89, quale futuro per l'Europa?*, p. 8.

⁶³ Piero Fassino, *La Ost-politik dell'Italia*, în „Affari Esteri”, XXIX, 1997, nr. 116, p. 677–699; idem, *L'Ostpolitik esiste, Roma ha schierato tutti i suoi tasselli*, în „Corriere della Sera”, 14 ianuarie 1997, p. 8.

⁶⁴ Idem, *La Ost-politik dell'Italia, passim*.

1. ITALIA ȘI CRIZELE DIN BALCANI DIN ANII '90

Încă din perioada imediat ulterioară căderii Zidului Berlinului, factorii de decizie de la Roma au intuit că spațiul balcanic urma să devină o zonă de puternică instabilitate. Ministrul de Externe de atunci, Gianni De Michelis, avertiza, la începutul anului 1990, că „nu vrem ca Europa Centrală și de Sud să devină o zonă de mare instabilitate, precum America Latină la porțile SUA ... Nu am vrea ca, de exemplu, Iugoslavia, care a fost prima țară din Est care a scăpat din logica blocurilor militare, să fie și prima victimă a depășirii acestei logici.”⁶⁵ Totuși, ceea ce a urmat a confirmat pe deplin acele temeri ale Romei.

A. ABORDAREA ROMEI CU PRIVIRE LA CRIZA IUGOSLAVĂ

Evoluția negativă a raporturilor dintre factorii politici iugoslavi a generat o criză complexă, a cărei trăsătură fundamentală era dată de conflictul – transformat rapid în lupte pentru teritorii – dintre sârbi și croați. Proclamarea independenței Croației și Sloveniei (și deci a secesiunii) la 25 iunie 1991 a marcat începutul conflictului militar și totodată al procesului de destrămare a statului federal iugoslav. Față de criza apărută în spațiul iugoslav, Comunitatea Europeană a reacționat mai întâi printr-un acord de încetare a focului acceptat de factorii politici iugoslavi la Brioni, în 7 iulie 1991, iar mai apoi prin organizarea unei Conferințe de pace privind Iugoslavia, care și-a desfășurat lucrările la Haga, în perioada septembrie–noiembrie 1991. Ideea de la care s-a plecat a fost, înainte de orice, menținerea federației iugoslave. Partea italiană aprecia că trebuie să li se explice slovenilor și croaților „că dreptul lor recunoscut (și pe care vrem să îl apărăm) de a renegocia raporturile inter-republicane în Iugoslavia, cu gândul la un viitor în care nu vor mai fi predominări etnice, trebuie exercitat în cadrul regulilor și al principiilor”⁶⁶. În final, rezultatul efortului diplomatic al forului comunitar, anume planul de pace formulat la 18 octombrie 1991 – sau „Planul Carrington” – a fost respins de Serbia, ceea ce a făcut ca, la sfârșitul anului 1991, ideea menținerii fostei Iugoslavii ca entitate statală distinctă să fie abandonată⁶⁷.

În 1992, conflictul s-a mutat în Bosnia-Herțegovina, care, din cauza așezării sale geografice între Serbia și Croația, a structurii sale etnice (bosniaci, sârbi și croați) și a amplasării pe teritoriul său a unei părți importante a complexului militaro-industrial al vechii Iugoslavii, reprezenta cheia problemei sârbo-croate⁶⁸. Și în acest caz, anticipările italiene au vizat esența evoluțiilor post-iugoslave, diplomația de la Roma apreciind că „situația Croației – în care conviețuiesc sârbi și croați – este mult

⁶⁵ Gianni De Michelis, *Dopo l'89, quale futuro per l'Europa?*, p. 9.

⁶⁶ Idem, *Un'avventura comune per la nuova Europa*, în „Affari Esteri”, XXIII, 1991, nr. 90, p. 225.

⁶⁷ La Consiliul European de la Maastricht din 9–10 decembrie 1991 s-a decis ca statele comunitare să procedeze la recunoașterea, după 15 ianuarie 1992, a entităților statale desprinse din statul socialist iugoslav. Este de notat că Germania nu a așteptat acel termen, recunoscând, la 25 decembrie 1991, Slovenia și Croația.

⁶⁸ Livio Caputo, *Il puzzle jugoslavo e l'Italia*, în „Affari Esteri”, XXVII, 1995, nr. 106, p. 338–350.

mai complexă decât aceea a Sloveniei. Și încă și mai complicată – așa cum ne-o amintește istoria anului 1914 – este situația Bosniei, în care trăiesc trei etnii.”⁶⁹

Pentru reglementarea crizei din Bosnia s-a desfășurat, inițial la Londra, în luna august 1992, iar mai apoi la Geneva pe baze permanente, Conferința Internațională privind Fosta Iugoslavie. În luna aprilie 1994, inițiativa privind soluționarea politică a conflictului a fost preluată de „Grupul de contact” al acelei Conferințe, care era alcătuit din SUA, Marea Britanie, Franța, Rusia și Germania, adică un Consiliu de Securitate al ONU adaptat la condițiile Europei, în care locul Chinei era luat de Germania⁷⁰. Din luna august 1995, Grupului de Contact i s-a alăturat Italia, fapt primit cu mare satisfacție la Roma⁷¹, deși participarea italiană a fost în dese rânduri pusă sub semnul îndoielii⁷².

Roma a rămas apoi puternic implicată în toate demersurile internaționale destinate a reglementa faza următoare a crizei iugoslave, anume aceea din Kosovo. Când, în luna martie 1999, soluția spre care s-a orientat Alianța Atlantică a fost aceea militară, Italia a oferit bazele militare aliate aflate pe teritoriul său pentru desfășurarea operațiunii aliate, a susținut ferm legitimitatea acestei intervenții⁷³ și a subliniat că, din punctul său de vedere, soluția pe termen lung trebuia să fie o puternică ancorare europeană a întregii zone balcanice⁷⁴.

B. TESTUL OFERIT ITALIEI DE CRIZA ALBANEZĂ DIN 1997

Un rol și mai important a fost oferit autorităților de la Roma de prăbușirea, la începutul anului 1997, a structurii instituționale interne a statului albanez și de criza rezultată, marcată de violențe și dezordini, care avea potențialul de a provoca instabilitate în zonele învecinate și în special în Italia⁷⁵. După ce, la 9 martie 1997, s-a constituit la Tirana un guvern de reconciliere națională, acesta a decis să recurgă la asistență internațională, iar răspunsul ONU a venit printr-o declarație prezidențială a Consiliului de Securitate din 13 martie 1997, care invita statele membre ONU să se angajeze în inițiative cu caracter umanitar, iar OSCE și UE să identifice o soluție la această criză⁷⁶.

⁶⁹ Gianni De Michelis, *Un'avventura comune per la nuova Europa*, p. 225.

⁷⁰ În epocă, s-a apreciat că această structură reprezenta „o schiță de directorat al marilor puteri în Europa”; Carlo Jean, *L'Italia dopo la fine della guerra fredda*, în „Il Secondo Risorgimento d'Italia”, an VI, 1996, p. 80.

⁷¹ Vezi interviul cu ministrul de Externe Susanna Agnelli, *L'Italia nel gruppo di contatto perché ha vinto la Farnesina*, în „Corriere della Sera”, 26 august 1995, p. 9.

⁷² Semne de îndoială la Carlo Jean, *op. cit.*, după cum și la Marta Dassù, Roberto Menotti, *op. cit.*, p. 68–69.

⁷³ Giorgio Bosco, *Il Kosovo e le basi giuridiche dell'intervento occidentale*, în „Affari Esteri”, XXXII, 2000, nr. 126, p. 356–362.

⁷⁴ Piero Fassino, *La ricostruzione del Kosovo, il Patto di Stabilità ed i futuri assetti geopolitici*, în „Affari Esteri”, XXXI, 1999, nr. 124, p. 697–702.

⁷⁵ Fabio Raspadori, *L'Italia e la crisi dell'Albania*, în „Affari Esteri”, XXX, 1998, nr. 119, p. 617.

⁷⁶ Documentul S/PRST/1997/14 din 13 martie 1997, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/PRST/1997/14.

În aceste condiții, Italia s-a angajat rapid în susținerea Albaniei atât în plan umanitar, cât și politic, iar la 27 martie ambasadorul la ONU, Francesco P. Fulci, propunea Consiliului de Securitate crearea unei forțe internaționale pentru garantarea securității și a libertății de mișcare a personalului angajat în operațiuni umanitare. Italia se arăta totodată disponibilă să conducă o asemenea forță internațională⁷⁷. Reacția ONU a luat forma Rezoluției Consiliului de Securitate nr. 1101 din 28 martie 1997, prin care era aprobată, în baza Capitolului VII al Cartei ONU⁷⁸, constituirea unei forțe multinaționale de protecție, pentru o perioadă de trei luni, cu scopul de a facilita acordarea de asistență umanitară și de a crea condițiile de securitate necesare pentru operarea organizațiilor internaționale. Totodată, conducerea forței multinaționale de protecție era încredințată Italiei. Prevederile operative ale acestei rezoluții au fost prelungite pentru încă 45 de zile de către Consiliul de Securitate prin Rezoluția nr. 1114 din 19 iunie 1997⁷⁹.

Prin decizia ONU, Italia primea pentru prima dată sarcina de a organiza și dirija o misiune internațională de pace (Operațiunea *Sun Rise*), însărcinare de care conducerea de la Roma s-a achitat cu prisosință⁸⁰. În intervalul 4 aprilie – 23 iulie 1997, la Roma s-au desfășurat lucrările Comitetului Director al statelor participante la Forța Multinațională de Protecție în Albania, care a susținut eforturile de stabilizare ale autorităților albaneze, inclusiv desfășurarea, la 29 iunie 1997, a unor noi alegeri parlamentare, din care au rezultat noi autorități legitime la Tirana⁸¹. Înainte de retragerea Forței Multinaționale de Protecție, s-a desfășurat la Roma, în ziua de 31 iulie 1997, Conferința Internațională cu privire la Albania, care lua notă de progresele însemnate înregistrate în revenirea Albaniei la normalitate instituțională⁸². Atenția Romei față de evoluțiile din Albania a rămas la cote ridicate, după cum s-a demonstrat și cu prilejul Conferinței ministeriale desfășurate în capitala Italiei la 17 octombrie 1997, când comunitatea internațională ajungea la concluzia că noile autorități de la Tirana au întreprins procesul de normalizare democratică⁸³.

⁷⁷ Documentul S/1997/258 din 27 martie 1997, vezi comunicatul de presă *Security Council Welcomes Establishment of Multinational Protection Force for Albania*, <http://www.un.org/press/en/1997/19970328.sc6347.html>.

⁷⁸ Prin aprobarea acestei rezoluții în baza Capitolului VII al Cartei ONU, Consiliul de Securitate relua interpretarea articolului 39 din cuprinsul aceluiași capitol, care postula faptul că situațiile de criză internă pot constitui o amenințare la adresa securității internaționale, așa cum se stipulase deja în Rezoluția nr. 688 (1991) privind populația kurdă din Irak, <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/>.

⁷⁹ Documentele S/RES/1101 (1997) din 28 martie 1997 și S/RES/1114 (1997) din 19 iunie 1997, <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/>.

⁸⁰ Patrizio Flavio Quinzio, *L'Albania e l'intervento militare italiano*, în „Affari Esteri”, XXIX, 1997, nr. 115, p. 550 și urm.

⁸¹ Documentele referitoare la reuniunile Comitetului Director, în 1997. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, p. 322–334.

⁸² *Ibidem*, p. 335–339.

⁸³ *Ibidem*, p. 339–344.

2. COOPERAREA (SUB)REGIONALĂ – INIȚIATIVA CENTRAL-EUROPEANĂ

Colaborarea regională în spațiul central-european s-a aflat prin tradiție în atenția statului italian, iar o primă inițiativă în acest sens a fost *Asociația Alpino-Adriatică* („Alpe Adria”), care s-a format în 1978 cu scopul de a dezvolta cooperarea transfrontalieră între regiuni din Austria, Italia, Iugoslavia și Ungaria⁸⁴. Schimbarea climatului politic european în contextul prăbușirii regimurilor comuniste est-europene a dus la revitalizarea grupării, astfel că în primăvara anului 1989, în discuțiile ministrului de Externe De Michelis cu omologii ungar și austriac, s-a configurat ideea de constituire a unei zone de cooperare economică, culturală și științifică în Europa Centrală și Orientală sau danubiană. La insistența Italiei, la această cooperare s-a asociat și Iugoslavia, astfel că în 11–12 noiembrie 1989, la reuniunea ministerială de la Budapesta, au fost semnate o Declarație comună și un Document programatic privind cooperarea dintre cele patru țări, care a primit numele de *Inițiativa Cvadrilaterală*. Cadrul de cooperare a fost completat prin documentul politic parafat la reuniunea ministerială de la Veneția, din 1 august 1990, iar în urma aderării Cehoslovaciei (în mai 1990), gruparea a primit denumirea de *Inițiativa Pentagonală*. Ulterior, odată cu primirea Poloniei, în luna iulie 1991, această grupare s-a transformat în *Inițiativa Hexagonală*, dar și-a alterat caracterul danubian, în pofida dorinței Italiei de a delimita clar regiunea care făcea obiectul cooperării⁸⁵.

Criza iugoslavă, soldată cu destrămarea vechii federații a slavilor de sud, a pus gruparea în fața unor mari probleme, inclusiv a unor noi cereri de admitere. În aceste condiții, după acceptarea Sloveniei, Croației și Bosniei-Herțegovinei, la reuniunea ministerială de la Viena, din 16–17 iulie 1992, s-a decis adoptarea denumirii actuale de *Inițiativa Central-Europeană* (ICE), care era menită să ofere o identificare mai adecvată a statelor care aderaseră deja, precum și un semnal privind calitatea necesară pentru a deveni membru al acestei grupări⁸⁶. Ulterior a aderat un alt stat post-iugoslav, anume Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei (la reuniunea șefilor de guvern ai ICE de la Budapesta, din 17 iulie 1993), iar treptat gruparea s-a deschis față de alte state ex-comuniste est-europene, printre care și România⁸⁷.

Pentru Italia – în calitate sa de singur stat membru NATO și (până la aderarea Austriei în 1995) singura țară membră UE din cadrul acestei structuri regionale –, ICE era un mecanism oportun de promovare a intereselor sale prin relaționarea cu un număr de state care își propuseseră să atingă standardele care să le permită aderarea atât la NATO, cât și la Uniunea Europeană⁸⁸.

⁸⁴ Giorgio Franchetti Pardo, *L'iniziativa Centro-Europea*, în „Affari Esteri”, XXVII, 1995, nr. 108, p. 803–804.

⁸⁵ Ghita Micieli de Biase, *L'Italia e il nuovo Est*, în *Manuale della politica estera italiana 1947–1993*, ed. Luigi Vittorio Ferraris, p. 435. Detalii interesante la Gianni De Michelis, *Dieci anni di cooperazione subregionale nell'ambito dell'InCE*, Roma, 2000, p. 41 și urm.

⁸⁶ Ghita Micieli de Biase, *op. cit.*, p. 435–436; Giorgio Franchetti Pardo, *op. cit.*, p. 805.

⁸⁷ România a aderat la 1 iunie 1996, cu ocazia reuniunii de la Viena a miniștrilor Afacerilor Externe ai țărilor membre ICE.

⁸⁸ În acest sens, Luigi Vittorio Ferraris, *Una associazione utile. L'Iniziativa Centro-Europea*, în „Affari Esteri”, XXXIII, 2001, nr. 132, p. 752–753.

În ansamblu, „născută dintr-o viziune geopolitică, parțial depășită, dar apoi justificată de evenimente” – și în urma unei „intuiții” a ministrului italian de Externe Gianni De Michelis –, ICE a marcat prezența Italiei în zonă, iar grație acestei inițiative s-a produs inserarea italiană în bazinul Dunării, pentru ca legătura dintre această zonă și spațiul mediteranean să se realizeze prin intermediul Italiei. Această situație i-a oferit Italiei ocazia de a proiecta o nouă formulă de cooperare – Inițiativa Ionico-Adriatică⁸⁹ – și de a reflecta asupra modului de racordare a acesteia la ICE⁹⁰.

3. TRILATERALA ITALO-UNGARO-SLOVENĂ

În strânsă legătură cu ICE, dar și cu procesele de extindere a Uniunii Europene și a NATO, Italia a pus în practică strategii de cooperare consolidată, cea mai relevantă fiind aceea inițiată în toamna anului 1996 cu Ungaria și Slovenia, avându-l drept principal promotor pe subsecretarul de stat al MAE italian, Piero Fassino. În cursul reuniunii adjuncților miniștrilor de Externe din cele trei țări care a avut loc la Maribor (Slovenia), în 8–9 octombrie 1996, a fost afirmată susținerea de către Roma a aderării Budapestei și Ljubljanei la UE și la NATO. Alte teme importante pe agenda reuniunii au fost noua arhitectură de securitate în Europa Centrală, realizarea de infrastructuri autostradale și feroviare pe axa Veneția-Trieste-Ljubljana-Budapesta-Kiev – adică pe structura coridorului pan-european de transport nr. 5 –, integrarea portuară în spațiul Mării Adriatice, cooperarea în domeniul imigrării, precum și lupta împotriva crimei organizate și a traficului de droguri. Partea italiană făcea cu acel prilej cunoscut faptul că această Cooperare Trilaterală, lansată cu ocazia reuniunii de la Maribor, se înscrie într-o mai amplă strategie de proiectare a Italiei în Europa Centrală și balcanică, iar acea zonă se configura drept o prioritate în politica externă a Italiei⁹¹. *Cooperarea Trilaterală* a fost oficializată la reuniunea miniștrilor de Externe ai celor trei state, care a avut loc la Roma, la 23 octombrie 1996, când a fost semnată o declarație comună care cuprindea liniile de colaborare deja discutate la Maribor⁹².

⁸⁹ Această inițiativă avea să fie lansată la 20 mai 2000, prin adoptarea Declarației de la Ancona de către șase state: Italia, Grecia, Albania, Bosnia, Croația, Slovenia. Anterior, autoritățile italiene au făcut diverse tatonări, inclusiv sub forma unei încercări de cooperare în jurul coridorului pan-european de transport nr. 8 (Brindisi-Durazzo-Skopje-Varna), care a asociat Italiei alte trei state din Balcani: Albania, Macedonia și Bulgaria; prima reuniune în acest format a avut loc la Sofia, în luna iulie 1997.

⁹⁰ Luigi Vittorio Ferraris, *op. cit.*, p. 757. Despre aceste două inițiative ale Italiei, vezi pe larg la Emilio Cocco, Pietro Paolo Proto, *Le relazioni politiche e l'applicazione degli strumenti di cooperazione del sistema Italia con i Balcani occidentali*, în *Alla ricerca del sistema Italia nei Balcani Occidentali*, ed. Andrea Stocchiero, Roma, 2007, p. 61–118.

⁹¹ Comunicatul MAE italian cu privire la reuniunea de la Maribor, în 1996. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, Roma, 1997, p. 305–306.

⁹² Vezi reflectarea publică a reuniunii de la Roma în articolul *Asse con Ungheria e Slovenia*, în „Corriere della Sera”, 24 octombrie 1996, p. 11.

Cooperarea Trilaterală s-a structurat deci în jurul unor obiective politice, de securitate și economice de interes major pentru cele trei părți. Dintre toate liniile de colaborare propuse, un accent special a fost pus pe realizarea coridorului pan-european de transport nr. 5, acesta fiind considerat la reuniunea la nivel de șef de guvern de la Budapesta, din 20–21 mai 1997, drept „unul dintre aspectele mai concrete și tangibile ale Cooperării Trilaterale”. În plus, la aceeași reuniune a fost anunțată constituirea în decurs de un an a unei brigăzi militare comune, care să fie utilizată în misiuni de menținere a păcii sau de ajutor în caz de catastrofă naturală⁹³. Brigada trilaterală a fost declarată operațională cu prilejul reuniunii miniștrilor Apărării din cele trei state, care a avut loc la 18 aprilie 1998, la Udine (Italia), oraș care devenea și sediul brigăzii comune, în condițiile în care Italia asigura conducerea acesteia. Ministrul italian Beniamino Andreatta făcea limpede rolul acestei forme de cooperare atunci când afirma că „intrarea în brigadă va anticipa pentru Ungaria și Slovenia posibilitatea de a coopera tehnic cu un stat membru NATO, iar alte țări precum Austria, Croația și România sunt interesate de această experiență”⁹⁴. În ceea ce privește utilitatea internațională a acestui mecanism de cooperare, este demn de notat că la reuniunea prim-miniștrilor Trilateralei care s-a desfășurat la Trieste, la 23 aprilie 1998, s-a discutat, în contextul abordării evoluțiilor din Bosnia și Kosovo, despre „posibilitatea utilizării brigăzii trilaterale ca instrument de reintegrare a păcii în Balcani”⁹⁵.

În sfârșit, o altă schemă de cooperare a avut în vedere principalul partener comercial al Italiei în Europa Centrală și de Est, anume România.

IV. ROMÂNIA ȘI OSTPOLITIK-UL ITALIAN DIN ULTIMUL DECENIU AL SECOLULUI AL XX-LEA

În primii ani ai perioadei post-comuniste relansarea relațiilor bilaterale a pornit cu oarecare timiditate. Această stare a fost determinată și de maniera în care diferite zone ale spectrului politic italian anterior anului 1989 s-au raportat la guvernarea comunistă din România, susținând în fapt exagerarea imaginii dictatorului comunist de la București⁹⁶.

⁹³ Comunicatul MAE italian cu privire la reuniunea de la Budapesta a prim-miniștrilor Trilateralei, în 1997. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, Roma, 1998, p. 489–490.

⁹⁴ Vincenzo Nigro, *Nasce l'esercito dei Tre per la pace nei Balcani*, în „La Repubblica”, 19 aprilie 1998, p. 21.

⁹⁵ Comunicatul agenției de presă ANSA referitor la reuniunea de la Trieste a prim-miniștrilor Trilateralei, în 1998. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, Roma, 1999, p. 46.

⁹⁶ În timpul regimului comunist, nu puțini au fost exponenții vieții politice, culturale și antreprenoriale din Italia care au acceptat să-și exprime admirația față de „geniul” creator al lui Nicolae Ceaușescu și al soției acestuia, Elena. Printre aceștia se numără republicanul Oddo Biasini, comunistul Nilde Iotti, omul de afaceri Gicancarlo Elia Valori și numeroși oameni de știință și de cultură precum Edoardo Amaldi, Giorgio Modena, Renato Ugo, Ezio Martuscelli, Sergio Cirra și Walter Marconi. Bruno Crimi, *Lunga vita al duce rosso*, în „Panorama”, 4 decembrie 1988; în același sens, vezi și articolul *L'incenso della Iotti per Ceausescu. Imbarazzante elogio nella prefazione di un libro uscito pochi anni fa*, în „Il Giornale”, 22 februarie 1997.

Pe de altă parte, în pofida unei viziuni inițiale optimiste a conducerii italiene cu privire la un parcurs democratic rapid al României, a existat în comportamentul conducerii de la Roma o anumită rețineră din cauza evoluțiilor interne dificile în România anului 1990⁹⁷.

1. RAPORTURI ROMÂNNO-ITALIENE LA ÎNCEPUTUL PRIMULUI DECENIU POST-BIPOLAR

Factorii de decizie italieni au manifestat, cu toate acestea, o disponibilitate de cooperare cu noile autorități de la București care cu greu putea fi întâlnită în alte cancelarii diplomatice europene la acea vreme. Au fost astfel puse în practică diverse forme de cooperare, inclusiv schimburi de experiență, care erau destinate a oferi specialiștilor români expertiza necesară funcționării în sistemul economiei de piață, au avut loc diverse vizite, inclusiv la cel mai înalt nivel, atât la Roma, cât și la București⁹⁸, după cum s-a procedat și la aducerea la zi a cadrului juridic bilateral, care să reflecte filozofia politică comună a celor două părți.

În această din urmă direcție, este notabilă semnarea, la București, la 23 iulie 1991, de către miniștrii de Externe ai celor două țări (Gianni De Michelis și Adrian Năstase) a Tratatului de prietenie și colaborare dintre România și Republica Italiană⁹⁹. În textul tratatului se aflau prevederi menite să stimuleze cooperarea bilaterală în diverse domenii, iar din punctul de vedere al problematicei securității, se făcea referire la rolul ONU în asigurarea securității colective (art. 4) și la importanța activității CSCE pentru consolidarea democrației și a statului de drept pe continent și pentru întărirea securității și dezvoltarea colaborării în diverse sectoare, inclusiv dimensiunea umană (art. 5). Despre relația cu Comunitatea Europeană, la care Italia era membru fondator, tratatul se limita să precizeze în articolul 7 că cele două părți „vor încuraja dezvoltarea și aprofundarea relațiilor între România și Comunitatea

⁹⁷ După ședința reunită a Comisiilor pentru Afaceri Externe ale Camerei Deputaților și Senatului din 22 august 1991, dedicată încheierii puciului împotriva liderului sovietic Mihail Gorbaciov, ministrul de Externe Gianni De Michelis preciza că: „Astăzi se află pentru prima dată în vizită la NATO ministrul de Externe al României, una dintre țările considerate încă „oscilante”, dar pe care noi nu le mai considerăm astfel (...). Este vorba despre o țară care a încetat să mai oscileze deoarece ceea ce s-a întâmplat în ultimele 48 de ore, mai ales în zona Moldovei, a determinat-o să intensifice raporturile majore cu țările occidentale. Aceasta reprezintă o evoluție pozitivă a situației.” *Atti Parlamentari. X Legislatura. Commissioni Riunite Esteri della Camera dei Deputati e del Senato, Seduta di giovedì 22 agosto 1991*, p. 15, <http://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/DF/258069.pdf>.

⁹⁸ În cadrul vizitei efectuate la Roma în 31 ianuarie – 1 februarie 1991, Ion Iliescu, președintele de atunci al României, afirma că era de fapt prima vizită în Occident a noii conduceri post-comuniste a statului român, iar Italia „nu este o țară europeană oarecare, ci o țară de care ne leagă o întreagă istorie”. Cu acel prilej, Iliescu a arătat că România dorea în principal reînnoirea unor acorduri cu firme italiene, în vederea unor înțelegeri analoage celorla încheiate cu URSS. Ghita Micieli de Biase, *op. cit.*, p. 433–434.

⁹⁹ Tratatul a fost ratificat de România prin Legea nr. 34 din 6 aprilie 1992, publicată în „Monitorul oficial”, 13 aprilie 1992, nr. 65 (legea includea și textul tratatului).

Europeană”. În legătură cu NATO, organizație printre ai cărei membri fondatori se număra de asemenea Italia, tratatul nu conținea nicio prevedere. În mod evident, tratatul nu evoca în niciun fel faptul că România se afla pe atunci în plin proces de reflecție privind stabilirea ca obiective strategice fundamentale aderarea sa la NATO și la Comunitatea/Uniunea Europeană.

2. ANUL 1996 ȘI COTITURA ÎN RELAȚIILE DINTRE ROMÂNIA ȘI ITALIA

Reticența liderilor politici italieni a dispărut complet în toamna anului 1996, în momentul în care la București s-a produs prima rotație la guvernare între forțele politice, fapt care era perceput ca semn al maturizării proceselor democratice în România. Este poate mai ușor de înțeles de ce chiar a doua zi după alegerile parlamentare din România (desfășurate la 3 noiembrie 1996), ministrul de Externe al Italiei, Lamberto Dini, a făcut prima susținere publică deschisă din partea unui stat membru NATO pentru includerea României în procesul de extindere a Alianței. Astfel, la conferința de presă susținută, la 4 noiembrie 1996, în comun cu secretarul general al NATO de la acea dată, Javier Solana, șeful diplomației italiene ținea să precizeze: „Acțiunile Alianței trebuie să fie transparente față de toate țările interesate și echilibrate sub aspect geografic, pentru a evita dezechilibre în cadrul aranjamentelor viitoare ale Alianței. Într-o astfel de optică, Italia este favorabilă ca perspectiva negocierilor de aderare să cuprindă, în afară de Ungaria, Slovenia și România.”¹⁰⁰

Ceea ce a urmat în relațiile bilaterale a fost o concretizare a acestei opțiuni de politică externă, iar în materializarea ei s-au implicat toate pozițiile de autoritate din structura executivului de la Roma, pornind de la premierul Romano Prodi, continuând cu miniștrii Afacerilor Externe și ai Apărării, Lamberto Dini și Beniamino Andreatta, și căpătând forma unui mesaj constant din partea tuturor factorilor de decizie din cadrul Ministerului Afacerilor Externe al Italiei, în special din partea subsecretarului de stat Piero Fassino. La 13 februarie 1997, Fassino se întâlnea la Roma cu omologul român, Lazăr Comănescu, ocazie cu care reafirma faptul că Italia susținea aspirațiile României de a adera cât mai repede la Uniunea Europeană și la NATO, pentru a sublinia apoi ideea că „lărgirea instituțiilor europene trebuie să contribuie la stabilitatea și securitatea pe continent, iar nu la crearea unor noi fracturi”¹⁰¹. În aceeași perioadă, se desfășura vizita în Italia a ministrului român al Apărării, Victor Babiuc, care, la 26 februarie 1997, se întâlnea atât cu omologul său, B. Andreatta, cât și cu șeful diplomației italiene, L. Dini. Acesta din urmă relua susținerea Italiei pentru aderarea României la NATO, amintind

¹⁰⁰ Declarația era succesivă participării comune la reuniunea Asociației Atlanticului de Nord, iar, în discursul pronunțat cu acel prilej, L. Dini a introdus o formulă similară de susținere pentru candidatura celor două state la NATO. Despre convorbirile Dini-Solana, vezi și Solana: „Italia fondamentale per la Nato”, în „Corriere della Sera”, 5 noiembrie 1996, p. 13.

¹⁰¹ Comunicat al MAE italian, în 1997. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, p. 461–462.

totodată nevoia ca „procesul însuși să se desfășoare în cadrul unei mai vaste arhitecturi de securitate cuprinzătoare pe continent, care nu poate să nu țină cont de participarea Rusiei”¹⁰².

Piero Fassino se deplasa la București în luna martie a aceluiași an și propunea realizarea unui document bilateral de cooperare româno-italiană sub forma unui parteneriat strategic. Negociat în scurt timp și încheiat la fel de repede, acest document a schimbat fundamental cursul relațiilor româno-italiene în anii '90.

3. PARTENERIATUL STRATEGIC ROMÂNNO-ITALIAN (1997)

Declarația comună a miniștrilor Afacerilor Externe ai României și Italiei cu privire la parteneriatul strategic româno-italian a fost semnată la Roma, la 17 aprilie 1997, de către miniștrii de Externe ai celor două state, Lamberto Dini și, respectiv, Adrian Severin¹⁰³. Acest document – primul de asemenea natură încheiat cu un stat membru al UE și al NATO – cuprindea capitole distincte privind cooperarea în domeniile politic, economic, al formării profesionale, al culturii, al apărării, al sănătății și al justiției și imigrării, dar era relevant cu precădere pentru dimensiunea lui politică. Astfel, în document se preciza că Italia „susține aspirațiile României de integrare rapidă în NATO și în Uniunea Europeană” și „se angajează să facă cunoscute, în contactele bilaterale cu state terțe și în forurile multilaterale la care participă, progresele și eforturile depuse de România pentru realizarea reformelor necesare în domeniile juridic, economic și militar în vederea obiectivului de a face parte din primul grup de țări care vor fi admise în NATO și în Uniunea Europeană”. Mai mult, se menționează că „Italia pune la dispoziția României propria sa experiență de stat membru al NATO și al Uniunii Europene pentru a o ajuta în procesele de aderare”.

Alături de angajamentul politic, acest document a prevăzut chiar constituirea unui mecanism de consultări bilaterale, care mergea dincolo de prevederile tratatului din 1991 prin includerea realizării de „consultări politice la nivel de înalți funcționari, cu frecvență semestrială, pentru aprofundarea temelor de interes comun, cu referire specială la situația din Europa Centrală și Sudică, la cooperarea regională, la contribuția la instituțiile și la alte foruri multilaterale din care cele două părți fac parte”. Obiectivul acestei cooperări, așa cum era stipulat în documentul bilateral, consta în realizarea „unei mereu mai ample convergențe a politicii externe a celor două țări și a pozițiilor lor în cadrul forurilor internaționale la care participă, în principal în cadrul Națiunilor Unite, al OSCE și al ICE”.

¹⁰² Comunicat al MAE italian, *ibidem*, p. 462.

¹⁰³ Declarația era un document politic, care a intrat în vigoare în momentul semnării. Textul ei a fost publicat într-un supliment (*Supplemento ordinario*) la „Gazzeta Ufficiale della Repubblica Italiana”, serie generale, 15 octombrie 1997, nr. 241.

4. SUSȚINEREA ITALIEI PENTRU ADERAREA ROMÂNIEI LA UE ȘI LA NATO

Așa cum era prevăzut în Declarația comună privind parteneriatul strategic, Italia s-a angajat ferm în promovarea obiectivelor României de politică externă, iar discursul public italian susținea constant nevoia ca extinderea NATO și aceea a UE să fie echilibrate geografic. Cu toate acestea, deciziile adoptate în luna iulie 1997 la nivelul UE (prin publicarea documentului Comisiei Europene intitulat *Agenda 2000*) și al NATO (cu prilejul summitului de la Madrid) nu au plasat România în cadrul primului grup de state care urmau să adere la acele organizații¹⁰⁴.

În perioada ulterioară deciziilor din luna iulie 1997, susținerea italiană a continuat în datele deja configurate, punând însă accentul, pentru sprijinirea candidaturii la NATO, pe utilizarea menționării distincte a României și Sloveniei în *Declarația de la Madrid* din iulie 1997. Astfel, intervenind la simpozionul „Lărgirea NATO: implicații pentru Italia”, organizat la Roma, la 3 octombrie 1997, ministrul de Externe de la acea dată, Lamberto Dini, a relevat necesitatea ca NATO să rămână o structură de apărare eficientă și după admiterea de noi membri din rândul noilor democrații europene. S-a subliniat că NATO a contribuit de-a lungul timpului la depășirea sau temperarea unor conflicte politice, etnice și teritoriale cu rădăcini profunde în istoria europeană și s-a arătat, totodată, că perspectiva aderării la Alianță a stimulat recent Slovenia să își accelereze procesul de reforme interne, iar România și Ungaria să întreprindă „pași semnificativi pentru soluționarea problemelor minorităților”.

În ceea ce privește deciziile adoptate la summitul de la Madrid, ministrul italian a relevat că, din perspectiva Italiei, politica „porților deschise” va trebui să permită invitarea României și Sloveniei în Alianță înainte de 1999. S-a evidențiat că Italia s-a pronunțat întotdeauna pentru o lărgire mai amplă din punct de vedere numeric și echilibrată din punct de vedere geografic și s-a exprimat considerentul că „prin dialogul și cooperarea cu Slovenia și România în probleme de securitate, credibilitatea candidaturii acestor state este menită să se întărească”. Demnitarul italian a apreciat, în final, că lărgirea Alianței însemna „extinderea peste granițele de ieri a regulilor de mâine, pentru a putea răspunde sfidărilor secolului următor”. În viziunea sa, numai NATO, în calitate de uniune a unor societăți libere și deschise, permitea să se facă față, în mod realist, acestor sfidări¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Este interesant că atât în mediile analitice americane, cât și în cele italiene, Italia a fost percepută ca principal susținător al Sloveniei, în timp ce în cazul României, statutul de principal sponsor era atribuit Franței. Vezi, în acest sens, Trent Lott, *The Senate's Role in NATO Enlargement*, în „The Washington Post”, 21 martie 1997. O perspectivă care susținea întâietatea acordată de Italia candidaturii slovene, cu o abordare oportună în plan bilateral pentru candidatura română, la Marta Dassù, Roberto Menotti, *op. cit.*, p. 75.

¹⁰⁵ Simpozionul a fost organizat de Centrul de Studii de Politică Internațională din Roma, Fundația Friedrich Ebert și Biroul de Informații și Presă al NATO, cu participarea tuturor instituțiilor importante ale statului italian.

Ulterior, mesajul în această direcție a fost aproape liniar, el punctând fiecare moment important al dialogului bilateral. De exemplu, la 7 iulie 1998, în cursul întâlnirii cu prim-ministrul român Radu Vasile, premierul Romano Prodi „a reiterat sprijinul Italiei pentru integrarea română în UE și în NATO și a confirmat faza excepțională pe care o parcurg relațiile bilaterale”¹⁰⁶. Prodi afirma în esență în contactele bilaterale ceea ce făcuse deja cunoscut în mod public în articole publicate în primăvara aceluiași an¹⁰⁷.

Mai apoi, în discursul pronunțat la colocviul cu tema „A cincizecea aniversare a Alianței Atlantice: o nouă NATO pentru o nouă Europă”, desfășurat la Roma, la 25 ianuarie 1999, prim-ministrul italian Massimo D'Alema saluta aderarea istorică la NATO a Poloniei, Ungariei și Republicii Cehe, pentru a adăuga apoi necesitatea ca „ușa [NATO] să rămână deschisă pentru aderări succesive (Slovenia, România și, în perspectivă, Bulgaria)”¹⁰⁸.

Susținerea italiană a avut însă și o firească adaptare la noul context. Astfel, la consultările din cadrul parteneriatului strategic care au fost organizate la Roma la 21 octombrie 1997, s-a insistat asupra modului de utilizare a acelei menționări distincte, în documentul adoptat la summitul NATO de la Madrid, a României și a Sloveniei în calitate de candidați mai avansați pentru faza următoare de extindere a Alianței¹⁰⁹. Drept urmare, cooperarea în vederea sprijinirii României (și Sloveniei) pentru aderarea la NATO avea să includă un alt sponsor politic important al celor două țări candidate, anume Franța. Spre exemplu, la 20 aprilie 1998, experți militari și politici din Franța, Italia, Slovenia și România au discutat, la București, probleme legate de activitățile comune pentru pregătirea candidaturii celor două state în vederea summitului NATO din aprilie 1999, de la Washington. Reprezentanții Ministerelor Apărării au abordat, în principal, modul de cooperare în cadrul acțiunilor Forței de Stabilizare din Bosnia, în timp ce experții din cele patru Ministere de Externe au discutat calendarul și stadiul unor activități comune, printre care organizarea unor cursuri de pregătire pentru responsabilii militari și civili din România și Slovenia¹¹⁰.

Cooperarea cu Italia s-a dovedit a fi foarte importantă în pregătirea candidaturii României de aderare atât la NATO, cât și la Uniunea Europeană, iar aceasta avea să producă efecte concrete în primul deceniu al noului mileniu.

---

¹⁰⁶ Comunicatul agenției de presă ANSA, în 1998. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, p. 386–387.

¹⁰⁷ Romano Prodi, *La sicurezza europea*, în „Affari Esteri”, XXX, 1998, nr. 118, p. 231.

¹⁰⁸ Massimo D'Alema, *L'Italia e la nuova NATO per una nuova Europa*, în „Affari Esteri”, XXXI, 1999, nr. 122, p. 236.

¹⁰⁹ Comunicatul MAE italian despre consultările bilaterale din 21 octombrie 1997, în 1997. *Testi e documenti sulla politica estera dell'Italia*, p. 463.

¹¹⁰ *Franța și Italia sprijină concret aderarea Sloveniei și României la NATO*, în „Adevărul”, s. a 5-a, 23 aprilie 1998, nr. 2457, p. 16.

V. CONCLUZII

Italia a fost singura mare putere europeană învinsă în al Doilea Război Mondial cu care s-a încheiat un tratat de pace. Momentul încheierii tratatului (Paris, 10 februarie 1947) și condițiile realizării acestuia au pus Italia și România în situații relativ similare. Totuși, încă anterior aceluși moment, traiectoriile politico-strategice ale Italiei și, respectiv, României au urmat rațiuni și determinări diferite, iar acestea s-au accentuat în climatul specific Războiului Rece. Un singur moment de apropiere a statutului lor a avut loc în luna decembrie 1955, odată cu admiterea concomitentă în ONU, pe baza unei soluții „pachet” care a fost convenită între cele două blocuri specifice lumii bipolare. În același timp, au avut loc și momente de încercare de recoagulare a cooperării în climatul mai favorabil adus de perioada destinderii. Totuși, sfârșitul Războiului Rece avea să găsească cele două țări pe poziții diametral opuse.

Italia și România s-au întâlnit la mijlocul anilor '90, din perspectiva obiectivelor lor specifice de politică externă, dar venind din direcții diferite. Apropierea semnificativă a poziționării internaționale a României și a Italiei a avut consecințe imediate asupra evoluției relațiilor bilaterale. De la mijlocul anilor '90 schimburile economice bilaterale practic au „explodat”, iar Italia a devenit principalul partener comercial al României, în timp ce Bucureștiul reprezenta pentru Roma principalul său partener din Europa Centrală și de Est.

Ostpolitik-ul promovat de Italia în primii ani post-Război Rece s-a manifestat printr-o serie de instrumente specifice, unul dintre acestea fiind relația bilaterală cu România, pe care a încadrat-o în prevederile unui document comun care a stabilit parametrii unui parteneriat strategic. La rândul ei, România a găsit în Italia partenerul adecvat pentru susținerea aspirațiilor ei de aderare la UE și la NATO prin promovarea candidaturii sale în chiar mediile specifice acestor organizații. Sprijinul italian pentru aderarea României la UE și la NATO – unde Italia avea poziția de membru fondator – a venit ca o consecință firească a evoluției relațiilor bilaterale. Ca urmare, Roma s-a afirmat drept un sponsor major al obiectivului țării noastre de admitere în aceste organizații.

Italia a fost și evident rămâne un partener important pentru România. Din perspectivă strict diplomatică, modul de acțiune al Italiei în relațiile internaționale post-Război Rece se poate dovedi plin de sugestii cu privire la maniera de susținere de către instrumentul diplomatic românesc a intereselor specifice unei societăți în confruntarea cu constrângerile care caracterizează lumea de astăzi.

THE ITALIAN *OSTPOLITIK* IN THE FIRST DECADE AFTER THE COLD WAR AND ROMANIA'S INTERESTS

Abstract

After the Second World War, the politico-strategic trajectories of Italy and Romania followed different objectives, which diverged even further during the Cold War. However, one notable moment of rapprochement between the two countries took place in December 1955, with their concurrent admission to the United Nations, based on a “package” deal solution. Although attempts at cooperation were made during the following detente period, the end of the Cold War found the two countries on opposite positions. Tighter relations between the two countries were developed starting with the mid-1990s, when bilateral economic exchanges practically “exploded” and Italy became Romania’s main trading partner. Given Rome’s efforts to promote its interests in the region, Romania found in Italy the right ally to support its aspirations to join the EU and NATO.

Keywords: politics; alliance; foreign policy; Cold War; UN; NATO; Romania; Italy

NEGOT ȘI NEGUSTORI – ORGANIZARE ȘI STATUTE

PORTRETUL UNEI CARAVANE COMERCIALE ÎN EUROPA RĂSĂRITEANĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. MĂRTURIA LUI MARTIN GRUNEWEG*

ALEXANDRU CIOCÎLTAN**

Martin Gruneweg s-a născut la Danzig în 1562, într-o familie luterană care se ocupa cu comerțul. De la vârsta de cinci ani a fost dat la școală, unde a dobândit o pregătire solidă. La treisprezece ani părinții l-au trimis în orașul Bromberg pentru a învăța limba polonă¹. Ulterior, pentru a-și ajuta familia, care trecea printr-o perioadă dificilă, tânărul s-a angajat în 1579 la un negustor din Varșovia. După falimentul stăpânului său, a plecat la Liov, la 12 iunie 1582. Acolo, familia negustorului armean Asvadur l-a angajat în calitate de scrib și contabil. Gruneweg a însoțit caravanele armenilor lioveni de șase ori în Imperiul Otoman între 1582 și 1586 și o dată la Moscova în 1584–1585².

Ultima călătorie în statul otoman (1586) a constituit un moment de cumpănă în viața personajului: bolnav de ciumă la Adrianopol și sub impresia unor viziuni, a luat hotărârea de a se converti la catolicism. Gruneweg a optat pentru o viață monahală: la 6 septembrie 1588 a depus jurământ și a intrat în Ordinul dominican la Liov. În conventul din oraș a deținut diferite funcții, între care și aceea de subprior. În 1602, dominicanul a călătorit la Roma. Înapoiat în Polonia, s-a perindat prin mai multe conventuri: Ratibor, Bochnia, Cracovia, Płock și Varșovia. Se consideră că a decedat în jurul anului 1618³.

S-au păstrat însemnările sale scrise în limba germană în mai multe etape între 25 aprilie 1601 și 27 aprilie 1606. Pentru redactarea manuscrisului, Gruneweg a utilizat notițele din jurnalul său de călătorie, dar și fragmente de cronici, scrisori și alte texte. Autorul, desenator talentat, a ținut să își împodobească lucrarea cu nu mai puțin de 500 de desene de pană. Însemnările cuprind informații despre istoria

---

* Comunicare susținută la Congresul Internațional „Bajo el signo de Mercurio: ciudades, espacialidad y viajes de la Edad Media hasta el siglo XX”, Cluj-Napoca, 11–13 noiembrie 2013.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; alexcioca7@yahoo.com.

¹ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618): über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, ed. Almut Bues, vol. 4, Wiesbaden, 2008, p. 1513–1515.

² *Ibidem*, p. 1516, 1520–1521.

³ *Ibidem*, p. 1525–1526, 1530–1533.

familiei, copilăria și adolescența sa, petrecute în Danzig, activitatea sa comercială, călătoriile sale și viața în așezămintele monahale dominicane⁴.

Scrierea lui Martin Gruneweg are o însemnătate aparte întrucât furnizează informații detaliate celor interesați de etnografie, de istoria arhitecturii și a comerțului, precum și de geografia istorică. Nu mai puțin importante sunt datele despre activitatea dominicanilor din Polonia⁵.

Orașul Liov a fost o placă turnantă în comerțul Europei Centrale cu Orientul în perioada medievală și premodernă. Drumurile comerciale care legau metropola rusească de coloniile genoveze de la Marea Neagră constituiau totodată punți de legătură între Regatul Polon, pe de-o parte, și Hanatul Crimeii și Imperiul Otoman, pe de altă parte. Încă din secolul al XIV-lea, monarhia polonă a înțeles să sprijine dezvoltarea orașului prin conferirea dreptului de Magdeburg și acordarea de privilegii comerciale, toate acestea contribuind la transformarea așezării într-un emporiu comercial⁶. Spre deosebire de Ungaria vecină, aflată pe direcția principală a expansiunii otomane și silită prin consecință să poarte frecvent războaie cu turcii, Uniunea Polono-Lituaniană s-a angajat în secolele XV–XVII doar sporadic în confruntări, preferând pacea cu Imperiul Otoman⁷. Astfel, în 1533, regele polon Sigismund a încheiat cu Soliman Magnificul o „pace veșnică”; în tratatul din 1553 se stipula libertatea de comerț și protecția negustorilor celor două părți. Grijă pentru dezvoltarea comerțului și protecția negustorilor poate fi observată și în ahidnamea lui Selim al II-lea din 1577. Negustorii poloni și lituanieni au desfășurat comerț și în statul moscovit. Sfârșitul războiului livonian în 1582 și armistițiul încheiat ulterior au creat premisele reluării relațiilor comerciale cu Moscova⁸.

În secolele XIII–XIV s-au format în jurul Mării Negre colonii armenesti a căror principală funcție a fost cea comercială. În statul polon, armenii locuiau la Liov și în alte câteva centre, unde se bucurau de un statut special, cu administrație și jurisdicție proprie, recunoscut prin privilegii regale. După aprecierile specialiștilor, la sfârșitul secolului al XVI-lea, armenii nu constituiau mai mult de 5–10% din populația Liovului. În ciuda numărului relativ redus, ei au dominat

⁴ *Ibidem*, p. 1476, 1482–1484.

⁵ Pentru călătoriile lui Gruneweg prin spațiul românesc vezi Alexandru Ciocîltan, *Martin Gruneweg prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XXVII, 2009, p. 209–248; *Călători străini despre țările române*, supl. I, ed. Ștefan Andreescu (coord.), Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, Tatiana Cojocaru, București, 2011, p. 65–115.

⁶ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, ed. Almut Bues, vol. 4, p. 1546–1547. Pentru dreptul de Magdeburg la Liov și în celelalte orașe rutene vezi Olha Kozubska-Andrusiv, *German Law in Medieval Galician Rus' (Rutensien)*, în „Rechtsgeschichte. Zeitschrift des Max-Planck-Institut für Rechtsgeschichte”, vol. 13, 2008, p. 25–46.

⁷ Șerban Papacostea, *Moldova, stat tributar al Imperiului Otoman în secolul al XV-lea: cadrul internațional al raporturilor stabilite în 1455–1456*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 112–126.

⁸ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, ed. Almut Bues, vol. 4, p. 1560, 1567–1570.

comerțul cu Orientul, constituind o verigă importantă de legătură cu Europa Centrală. Prezența lor pe drumurile care legau Polonia de Imperiul Otoman a fost cvasi-permanentă⁹.

Relatări de călătorie în Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est provin în general de la diplomați, militari sau misionari, nu însă de la persoane implicate în comerț, în speță negustori. Însemnările lui Martin Gruneweg constituie o excepție fericită. El a descris cu lux de amănunte călătoriile prin Polonia, Imperiul Otoman și statul moscovit. Activitatea comercială a negustorilor armeni constituie un element central în lucrarea acestuia.

Cu siguranță istoria comerțului în acest spațiu poate fi reconstituită apelând și la alte surse, cum ar fi cronicile, documentele interne și externe etc. Însă un aspect important al acestei istorii comerciale poate fi cunoscut doar pe baza informațiilor furnizate de Gruneweg. Este vorba de organizarea unei caravane comerciale. Alte surse care să descrie caravanele din Europa Centrală și de Sud-Est lipsesc cu desăvârșire. Mențiunile unor caravane în documente sunt și ele rare. Astfel, spre exemplu, Mihai Viteazul, domnul Țării Românești (1593–1601), presat de nevoia de bani pentru plata mercenarilor săi, a atacat și jefuit caravanele care veneau din Imperiul Otoman¹⁰.

Expunerea noastră se va centra, deci, pe descrierea unei caravane comerciale, așa cum reiese din însemnările lui Gruneweg.

În literatura de specialitate caravana a fost definită drept „un convoi de oameni și animale de povară care străbat împreună în scop de comerț sau pelerinaj o porțiune mai lungă de drum, adesea printr-un teritoriu ostil”¹¹.

Dacă în Orient, prin deșert, se întâlnește tipul de caravană formată din oameni și animale de povară, cel mai adesea cămile, din scrierea lui Gruneweg reiese clar că negustorii armeni din Polonia călătoreau în Imperiul Otoman cu caravane de căruțe trase de cai.

Martin Gruneweg înfățișează caravana drept o afacere armenească. Negustorii armeni din Liov și alte patru orașe din Regatul Polon fixau cu ocazia târgurilor și iarmaroacelor din țară o dată la care să plece cu căruțele lor împreună în Imperiul Otoman. Acest lucru era necesar întrucât un singur oraș nu putea forma o caravană. Locul de întâlnire și formare a caravanei era Camenița, ultimul oraș din regat, aflat la granița cu Moldova. Acolo ei reparau ceea ce era de reparat și completau cele ce lipseau la căruțele lor. Sursa a ținut să sublinieze că rareori vreun negustor din

⁹ *Ibidem*, p. 1547–1549. Pentru rolul armenilor din Liov în comerțul oriental vezi Eleonora Nadel-Golobič, *Armenians and Jews in Medieval Lvov: Their Role in Oriental Trade*, în „Cahiers du monde russe et soviétique”, vol. XX, 1979, nr. 3–4, p. 345–388.

¹⁰ Pentru această problemă vezi Ovidiu Cristea, *Mihai Viteazul, „Războiul cel Lung” și „drumul moldovenesc”*, în *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, ed. Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012, p. 205–221.

¹¹ S. Faroghi, *Karawane*, în *Lexikon des Mittelalters*, vol. V, *Hiera-Mittel bis Lukanien*, Stuttgart, Weimar, 1999, p. 949.

Polonia sau Rutenia îndrăzne să plece în Turcia fără armeni, din pricina necunoașterii limbii¹². Armenii, la rândul lor, nu porneau la drum dacă măcar unul dintre ei nu avea asupra sa salvconduce („*Pasbriewe*”) din partea sultanului, a regelui polon și a orașului lor¹³.

Armenii considerau plecarea cu caravana spre Constantinopol un moment special. În săptămâna dinaintea plecării din Liov ei posteau, se spovedeau și se împărțeau, ceea ce indică foarte clar riscurile pe care le comporta o astfel de întreprindere. Martin Gruneweg nota: „Când se pornește la drum, mai întâi pleacă căruțele grele ale căraușilor și se opresc la o milă și ceva dincolo de oraș. Urmează stăpânii în rădvanele lor, pe care îi însoțesc un grup de prieteni, doar bărbați, vreo jumătate de milă. De îndată ce ajung în acel loc pe dată sunt întinse covoare pe iarbă, pe care se așază, zăbovesc o oră cu de-ale gurii (deoarece de obicei pornesc devreme la drum și în zi de post), apoi se despart bucuroși, dar în liniște și foarte onorabil unul de celălalt. De îndată ce ajung apoi la căruțele lor, inspectează totul și ceea ce nu le place trebuie schimbat sau îndreptat mai înainte de a ajunge în Valahia.”¹⁴

Odată caravana formată, aceasta nu putea rămâne fără o căpetenie. Negustorii armeni sau stăpânii („*Herren*”), cum îi numește Gruneweg, alegeau pe unul din mijlocul lor drept hatman („*Höbthane*”) al caravanei. Sursa a menționat atribuțiile acestei persoane: „fără permisiunea lui, nimeni nu se mai poate alătura caravanei și în toate situațiile ivite este considerat căpetenie și are un prestigiu enorm, astfel încât toată caravana ascultă de el. Tinerii care sunt călări se țin în jurul căruței sale, îndeosebi prin orașe și sate. Îl ajută în căruță și în afara ei, ceea ce se petrece cu mare seriozitate și cu îngenuncheri, însă în glumă de ambele părți numai pentru a închide gura poporului și a-i face un pic de teamă.”¹⁵ Martin Gruneweg considera că pompa cu care era înconjurat hatmanul era justificată, fiind spre beneficiul tuturor. Personajul era cel care păstra salvconducele caravanei și orologiul după care se orientau toți ziua și noaptea¹⁶. Autoritatea hatmanului era necesară și la aplanarea conflictelor dintre străini și membrii caravanei, după cum lasă să se înțeleagă autorul atunci când amintește scandalul provocat de un ienicer cu prilejul primei călătorii în Balcani (1582)¹⁷.

Semnalul de plecare sau de popas al caravanei se dădea prin bătăi de tobă¹⁸.

¹² *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, ed. Almut Bues, vol. 2, Wiesbaden, 2008, p. 688. Informația despre formarea caravelor armenesti la Camenița este confirmată de Tommaso Alberti, care a călătorit în 1613 cu o astfel de caravană până la Constantinopol; vezi relatarea italianului publicată de Alberto Bacchi della Lega în *Scelta di curiosità letterarie, inedite o rare dal secolo XIII al XVIII*, în „Appendice alla collezione di opere inedite o rare, diretta da Giosuè Carducci”, 1889, nr. CCXXXI, p. 31.

¹³ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, ed. Almut Bues, vol. 2, p. 686.

¹⁴ *Ibidem*, p. 686–687.

¹⁵ *Ibidem*, p. 686.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 740–741.

¹⁸ *Ibidem*, p. 686.

Autorul a comparat organizarea riguroasă și disciplina strictă întâlnite în caravanele armenesti cu acelea care existau într-o mănăstire. Gruneweg a descris în amănunt mijloacele de transport și activitatea personalului lor: „Când o caravană e mare sunt vreo 40 de căruțe, care toate trebuie să fie noi și bine construite pentru ca unul să nu zăbovească în urma altuia. Căci de îndată ce i se întâmplă unuia să zăbovească, întreaga caravană se oprește și așteaptă până ce se repară ceea ce e stricat și acest lucru se petrece cu iuțeală, deoarece fiecare aleargă în ajutor. Căruțele nu sunt încărcate peste măsură, iar pe deasupra au cai odihniți și slugi pricepute. În caravană se găsesc 20 de căruțe mari (precum acelea care sosesc la Danzig de la Nürnberg sau din Silezia), fiecare cu câte opt cai, însă fără clopote. Fiecare dintre aceste căruțe are câte două slugi, un călăreț pe cal rotaș și un călăreț înaintaș. De asemenea, dacă nu la fiecare căruță, în orice caz la fiecare două se găsește o slugă care oprește căruțele în locurile rele, le pune piedică iar și iar, care la nevoie călărește caii, le gătește celorlalți și pe acela ei îl numesc bucătar. Căruțele stăpânilor sunt vreo zece, unele cu doi, cu trei sau cu patru cai. Iar stăpânul mai are drept cărauș un tânăr, care, în chip obișnuit, călărește alături pe calul stăpânului. Căruța are un coviltir care este acoperit cu o pânză de in grosolană pusă în două, sub care se mai află o mosambă [?], adică un postav dat cu ceară. La coviltir fiecare rădvân are legate patru cărlige și, în plus, în chip obișnuit, o flintă și o pereche de archebuze. La cărauși se găsesc pentru orice nevoie băte și cnuturi mari ținute. Altminteri căruțele stăpânilor sunt împodobite pe dinăuntru cu covoare și pline cu toate cele necesare pentru mâncat și băut. Celelalte căruțe sunt calești cu unul sau doi cai, acoperite de asemenea cu alb. În acestea șed tineri armeni, mai ales care nu sunt din Liov.”¹⁹

În continuare autorul descrie ordinea strictă păstrată pe timpul deplasării. Înainte mergeau căruțele grele încărcate cu mărfuri, le urmau rădvanele și abia apoi caleștile. În fiecare zi, în chip ordonat, cel care mergea înainte era înlocuit, iar la vreme rea schimbarea se producea după jumătate de zi de mers. Acest lucru se petrecea în interiorul fiecăreia din cele trei categorii de mijloace de transport. Fiecare căruță dispunea de propriul atelaj, care îi permitea să se lege de celelalte când era de urcat un deal sau de străbătut o porțiune mocirloasă. La locul de furajare atelajele erau poziționate unul lângă altul și fiecare căruță scotea crepurile de care îi legaseră pe cai²⁰.

Gruneweg a subliniat bucuria cu care locuitorii satelor și ai orașelor întâmpinau sosirea unei caravane, gătindu-se în straie de sărbătoare și venind la drum cu lucrurile de vânzare pe care le aveau în casă. Situația aceasta se întâlnea, potrivit sursei, din Moldova până la Constantinopol²¹.

Popasul pe timp de noapte este un alt moment pe care autorul l-a pomenit cu lux de amănunte: „Ei își aleg un loc liber, nu departe de apă, unde se grupează în

¹⁹ *Ibidem*, p. 687–688.

²⁰ *Ibidem*, p. 688–689.

²¹ *Ibidem*, p. 710, 718.

felul următor. O căruță se așază lângă alta atât cât le permit crepurile lor. Fiecare căruță are propriul crep și crepurile a două căruțe se leagă împreună și sunt întinse rigid de la o căruță la cealaltă. Căruțele sunt așezate frumos una în spatele celeilalte și la distanță una de cealaltă, astfel încât să rămână un spațiu pentru a scoate și a băga caii. În acest mod sunt ordonate căruțele și rădvanele, caleștile sunt însă dispuse de-a curmezișul, atât înainte cât și înapoi, astfel încât caravana să fie închisă cu ele. Pentru ca pe timpul nopții niciun cal din caravană să nu poată fi scos sau să iasă singur, ei închid locurile libere cu lanțuri de căruțe, după cum urmează: agață inelul lanțului de capătul oiștii, după cum se procedează când se înhamă [caii], celălalt capăt al lanțului îl agață în jurul spiței roții din urmă a căruței din față. Apoi ei ridică roata cu o pârghie și răsucesc lanțul împrejur, slăbesc pârghia, astfel încât lanțul devine atât de întins și de tare, încât nu mai poate fi scos decât dacă roata este învârtită din nou. Sub aceste lanțuri sau sub oiște își fac ușor în vreme de ploaie mici corturi pentru a zăcea, altminteri la căruță sau dedesubt.”²²

Securitatea era elementul esențial pe care îl aveau în vedere negustorii armeni pe timpul popasului de noapte: „Deoarece pretutindeni, mai ales în Valahia, există multe iscoade, mulți ȣigani, iar în Turcia mulți pirați, iar aceștia sunt în legătură cu ei, de aceea nu ești sigur în niciun loc. Caravana este în chip obișnuit astfel dispusă încât [aceștia] să nu se apropie de ea. Dacă e ceva de negociat cu cineva, acest lucru se desfășoară de la distanță și dacă se constată că nu e vreun pericol. Iar aceia consideră [că li se face] o mare cinste dacă sunt aduși la caravană. Chiar roagă și fac cinste adeseori numai pentru a li se permite să privească, încât fiecare se minunează de cât de ordonat, cinstit și în liniște se petrec toate acolo. Seara sunt mânați la culcare, astfel încât fiecare zace lângă celălalt spre a evita ca prin clănțănitul dinților să-și strice reciproc somnul. Pentru mai multă siguranță se ține strajă în fiecare noapte în felul următor. Cu excepția stăpânilor, care sunt în număr de vreo zece, toate persoanele din caravană sunt orânduie la pază. Acestea se împart în două cete, într-una se află domnii tineri sau scribii, de asemenea dintre cei mai de vază cărauși și această ceată, fiind mai cu judecată și cumpătată, era considerată mai de încredere. În cealaltă ceată se aflau simplii cărauși. Apoi din fiecare ceată se lua câte unul și se forma câte o pereche, iar când le venea rândul cei doi trebuiau să meargă unul spre celălalt în jurul caravanei și să fie în permanență cu urechile ciulite și acest lucru îl făceau în fiecare noapte câte două perechi, una de seara până la miezul nopții, cealaltă, la rândul ei, până la ziuă. Unde era puțină încredere, stăpânii înșiși stăteau de pază. Când se aflau într-un loc primejdios se organizau cu vioiciune și slobozeau armele de foc cu o bubuitură strașnică, puneau cârligele în spițele roților, ceea ce producea un zgomot puternic mai ales în pădure sau în munți. Aprind și multe focuri în jurul căruțelor pentru a fi mai multă lumină.”²³

²² *Ibidem*, p. 689.

²³ *Ibidem*, p. 689–690.

Aflăm din scrierea lui Gruneweg cum era gestionată problema hranei în caravană: „Ei înșiși își gătesc pe câmp și acest lucru constituie munca și plăcerea stăpânilor; și în ce privește mâncarea, din această pricină se primește din belșug la discreție. Stăpânii care provin din același oraș țin împreună un [singur] ceaun (pentru că nici nu o pot numi masă, deoarece ei mănâncă pe pământ după moda turcească). De îndată ce stăpânii se așază, se așază în spatele lor și scribii, dar aparte, primind întotdeauna îndeajuns. Însă cărașii își gătesc ei înșiși.”²⁴

Cu excepția negustorilor armeni și a slujitorilor lor, cea mai mare parte a membrilor caravanei era formată din cărași catolici, poloni sau ruși²⁵. Doar excepțional sunt folosiți și cărași de alt neam. Bunăoară în 1586, pe drumul de înapoiere din Imperiul Otoman, negustorii armeni au tocmii cărași români la Adrianopol, care și-au îndeplinit misiunea până la Hotin, la Nistru, însă prin Munții Balcani până la Provadia mărfurile au fost preluate de căruțele cu boi ale cărașilor bulgari. De la Nistru până la Liov mărfurile au fost transportate din nou cu căruțe trase de boi²⁶. Cu prilejul călătoriei la Moscova negustorii armeni au folosit și cărași localnici, pe care i-au schimbat succesiv²⁷.

Textul lui Martin Gruneweg lasă să se înțeleagă că principalul drum comercial care lega Regatul Polon de Imperiul Otoman pleca din Liov și ajungea la Constantinopol, trecând mai întâi prin Camenița, Hotin, Iași, Isaccea, Carasu, Bazargic, Provadia, Aitos și Adrianopol. Când apăreau probleme pe acest drum principal, de pildă prezența unor oști sau existența unor vaduri impracticabile, negustorii erau nevoiți să găsească alte itinerare²⁸. Drumul de la Liov la Moscova trecea mai întâi prin Kiev, Cernigov și Breansk²⁹.

Durata unei călătorii varia în funcție de mai mulți factori. Anotimpul, condițiile meteorologice, itinerarul, greutatea mărfurilor, incidentele sau timpul necesar pentru încheierea afacerilor, toate acestea se reflectau în durata călătoriei. De pildă, cu prilejul primei călătorii în Imperiul Otoman, Martin Gruneweg și stăpânul său au plecat din Liov la 3 septembrie 1582 și au ajuns la Constantinopol la 20 octombrie același an. De aici au apucat drumul de înapoiere la 2 noiembrie și au revenit la Liov la 14 decembrie³⁰. A patra călătorie în statul otoman a fost inițiată la 13 aprilie 1584, iar la 27 mai negustorii au intrat în Constantinopol, unde au zăbovit până la 13 iunie, când au pornit spre casă. La Liov au sosit abia la 25 iulie 1584³¹. Din Liov spre Moscova au plecat la 2 octombrie 1584 și au ajuns la destinație la 25 ianuarie anul următor. Drumul spre casă a început la 5 august 1585 și s-a sfârșit la 23 septembrie același an³².

²⁴ *Ibidem*, p. 690.

²⁵ *Ibidem*, p. 687–688.

²⁶ *Ibidem*, p. 1042–1049.

²⁷ *Ibidem*, p. 900–907, 912–913.

²⁸ A. Ciocîltan, *op. cit.*, p. 223–224.

²⁹ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, ed. Almut Bues, vol. 2, p. 883–914.

³⁰ *Ibidem*, p. 690, 748, 773, 776.

³¹ *Ibidem*, p. 850, 853, 873.

³² *Ibidem*, p. 875, 914, 943, 947.

Martin Gruneweg oferă detalii despre mărfurile pe care le comercializau negustorii armeni. Din Polonia ei duceau în Imperiul Otoman de regulă doar taleri, iar din Moscova blănuri siberiene, iuft roșu rusesc și colți de morsă pentru cuțite. La Constantinopol, Adrianopol și în alte locuri armenii își încărcau căruțele cu mătăsuri, mirodenii, orez, săpun, vin de Malvasia, orez și fructe mediteraneene, pe care le vindeau apoi în Polonia și la Moscova³³.

Ne putem face o idee despre mărfurile și afacerile negustorilor armeni din informațiile pe care Martin Gruneweg le-a oferit despre stăpânul său Asvadur. Acesta era asociat în afaceri cu cumnatul său, Iacob Steffanowitz, și cu un alt armean, Nurbek³⁴. Între partenerii săi de afaceri se număra și Miklas, un alt cumnat al său. Sursa amintește că în 1585 Asvadur, Nurbek și Miklas s-au pus de acord și au făcut un contract ca să trimită împreună mărfuri în Imperiul Otoman³⁵. Stăpânul lui Gruneweg a plecat în prima călătorie spre Constantinopol cu un rădvan și două căruțe cu câte opt cai, acestea din urmă fiind lăsate în grija a cinci cărăuși poloni. El avea cu sine 8.000 de taleri, în afara banilor pentru hrană. Negustorii obișnuiau să ascundă talerii în butoaiile în care transportau cuțite pentru ca în eventualitatea în care erau atacați de tâlhari să pretindă că sunt simpli negustori de cuțite. Cuțitele se vindeau cu un câștig bun în Imperiul Otoman³⁶. În 1583 Asvadur s-a înapoiat de la Adrianopol cu trei căruțe cu mătăsuri scumpe, grăbindu-se să ajungă la târgul de la Lublin³⁷. În 1584, când stăpânul lui Gruneweg și asociații săi au aflat de plecarea unei caravane la Moscova, și-au dat seama că se află în fața unei afaceri profitabile. Era prima călătorie a lui Asvadur în statul moscovit. Riscurile unei astfel de întreprinderi erau mari. Martin Gruneweg a amintit cu acel prilej că înaintea lor o caravană din Polonia care se îndrepta spre Moscova fusese atacată și jefuită de tâlhari. La fel de periculoase pentru caravană puteau fi și raidurile cazacilor și tătarilor. Asvadur și-a asumat însă riscurile și a încărcat 60 de calești cu mărfuri aduse din Imperiul Otoman: mătase și alte stoffe scumpe, covoare turcești, saftian, lână, piper, șofran și alte mirodenii. Sursa a apreciat valoarea acestor mărfuri la 30.000 de guldeni, o sumă impresionantă. Întreaga caravană număra vreo 300 de calești. Explicația caravanei constituită exclusiv din calești e simplă: terenul mlăștinos nu permitea folosirea căruțelor grele. Aproape de Cernigov, s-a pornit un ger năprasnic. Stăpânii au decis să cheme în ajutor din oraș cărăuși cu căruțe. Ulterior, întrucât ninsese, mărfurile au fost puse pe sânni și așa au călătorit până la Moscova³⁸.

Vremea caravelor armenesti a apus de multă vreme, dar prin editarea însemnărilor lui Martin Gruneweg putem reconstitui un capitol important din istoria comerțului și a transportului de călători în Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est.

³³ *Ibidem*, p. 653–654, 695, 717, 789, 875, 968–969.

³⁴ *Ibidem*, p. 627–628, 630, 648–649, 686, 792, 875.

³⁵ *Ibidem*, p. 695, 948.

³⁶ *Ibidem*, p. 695–696, 699.

³⁷ *Ibidem*, p. 789.

³⁸ *Ibidem*, p. 875, 900–902, 905.

PORTRAIT OF A TRADE CARAVAN IN EASTERN EUROPE IN THE
SIXTEENTH CENTURY. MARTIN GRUNEWEG'S ACCOUNT

Abstract

The present paper draws on the account of the Dominican Martin Gruneweg, who, in 1582–1586, accompanied Armenian merchants in six travels to the Ottoman Empire and in one to Moscow, as a scribe and an accountant to the Lvov trader Asvadur. Gruneweg left a minute description of how a caravan was organized, of the participants, means of transport, and transported goods. The security issues are especially dwelt on. As no other such descriptions are known, Gruneweg's testimony is all the more valuable for the history of trade and travel in Central and South-Eastern Europe.

Keywords: Martin Gruneweg; caravan; trade; Armenians; Lvov; Moscow; Ottoman Empire

„CREDINCIOȘII NOȘTRI SUPUȘI DE NAȚIUNE GREACĂ”: PRINCIPII TRANSILVANIEI ȘI NEGUSTORII GRECI

MÁRIA PAKUCS-WILLCOCKS*

Istoria negustorilor greci din principatul Transilvaniei prinde contururi tot mai clare în ultima perioadă, interesul renăscut al istoriografiei pentru această temă fiind desigur îndreptățit prin abundența izvoarelor istorice încă neexplorate și prin înțelegerea mai bună a rolului economic al negustorilor din Imperiul Otoman în economia Europei Centrale. În așteptarea unei sinteze a acestei istorii și în continuarea articolului privind negustorii implicați în comerțul cu Sibiul în timpul domniei lui Gabriel Bethlen¹, studiul de față abordează o serie de chestiuni punctuale privind relația dintre negustorii greci și principii Transilvaniei în lumina celor câteva privilegii și donații princiare păstrate din secolul al XVII-lea.

Tema în sine a fost discutată de Olga Cicanci în monografia despre companiile grecești din Transilvania², dar, în ciuda cunoștințelor acumulate despre greci și rolul lor în comerțul Transilvaniei, există încă incertitudini sau chiar inexactități care necesită noi interogări și posibile răspunsuri în privința statutului lor juridic în principatul Transilvaniei. Acest statut a fost stabilit și reglementat în principal prin bine-cunoscutele hotărâri ale Dietei transilvane³, care erau înaintate spre aprobare principelui⁴. Zsolt Trócsányi a observat că din punctul de vedere al legislației dietare, a existat o diferențiere evidentă între negustorii străini și cei greci⁵. Politica Dietei față de greci a fost una oscilantă. Inițial, stările au dat curs cererilor sașilor de a-i ține pe greci la hotarele principatului, la locurile de depozit, dar în secolul al XVII-lea chiar și atitudinea națiunilor din dietă înclina spre acceptarea prezenței grecilor în principat, în speranța că abundența de marfă și, implicit, eliminarea intermediarilor sibieni sau brașoveni urma să împiedice scumpirea produselor turcești. În orașe, autoritățile locului stabileau propriile reguli și

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; mpakucs@yahoo.com.

¹ Mária Pakucs-Willcocks, *Negustori din Imperiul Otoman în comerțul Sibiului, 1614–1623*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXX, 2012, p. 181–212, în special 192–195.

² Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*, București, 1981, Capitolul 5, *Relațiile celor două companii cu puterea centrală și cu autoritățile locale din Transilvania*, p. 77–95.

³ Lidia A. Demény, *Le régime des douanes et des commerçants grecs en Transylvanie au cours de la période de la principauté autonome*, în „Makedonika”, 1975, p. 83–91; Zsolt Trócsányi, *Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und die Rechtsstellung der Balkangriechen in Siebenbürgen*, în „Études balkaniques”, 1971, nr. 1, p. 91–97.

⁴ Zsolt Trócsányi, *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*, Budapest, 2005, p. 25–28.

⁵ Idem, *Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens*, p. 95.

statute pentru negustorii străini și greci, prin care li se impunea strict respectarea dreptului de etapă și de depozit și li se interzicea accesul liber pe piață⁶.

Hotărâtoare în privința grecilor a fost însă politica principilor Transilvaniei. Presiunea negustorilor veniți din Imperiul Otoman de a desface nestingheriți marfa turcească pe piața ardeleană începuse la mijlocul veacului al XVI-lea. Caransebeșul a devenit capul de pod al comerțului negustorilor balcanici în Transilvania, după ce principele Ștefan Báthori le-a oferit grecilor posibilitatea de a se așeza în oraș ca locuitori plătitori de taxe⁷. Aceasta a fost o concesie importantă în favoarea grecilor. Opoziția dintre grecii care plăteau și cei care nu plăteau impozite fîscului Transilvaniei a fost o constantă a istoriei acestora în veacul care a urmat. În 1609, într-o mișcare menită să lovească în privilegiile comerciale ale orașelor săsești, principele Gabriel Báthori oferise grecilor acces liber pe piața Transilvaniei: „*az görög árros embereknek ... ez országban marhájjokkal városokról városokra, sokadalomról sokadalomra szabad és békességes járások lehessen mindenütt.*”⁸

Publicarea în format digital a *Libri regii*⁹, registrele de cancelarie ale principilor Transilvaniei¹⁰, a adus la lumină și documente inedite privitoare la negustorii greci. Cel mai important dintre acestea și singurul cunoscut până acum este așa-numitul privilegiu al companiei grecești din Sibiu dat de principele Gheorghe Rákóczi I în 1636, pe care îl voi discuta mai jos. Înainte de acesta există însă un document al lui Gabriel Bethlen din 22 octombrie 1627, pe care l-am prezentat foarte concis într-un articol anterior¹¹, dar care merită o analiză mai largă. Păstrat în transumpturi ale lui Gheorghe Rákóczi I din 13 decembrie 1635 și ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea din 7 august 1649, documentul este un răspuns al principelui la cererea grecilor din orașele Alba Iulia, Cluj și Târgu Mureș, precum și a celor din târgul Hunedoarei de a impune negustorilor venind din țările române și din Imperiul Otoman să vândă doar marfa pe care o aduc ei înșiși în Transilvania și să nu vândă și marfa altor negustori¹². Vânzarea mărfii proprii este o a treia temă recurentă în construirea statutului negustorilor greci din Transilvania în secolul al XVII-lea.

Documentul lui Bethlen din 1627 arată așadar că, în răstimp de o generație de la acordarea indigenatului de către Ștefan Báthori¹³, comunități de greci se formaseră

⁶ Vezi de pildă statutele din secolul al XVI-lea din Sibiu și Brașov: Mária Pakucs-Willcocks, *The Greek Merchants in the Saxon Transylvanian Towns in the Later Middle Ages and Early Modern Times*, în „Historical Yearbook”, II, 2005, p. 111–115.

⁷ Samuel Goldenberg, *Contribution à l'histoire du commerce roumano-balkanique au XVIe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, VIII, 1969, nr. 3, p. 611.

⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (în continuare: EOE), ed. Sándor Szilágyi, vol. VI, Budapest, 1880, p. 125.

⁹ *Az erdélyi fejedelmek oklevelei. Erdélyi Királyi Könyvek* (în continuare: EKK), DVD, Budapest, 2004.

¹⁰ Tamás Fejér, *Editing and Publishing Historical Sources in the Research Institute of the Transylvanian Museum Society*, în „Transylvanian Review”, XXI, 2012, supl. 2, *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th–18th Centuries*, p. 15–17.

¹¹ Mária Pakucs-Willcocks, *Negustori din Imperiul Otoman în comerțul Sibiului*, p. 193.

¹² EKK, vol. XXVII, f. 162b–164.

¹³ Samuel Goldenberg, *op. cit.*, p. 613.

în mai multe orașe ale Transilvaniei. Din enumerarea concurenților străini ai grecilor autohtoni, este clar că aceștia îi țineau foarte precis pe „*Daci alpestres*” (munteni), „*Moldavienses*” (moldoveni) și „*Turcici imperii Graecos, Valachos, Turcos*” (greci, valahi și turci ai Imperiului Otoman), precum și pe orice alți negustori care făceau negoț cu marfă turcească („*ac alios cuiusvis ordinis homines qui nostrum imperium Transilvanicum mercede Turcica quaestum suum faciendum ...*”). Nemulțumirea grecilor care aveau reședință în Transilvania izvoră din îndrăzneala străinilor de a vinde marfă orientală cu amănuntul și de a prelua pentru vânzare și marfa adusă de alți negustori: „*non solum ulna venditione vero florenali res suas mercimoniales aequae venderent, ac postmodum aere bene conflato iterum a externas nationes sese recipeant.*”¹⁴ Este foarte posibil ca donația principelui să vină ca un răspuns la hotărârea Dietei din aprilie 1627, care, în articolul IV al deciziei finale, permitea negustorilor greci accesul până la locurile de depozit numite de principe: Alba Iulia, Aiud, Târgu Mureș, Făgăraș și Hunedoara¹⁵. De vreme ce și această propunere, votată de Dietă, venea din partea lui Bethlen („*Felséged azoknak nevetket is ad*”), este evident că grecii, indiferent de statutul lor, se aflau în acel moment în grațiile principelui¹⁶.

Dieta din noiembrie 1591 făcea deja distincția între negustorii greci „simplici”, care „nu au proprietăți și case” în Transilvania și cei care aveau și, implicit, plăteau impozite¹⁷. Miza deciziei erau încă locurile de depozit de la hotarul principatului, pe care grecii trebuiau să le respecte indiferent de statutul lor fiscal. În același text se preciza că toți grecii, chiar și cei indigeni, aveau voie să negustorească doar cu „marfă turcească”. Astfel s-au conturat cele două chestiuni care au definit poziția juridică și cea economică a grecilor în Transilvania: prima se referea așadar la statutul lor de contribuabili sau necontribuabili și a doua la limitarea strictă a activității lor comerciale la distribuirea de mărfuri aduse din Imperiul Otoman.

Următorul document princiar emis în interesul și la cererea grecilor din Transilvania este bine-cunoscutul privilegiu al lui Gheorghe Rákóczi I din 8 iulie 1636. Publicat de T. Bodogae în 1972, acest act este încă privit ca documentul fondator al companiei comerciale a grecilor din Sibiu¹⁸. Este greu de înțeles cum editorul documentului original a distorsionat sensul acestuia în asemenea măsură, insistând asupra faptului că destinatarul privilegiului lui Rákóczi I a fost doar compania comercială din Sibiu. Olga Cicanci, în singura monografie în limba română asupra companiilor comerciale grecești din Transilvania, a preluat sugestia

¹⁴ EKK, vol. XXVII, f. 162b.

¹⁵ EOE, vol. VIII, Budapest, 1882, p. 369.

¹⁶ Politica lui Bethlen fusese la începutul domniei sale favorabilă sașilor, acceptând condițiile puse de sibieni în privința grecilor. Vezi Mária Pakucs-Willcocks, *Negustori din Imperiul Otoman în comerțul Sibiului*, p. 185.

¹⁷ EOE, vol. III, Budapest, 1887, p. 391.

¹⁸ T. Bodogae, *Le privilège commercial accordé en 1636 par G. Rákóczy aux marchands grecs de Sibiu*, în „*Revue roumaine d'histoire*”, XI, 1972, p. 651–653. Transcrierea acestui autor nu este foarte exactă, o ediție nouă a documentului fiind astfel necesară.

lui T. Bodogae¹⁹, iar aceasta este acum un loc comun în istoriografie²⁰. Despina Tsourka-Papastathi și-a exprimat îndoiala față de rolul fondator al acestui privilegiu²¹, iar în monografia ei asupra companiilor grecești din Transilvania a publicat o ediție critică a documentului pe baza copiei din arhiva companiei din Sibiu²². Iată opinia autoarei din Salonic: „en ce qui concerne les Privilèges de fondation, nous partageons l'opinion de N. Iorga ... que le Privilège de 1636, octroyé par G. Rákóczi, était un privilège général accordé à tous les commerçants grecs de Transylvanie et pas seulement à ceux de Sibiu, car nulle part dans le privilège il n'est fait mention spécifique des commerçants grecs de Sibiu.”²³ La o lectură atentă a actului din 1636, două aspecte devin evidente: numele orașului Sibiu nu este amintit nici măcar o dată, așa cum nici cuvântul „companie” nu apare deloc. Prezentarea conținutului real al acestui document devine așadar necesară, pentru a îl plasa corect în seria de privilegii princiare date în favoarea grecilor din Transilvania²⁴.

Preambulul indică foarte clar că porunca princiară a fost emisă la cererea tuturor grecilor care locuiau în principat („*ex humillima totius comunitatis universorum Graecorum in ditione nostra quaesturam exercentium supplicatione*”). Privilegiile pe care așadar toți grecii din Transilvania le primesc sunt în fapt două, după cum sunt numerotate și în document. Primul le conferă dreptul la alegerea unui cap al comunității („*idoneum virum in principalem eorum inspectorem eligere ... possint et valeant*”), care să medieze disputele dintre grecii indigeni și grecii alogeni („*inter se se mutuo ac externos etiam Graecos*”). Litigiile dintre greci și transilvăneni trebuiau aduse în fața magistratului local, care primea și puterea de a-i aresta pe grecii în cauză. Al doilea punct se referea la dreptul grecilor de a vinde nestingheriți la târgurile din principat sub următoarele condiții: vânzare cu ridicata (nu cu cotul sau cu unități de măsură mici și nu sub 100 de dinari) și doar cu trei zile înainte și trei zile după ziua târgului sau iarmarocului.

Într-un memoriu adresat Mariei Tereza în anul 1747, grecii din Sibiu susțineau că actul fondator al companiei lor a pierit într-un incendiu, ceea ce a făcut-o pe Despina Tsourka-Papastathi să presupună că acest privilegiu ar fi existat și că ar fi fost emis în 1637 sau 1638²⁵. În registrul companiei din Sibiu din 1655 se

¹⁹ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 23–24.

²⁰ De pildă și eu am utilizat acest clișeu fără a verifica documentul: Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt: Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Köln, 2007, p. 120.

²¹ Despina Tsourka-Papastathi, *À propos des compagnies grecques de Transylvanie à Sibiu et Braşov*, în „Balkan Studies”, 1982, p. 423; eadem, *The Decline of the Greek „Companies” in Transylvania. An Aspect of Habsbourg Economic Policies in the Black Sea and the Mediterranean*, în *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914. Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe*, Thessaloniki, 6–8 June 1985, Colorado, 1988, p. 213–218.

²² Eadem, *I Elliniki emporiki kompania tou Simpiou Transilvanias 1636–1848*, Salonic, 1994, p. 375–378.

²³ Eadem, *À propos des compagnies grecques*, p. 423.

²⁴ Am folosit ediția digitală din EKK, vol. XXI, f. 159b–161b.

²⁵ Despina Tsourka-Papastathi, *The Decline of the Greek „Companies”*, p. 217, nota 5.

menționează că vechile privilegii ale „vechilor negustori greci” s-au pierdut²⁶. Existența unui alt privilegiu în afara acestuia din 1636 este însă puțin probabilă: acesta este păstrat în multe copii și confirmări ulterioare la Sibiu și la Brașov deopotrivă²⁷. Zsolt Trócsányi a intuit foarte bine că statutul negustorilor străini și al grecilor din Transilvania s-a construit și prin obiceiuri și practici cotidiene (pe care el le numește „*Gewohnheit*”), care nu au lăsat urme în jurisdicție²⁸.

Există așadar o discrepanță între conținutul documentului lui Rákóczi și efectele acestuia, anume întemeierea companiei comerciale de la Sibiu. Nicolae Iorga vorbea despre o singură companie a grecilor din Transilvania²⁹, ceea ce reprezintă o interpretare conformă cu textul privilegiului princiar. Faptul că și compania grecilor de la Brașov, înființată mai târziu, a păstrat în protocoalele sale o copie a diplomei din 1636 ne indică fără nicio îndoială că textul îi privea pe toți grecii din Transilvania, nu doar pe cei din Sibiu³⁰.

Următorul document provenit din cancelaria princiară referitor la greci pe care îl cunoaștem a fost emis la porunca aceluiasi principe Gheorghe Rákóczi I la 14 mai 1643. Mandatul principelui, scris de data aceasta în limba maghiară, privește taxele datorate fiscului transilvan de grecii nerezidenți: „deoarece din grația noastră am îngăduit intrarea liberă în țară și comerțul neîngrădit comercianților greci, armeni și sârbi *străini* (s.m.)”, aceștia sunt obligați să plătească fiscului o taxă anuală de 2.000 de florini. Textul numește șapte persoane (Luca Grecul, Zota Grecul Timonai din Sebeș, Christoph din Polișani, István Piros, Gheorghe Literatul din Polișani, Nicolae din Ostonitsa și Luca Armeanul) care primesc autoritatea de a aduna bani de la negustorii străini, fie și cu forța. Mai departe textul precizează că „cei care locuiesc în Hunedoara, Hațeg și Târgu Mureș, dar nu contribuie la impozitul orașului, nu participă la treburile orașului și nu plătesc impozit, nu se țin drept locuitori ai orașului” trebuie să dea și ei partea lor la taxa comună. Grecii din Alba Iulia, Sebeș și Orăștie nu cad sub incidența acestei porunci, așa cum și grecii din Oradea sunt scutiți de la plată³¹.

Cinci ani mai târziu, la 9 aprilie 1648, același Gheorghe Rákóczi I a intervenit în favoarea grecilor din Alba Iulia, deranjați de concurența evreilor în comerțul cu marfă turcească. Comunitatea „grecilor care locuiesc în suburbia noastră („*major*”) din Alba Iulia” suferise pierderi mari din cauza epidemiei de ciumă, dar și pentru că negustorii evrei se duceau în întâmpinarea negustorilor care veneau cu marfă turcească, „mergând și până la Deva, luându-le marfa și vânzându-o

²⁶ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 30.

²⁷ *Ibidem*, p. 25.

²⁸ Zsolt Trócsányi, *Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens*, p. 98.

²⁹ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 12, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, pt. I, *Scrisori din arhiva grecilor din Sibiu, din arhiva protopopiei neunite a Făgărașului și din alte locuri*, București, 1906, p. V–VI.

³⁰ *Ibidem*; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 650.

³¹ Textul original este digitalizat în EKK, vol. XX, f. 168 și publicat în „Magyar gazdaságtörténelmi szemle”, nr. 5, 1898, p. 402–403.

cu preț îndoit”. Evreii încălcau astfel condițiile impuse de a vinde numai marfă adusă de ei „din țară străină”. Mai departe, grecii se plângeau că evreii țineau cele mai multe prăvălii, dar altminteri nu plăteau taxe și nu aveau niciun fel de îndatoriri („szolgálatot nem praestálnak”), în vreme ce grecii erau responsabili cu poșta, cu caii de poștă și cu transportul mercurului. Principele porunea, drept urmare, ca și evreii să participe la „ducerea poverilor”, să le fie de ajutor grecilor ori în transportul mercurului, ori la organizarea și întreținerea poștei³².

Evreii primiseră drept de rezidență în Transilvania de la principele Gabriel Bethlen în 1623, iar una dintre prevederile privilegiului princiar se referă tocmai la necesitatea ca aceștia să aducă marfă de la Constantinopol³³. Intenția lui Bethlen era desigur să mărească oferta de produse turcești pe piața Transilvaniei. În porunca princiară din 1648, prezentată mai sus, se regăsește preocuparea grecilor indigeni pentru înlăturarea concurenței neloiale și pentru respectarea principiului ca fiecare negustor să vândă exclusiv marfa adusă de el însuși în Transilvania, despre care am vorbit mai sus.

La distanță de cinci ani, grecii din Transilvania au reușit să obțină un mandat regal în avantajul lor. Conform actului din 2 ianuarie 1653, păstrat într-o confirmare din 5 iunie 1659 a lui Acațiu Barcsai, reclamanți sunt „grecii care fac negoț în Transilvania și plătesc impozit către fisc” („*Erdely birodalmunkban kereskedo fiscusnak ado fizetö görögök*”) împotriva „grecilor care sunt în afara societăților” („*társágokon kívül levő görögök*”), a „armenilor și a altor naționalități” care vin în Transilvania pentru comerț și refuză să plătească impozit. Grecii susțineau că „unii dintre aceștia recurg la juzzi și alți funcționari, cărora le dau cadouri ca să se pună la adăpost”. Chiar și cei care se căsătoreau și se așezau în satele sau orașele din Transilvania se eschivau de la plată, „spunând că sunt deja locuitori ai țării, dar continuă să facă negoț și refuză să dea impozitul pe care îl plătiseră înainte”. Cererea grecilor către principele Gheorghe Rákóczi al II-lea era ca toți negustorii străini, cu excepția evreilor, să participe la taxa către trezorerie:

„Erdely birodalmunkban kereskedo fiscusnak ado fizetö görögök jelentik alazatosan, hogy gyakorta tarsasagokon kívül levő görögök, örmények es egyeb nemzetekis jonenk birodalmunkban idegen valo kereskedesert, kiktol ha kezekben valo adozast kivannak praestalni nem akarjak, sot nemelyek közülük birakhoz es egyeb tisztvieslohoz folyamodvan es azokot ajandekozvan oltalmaztattak magokot, az ollyanokis nem engedven azok közé contribualni, nemellyök viszont varoson vagy falun hazasodvan az ollyanok azt allitvan, hogy már ök az ország lakosi, noha ugian az kereskedesteol nem szünnek, vonogattjak magokot ez előtt kezekben szokott adojoznak megh adasabol.”³⁴

Ultimul document pe care îl discut aici este din 22 octombrie 1678, fiind un răspuns al principelui Mihail Apafi I la cererea negustorilor companiști din Sibiu

³² EKK, vol. XXII, f. 75 și „Magyar gazdaságtörténelmi szemle”, *loc. cit.*, p. 403–404.

³³ EOE, vol. VIII, p. 143.

³⁴ EKK, vol. XXX, f. 173–174.

de a nu li se mări contribuția anuală. Așadar, principele poruncea ca impozitul plătit de grecii companiști din Sibiu în contul tributului Transilvaniei către Poartă să rămână la suma de 600 de taleri imperiali. Hotărârea a fost confirmată și de Dieta Transilvaniei din luna octombrie a aceluiași an³⁵. Mai departe, principele amintea și celelalte obligații ale grecilor din Sibiu: să schimbe în bani buni taxa de Sf. Gheorghe plătită de secui și să țină poșta împreună cu grecii din Alba Iulia³⁶. În același an, Dieta și principele aprobau și înființarea companiei de negustori greci de la Brașov asemenea celei de la Sibiu.

Istoriografia temei (Lidia Demény, Zsolt Trócsányi) a insistat mult pe deciziile dietale ca generatoare ale statutului juridic al negustorilor străini și al celor greci în special. La rândul meu am adăugat la dosarul problemei și statutele orășenești de la Sibiu și Brașov, care stabileau de asemenea precis cadrele legale și economice pentru aceiași negustori. S-a pierdut din vedere faptul că în această ecuație grecii nu au fost un element pasiv, ci, dimpotrivă, au știut să se folosească de pârgurile administrative favorabile lor. În cele din urmă, din documentele prezentate mai sus este evident că principii au fost cei care au decis soarta grecilor și le-au permis intrarea oficială și legală în Transilvania. Chiar dacă multe detalii nu ne sunt cunoscute, vedem că Ștefan Báthori, iar apoi și Gabriel Báthori în 1610 au punctat momente decisive în așezarea grecilor în principat. La rândul ei, politica de încurajare a grecilor dusă de Gheorghe Rákóczi a devenit mult mai pregnantă după 1632, atunci când stările din Dieta Transilvaniei au lăsat la latitudinea principelui orice decizie în această privință³⁷.

Documentele prezentate mai sus arată că, din punctul de vedere al cancelariei princiare, grecii alcătuiau o singură națiune și plăteau impozitul solidar, deși în practică ei erau asociați în companii locale. Cred că este evident deja că asemenea companii sau asociații existau și în alte orașe în afara Sibiului și Brașovului. Nicolae Iorga descria compania de la Sibiu ca fiind „ramura cea mai însemnată” a companiei ardeleni, dar relațiile exacte dintre diferitele comunități de greci sunt încă necunoscute. Companiile din Sibiu și Brașov sunt desigur cele mai studiate datorită arhivelor care documentează foarte bine istoria acestor asociații și a anvergurii comerțului pe care negustorii din aceste două orașe l-au practicat. Menirea companiilor nu era însă una comercială, ci administrativă și juridică, ele neavând nimic în comun cu acele *companii* ale epocii care făceau comerț în Levant sau în Indiile occidentale. Olga Cicanci avea dreptate atunci când căuta în Balcani posibile modele de organizare a companiilor grecești din Transilvania, deși aceeași autoare a promovat eronata idee a asemănărilor cu English Levant Company³⁸.

³⁵ EOE, vol. XVI, Budapest, 1893, p. 99.

³⁶ „Magyar gazdaságtörténelmi szemle”, *loc. cit.*, p. 404–405.

³⁷ EOE, vol. IX, Budapest, 1883, p. 283.

³⁸ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 171; Florina Ciure, *The Contribution of the Commercial Companies in Transylvania to the Development of the Romanian Foreign Trade in the 17th Century*, în „Istros”, XVII, 2011, p. 146–147.

Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I, în privilegiul din 1636, îi numeau pe greci „supuși” ai lor, în vreme ce în documentele ulterioare discută despre ei în funcție de categoria lor fiscală de plătitori sau neplătitori de taxe, adică „străini”. Este posibil ca trecerea de la documentele scrise în latină la cele în maghiară să ducă și la o simplă schimbare de vocabular, dar am putea presupune și că după 1636 grecii și-au ocupat locul în societatea transilvană. Rolului lor de furnizori de produse orientale i s-au adăugat cel de administratori ai poștei în Făgăraș și cel de zarafi. Chiar dacă, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, grecii erau identificați după localitățile în care locuiau (Sibiu, Brașov, Gheorgheni, Făgăraș, Hunedoara), judele companiei din Sibiu era, în fața autorităților transilvane, responsabil pentru toți grecii din principat și de cele mai multe ori el era însărcinat cu colectarea și transmiterea impozitului anual³⁹.

În ciuda sprijinului princiar, poziția grecilor în Transilvania a rămas una fragilă în secolul al XVII-lea. Autoritățile Sibiului, de pildă, nu au recunoscut existența companiei grecilor, ci au dus o politică proprie în privința lor. Un statut al orașului din 1631 îi numea „dăunătoarea națiune a grecilor”, le impunea acestora respectarea dreptului de etapă și le limita libertatea de vânzare a mărfurilor în oraș⁴⁰. În ciuda ostilității oficiale, știm că grecii se stabiliseră deja în oraș, iar magistratul Sibiului trebuia să ia măsuri. În 1656, Sfatul orașului impunea câteva reguli dure pentru grecii care doreau să negustorească în Sibiu, printre care: plata unei chirii anuale de 50 de florini pentru prăvăliile orașului, dreptul de a vinde nestingheriți în timpul iarmaroacelor doar cu 14 zile înainte și după acestea și ora opt seara ca oră de stingere. Mai departe, grecii nu aveau voie să cumpere cu amănuntul de pe piață, nu își puteau practica religia și nici nu aveau voie să țină școli⁴¹. Într-un memoriu din 1726 adresat Vienei, sașii recunoșteau înțelegerea din 1656 pe care o avuseseră cu grecii, dar susțineau și că a fost doar o măsură temporară⁴². Un statut orășenesc din 1698 amintea același caracter vremelnic al convenției cu grecii⁴³.

Un argument al sibienilor împotriva grecilor, exprimat în statutul din 1631, era că aceștia „nu duc împreună cu noi povara orașului” și de aceea trebuie să accepte restricțiile impuse⁴⁴. Raționamentul a fost adoptat de greci și folosit atunci când și-au pledat cauza în fața guvernatorului Transilvaniei, pentru a li se permite să cumpere produse agricole fără restricții, declarând că și ei contribuie „la prosperitatea țării și a orașului”, într-un text menționat de Olga Cicanci, dar nedatat⁴⁵.

³⁹ Cum se precizează de pildă în 1670: EOE, vol. XV, Budapest, 1892, p. 180.

⁴⁰ Friedrich Schuler von Libloy, *Merkwürdige Municipal-Constitutionen der siebenbürger Szekler und Sachsen*, Hermannstadt, 1862, p. 90–91. Vezi și Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 89.

⁴¹ Statutul orășenesc a fost publicat de Ioan Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, 1936/1938, p. 156–157, nota 1.

⁴² *Ibidem*, p. 157, nota 2.

⁴³ Friedrich Schuler von Libloy, *op. cit.*, p. 116.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 90.

⁴⁵ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 91.

În 1672 a avut loc o încercare, sprijinită de Dieta Transilvaniei, de a-i disloca pe greci din Transilvania, un alt prilej pentru istoriografie să își arate limitele înțelegerii documentelor. Este vorba despre Compania Orientală, despre care Olga Cicanci vorbește în termeni foarte vagi, pe care îi preia și Florina Ciure: Dieta dusese discuții pentru înființarea unei companii rivale, care ar fi avut ca efect și alungarea grecilor din țară⁴⁶. Misterul acestei companii a fost dezlegat de multă vreme de către Ioan Moga⁴⁷, iar explicația lui a fost reiterată de Paul Cernovodeanu, respectat autor care recunoaște că inițial crezuse la rândul lui că era vorba de o companie rivală fondată în Transilvania⁴⁸. În 1672, așadar, Die Orientalische Companie, înființată la Viena cu câțiva ani înainte⁴⁹, încerca să obțină intrarea în Transilvania, iar Dieta se arătase dispusă să îi acorde permisiunea, cu condiția ca să vândă aceleași mărfuri pe care grecii le aduceau din Imperiul Otoman. Noua companie promitea „să nu vândă din târg în târg și din iarmaroc în iarmaroc, ci să aibă depozite și prăvălii la Alba Iulia”, un punct sensibil al nemulțumirii pe care se pare că transilvănenii o aveau față de greci. Reprezentații din Dietă vedeau și șansa de a pune capăt exporturilor de aur și de argint pentru care îi învinovăteau pe greci⁵⁰. Izbucnirea războiului în 1683 a pus capăt Companiei Orientale de la Viena⁵¹, dar grecii transilvăneni reușiseră să convingă o parte a Dietei și pe principele Mihail Apafi să le sprijine cauza și să respingă planul unei companii rivale⁵². Acesta a fost însă un prilej în care, cu puține excepții, Dieta fusese gata să retragă privilegiile companiei grecești din Transilvania.

Câți negustori greci erau, la urma urmei, în principatul Transilvaniei? Dieta a poruncit în 1679 să se facă un recensământ al negustorilor greci, în afara celor din Sibiu și Brașov, dar acesta nu a fost dus la bun sfârșit⁵³. Olga Cicanci identifica 32 de membri ai companiei din Sibiu în 1695, dar pentru alți ani se pare că aceștia erau mai puțini⁵⁴. Dieta din decembrie 1670 poruncește companiei din Sibiu să nu accepte mai mult de 60 de membri⁵⁵. Compania din Brașov nu era mai numeroasă, oscilând între 37 de membri în 1683 și 16 în 1745⁵⁶. Astfel, probabil că grecii din Transilvania nu erau în niciun an mai mulți de 100. Numărul negustorilor înregistrați în registrele vamale ale Sibiului din perioada 1682–1692 pe care îi

⁴⁶ *Ibidem*, p. 82; Florina Ciure, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁷ Ioan Moga, *op. cit.*, p. 106, nota 4.

⁴⁸ Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant and Her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660–1714)*, București, 1972, p. 119, nota 438.

⁴⁹ Herbert Hassinger, *Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie, 1667–1683*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, 35, 1942, p. 14–18; Robert-Tarek Fischer, *Österreich im Nahen Osten. Die Großmachtspolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918*, Wien, 2006, p. 22–27.

⁵⁰ EOE, vol. XV, p. 314.

⁵¹ Herbert Hassinger, *op. cit.*, p. 52.

⁵² EOE, vol. XV, p. 317–318.

⁵³ *Ibidem*, vol. XVI, p. 622. Lidia A. Demény, *op. cit.*, p. 31.

⁵⁴ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 65.

⁵⁵ EOE, vol. XV, p. 180.

⁵⁶ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 75.

putem încadra în categoria negustorilor „greci” – mai precis având ca loc declarat de plecare localități din Imperiul Otoman și negustorind cu mărfuri otomane – se ridica la aceleași valori anuale.

Aceste cifre dau cu adevărat măsura puterii economice și comerciale a negustorilor greci în Transilvania. Istoria lor trebuie desigur integrată întregii mișcări a diasporei grecești din Imperiul Otoman către cucerirea piețelor din Europa Centrală. Este de remarcat însă că Transilvania nu a fost pentru greci doar o regiune de tranzit, ci și o piață de desfacere pe care au râvnit-o și au luat-o în stăpânire. Din procesele negustorilor greci de la Sibiu din 1694, reiese și faptul aceștia îi atrăseseră în comerțul internațional cu vite și pe unii dintre marii aristocrați ai Transilvaniei⁵⁷.

“OUR FAITHFUL GREEK SUBJECTS”: THE PRINCES OF TRANSYLVANIA AND THE GREEK MERCHANTS

Abstract

This paper examines the status of Greek merchants in Transylvania in the light of princely privileges granted to them in the seventeenth century. These documents provide useful information about the various communities of settled Greeks in Transylvanian towns. The article also offers a different reading of the 1636 privilege of Prince Rákóczi I, which was granted to the “entire community of Transylvanian Greeks” and was the basis for the foundation of the companies in Sibiu and Brașov. Further documents reveal that the Greeks were given duties in providing horses and being in charge of the post in Alba Iulia. They were usually required to change the money collected in Transylvania for the tribute to the Ottoman Porte.

Keywords: Greek merchants; oriental trade; princely privilege; Rákóczi I; Sibiu; Brașov; Transylvanian Principality

---

⁵⁷ Mária Pakucs-Willcocks, „*Als Kaufleute mit solchen wahren umzugehn jhrer Profession ist*”. *Negustori greci la Sibiu în 1694*, în „*Revista istorică*”, XXIII, 2012, nr. 1–2, p. 92.

FIGURI EMBLEMATICE – DESTINE ȘI CREAȚIE

FLAVIO BIONDO'S VENETIAN HISTORY AND THE DEBATABLE BEGINNINGS OF "PUBLIC HISTORIOGRAPHY" IN VENICE

ȘERBAN MARIN*

Along with Leonardo Bruni, Flavio Biondo has been regarded as a promoter of humanistic historiography.¹ Among his numerous works, our investigation will insist upon the one exclusively dedicated to the history of Venice. This is because *De origine et gestis Venetorum* retook to a significant extent data and information dealing with the Venetian Republic from Biondo's already written far-reaching works, such as *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* and *Italia illustrata*.² Both of the latter had had a shade of global history, as Agostino Pertusi noted: "*operetta [De origine, explanation mine] non è che la riunione in un sol corpo di tutte le notizie sparse nelle Decades riguardanti la storia di Venezia*"³ and in the same sense Ruggero Bersi wrote: "*non ve n'è alcuna che si ritrovi nel «De Gestis», o nel capitolo «Venetiae» [from Italia illustrata, explanation mine] e manchi nelle «Historiae» [i.e. Decades, explanation mine]*."⁴ This is despite the fact that *De origine* has been regarded as a minor part of Biondo's historical work.⁵

---

* Romanian National Archives, Bucharest; serbmarin@gmail.com; serban.marin@arhivelenationale.ro.

¹ Wallace K. Ferguson, *Humanist Views of the Renaissance*, in "American Historical Review," 45, 1939, 1, pp. 1–28 (15), adding that: "The other humanist historians of Italy followed faithfully in their footsteps, imitating the style and method of Bruni and borrowing material, often without acknowledgement, from Biondo."

² *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades III*, Basel, 1531 (first edition: Venice, 1483), compiled in 1439–1453; *Italia illustrata*, Rome, 1474 [also in the 1531 edition of *Decades*]. The studies referring to Flavio Biondo have based their investigations on these two works; their number is high, for which reason we only refer to Denys Hay, *Flavio Biondo and the Middle Ages*, in "Proceedings of the British Academy," 45, 1959, pp. 97–128; Dorothy M. Robathan, *Flavio Biondo's Roma Instaurata*, in "Medievalia et Humanistica," n.s., 1, 1970, pp. 203–217; Ottavio Clavuot, *Biondos Italia illustrata – Summa oder Neuschöpfung? Über die Arbeitsmethoden eines Humanisten*, Tübingen, 1990.

³ Agostino Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica nel Quattrocento*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*, ed. by Agostino Pertusi, Florence, 1970, pp. 269–332 (294).

⁴ Ruggero Bersi, *Le fonti della prima decade delle Historiae rerum Venetarum di Marcantonio Sabellico*, in "Nuovo Archivio Veneto," n.s., 10, tome 19, 1910, part II, pp. 422–460 and 10, tome 20, 1910, part I, pp. 115–162 (446–447).

⁵ Guillaume Saint-Guillain, *Les conquérants de l'Archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, in *Quarta crociata. Venezia – Bisanzio – Impero latino*, ed. by Gherardo Ortalli, Giorgio Ravegnani, Peter Schreiner, vol. I, Venice, 2006, pp. 125–237 (160 note 96).

MANUSCRIPTS

De origine also circulated under the name of *Breviarium de urbis Venetae origine et gestis rebus*, title that seems to have been preferred by Antonio Carile.⁶ The scholar has been with good reason influenced by the version provided by codex Marc. Lat. X 145 (3533): “*Finis Breviarii Blondi Forliviensis de urbis Venetae origine et gestis rebus anno Christi del MCCCCCLIII mense julio.*”⁷ Besides Gaetano Cozzi and A. Carile, the manuscript was also used by R.J. Loenertz.⁸

Meanwhile, fragments of Biondo’s Venetian chronicle are to be detected also in the miscellanea manuscripts at the Nationalbibliothek in Vienna, in codices LXIII–LXV nos. 6239, 6240, 6170 (sixteenth century; besides Biondo’s work, the manuscript also includes quotations from Andrea Dandolo, Giovanni Villani, Lorenzo de’ Monaci, etc.),⁹ as well as in codex XV no. 6207 (seventeenth century, entitled *Frammenti delle Cronache del Dandolo, del Caresini, del Biondo e del Giustiniani*).¹⁰

Some other passages are to be found out in the Foscarini codex in Vienna, inventory XV no. 6207, along with excerpts from Dandolo, Raffaino Caresini, and Bernardo Giustinian.¹¹

EDITIONS

Written in 1454, *De origine et gestis Venetorum* was published for the first time at Verona in 1481, Bonino Bonini being its editor. After this first edition, the work would be reissued several times and the most used editions have been: Venice, 1503, Venice, 1510, Basel, 1559 – comprising *Opera omnia* –, Leyden, 1722.¹² A partial edition, referring to the episode of the Fifth Crusade, was provided by R. Röhricht.¹³

⁶ Antonio Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII–XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence, 1969, p. 204; see also Charles du Fresne du Cange, *Histoire de l’empire de Constantinople sous les empereurs français jusqu’à la conquête des Turcs*, ed. by J.A. Buchon, Paris, 1826, p. 373 note 1.

⁷ See also Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del ‘500*, in “Bollettino dell’Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano,” 5–6, 1963–1964, pp. 215–294 (218 note 4).

⁸ Raymond-J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l’archipel. 1207–1390*, Florence, 1975, p. 316.

⁹ Notified by Tommaso Gar, *I codici storici della collezione Foscarini conservata nella Imperiale Biblioteca di Vienna*, in “Archivio Storico Italiano,” 5, 1843, pp. 281–430 (306).

¹⁰ *Ibidem*, p. 337.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Flavius Blondus Forliviensis, *De origine et gestis Venetorum liber*, in *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, vol. V, part 1, ed. by Johann Georg Graevius, P. Burmann, Leyden, 1722, pp. 1–26.

¹³ *Testimonia minora de quinto bello sacro*, ed. by Reinhold Röhricht, Geneva, 1882, p. 274, apud Louise Buenger Robbert, *Venetian Participation in the Crusade of Damietta*, in “Studi Veneziani,” n.s., 30, 1995, pp. 15–33 (17 note 16).

DATING AND CONTEXT

The unanimous documented opinion is that *De origine* was compiled in the year 1454.¹⁴ The context is represented by the fall of Constantinople in May 1453, the news reaching Venice in June, and Rome in July. Being in the papal service, Flavio Biondo launched speeches to incite the Christian monarchs against the Ottoman Turks. Thus, he appealed to King Alphons V 'the Magnanimous' of Aragon and Naples (*Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Turchos*, in August 1453) and the Genoese (*Ad Petrum de Campo Fregoso illustrem Genuae ducem*, in November).¹⁵ For the moment, the Venetian Republic was not taken into account. As Fr. Gaeta considers,¹⁶ in the fall of 1453 Biondo was far from having in mind a work focused upon the Venetian history, although he would have informed his Venetian friend Francesco Barbaro in October 1453 that he had finished

¹⁴ Apostolo Zeno, *M.A. Cocci Sabellici vita*, in *Degl'istorici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto*, vol. I, Venice, 1718, pp. xxix–lxxi; idem, *Dissertazioni vossiane, cioè giunte e osservazioni intorno agli storici italiani che hanno scritto latinamente*, vol. I, Venice, 1752, p. 229; Marco Foscarini, *Della letteratura veneziana ed altri scritti intorno ad essa*, [Bologna], [1976] [reprinted from the Venice edition of 1854, first edition: 1752], p. 247 note 1; Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, in "Revue des questions historiques," 31, 1882, pp. 512–555 (548); G. Cozzi, *Cultura politica*, p. 218; Mario Poppi, *Ricerche sulla vita e cultura del notaio e cronista veneziano Lorenzo de Monacis, cancelliere cretese (ca. 1351–1428)*, in "Studi Veneziani," 9, 1967, pp. 153–186 (184 note 161); Riccardo Fubini, *Biondo, Flavio*, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Rome, 1968, pp. 536–559 (552); A. Carile, *La cronachistica*, p. 204; A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 293, 294; D.S. Chambers, *The Imperial Age of Venice 1380–1580*, London, 1970, p. 25; Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, London, 1981, p. 78; Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, in *Storia della cultura veneta. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, vol. 3/I, Vicenza, 1980, pp. 1–91 (33); Robert Black, *Benedetto Accolti and the Florentine Renaissance*, Cambridge, 1985, p. 232; Elisabeth Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito*, trans. by Matteo Sanfilippo, in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, vol. IV, *Il Rinascimento. Politica e cultura*, ed. by Alberto Tenenti, Ugo Tucci, Rome, 1996, pp. 579–601 (594); *The Hutchinson Encyclopedia of the Renaissance*, ed. by David Rundle, Bath, 1999, p. 51; E. Crouzet-Pavan, *Venezia trionfante. Gli orizzonti di un mito*, trans. by Edi Pasini, Turin, 2001 [1999], p. 210 note 14; G. Saint-Guillain, *op. cit.*, p. 161. By error, Barbara Marx, *Venezia «altera Roma». Ipotesi sull'umanesimo veneziano*, Venice, 1978, p. 14, *apud* André Jean-Marc Loechel, *Le rappresentazioni della comunità*, trans. by Ernesto Garino, in *Storia di Venezia*, ed. by Alberto Tenenti, Ugo Tucci, vol. IV, pp. 603–721 (692), notes the year 1554.

¹⁵ The text of the two works, in *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, ed. by Bartolomeo Nogara, Rome, 1927, pp. 31–74, respectively pp. 107–114. For a letter to Alphons of Naples, this time dated in 1443, see Beatrice R. Reynolds, *Latin Historiography: A Survey, 1400–1600*, in "Studies in the Renaissance," 2, 1955, pp. 7–66 (7). For Alphons "the Magnanimous," see also Alan Ryder, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily, 1396–1458*, Oxford, 1990; Giuseppe Galasso, *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266–1494)*, Turin, 1992, *passim*; *La Corona de Aragón y el Mediterráneo, siglos XV–XVI*, ed. by E. Sarrasa, E. Serrano, Zaragoza, 1997; David Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200–1500. The Struggle for Dominion*, London, 1997, *passim*.

¹⁶ F. Gaeta, *Storiografia*, p. 32.

Italia illustrata,¹⁷ a work well appreciated by Pope Nicholas V.¹⁸ One could conclude from this, only as a hypothesis, that Biondo would declare himself ready to write a history of Venice. The truth is that Venice was at that time involved in an open war against the duke of Milan, Francesco Sforza. The peace concluded in Lodi between the two North Italian powers on 9 April 1454¹⁹ brought Venice back in the attention

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ For Pope Nicholas V (1447–1455), whose lay name was Tommaso Parentucelli (1397, Sarzana, Liguria – 1455), the founder of the Vatican library, the bibliography is extremely vast, for which reason we refer to Johannes Grohe, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 16, 1999, pp. 1142–1148, http://www.bautz.de/bbkl/n/nikolaus_v_pa.shtml. We also mention here only a part of those studies dealing with his activity in the cultural field: Domenico Zanelli, *Il pontefice Niccolò V ed il risorgimento delle lettere, delle arti e delle scienze in Italia*, Rome, 1855; Eugène Müntz, Paul Fabre, *La Bibliothèque du Vatican au XVe siècle, d'après des documents inédits*, Paris, 1887, especially p. 34 ff.; Carlo Cipolla, *L'azione letteraria di Niccolò V nel Rinascimento*, Frosinone, 1900; Joseph Hilgers, *Zur Bibliothek Nikolaus V.*, in “Zentralblatt für Bibliothekswesen,” 19, 1902, pp. 1–11; V. Ferrando, *Vita del papa Niccolò V – Tommaso Parentucelli*, Sarzana, 1929; Torgil Magnuson, *The Project of Nicholas V for Rebuilding the Borgo Leonino in Rome*, in “Art Bulletin,” 36, 1954, 2, pp. 89–115; Cesare Vasoli, *Profilo di un papa umanista: Tommaso Parentucelli*, in idem, *Studi sulla cultura del Rinascimento*, Manduria, 1968, pp. 69–121; Jeanne Bignami Odier, *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI: Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*, Città del Vaticano, 1973, *passim*; *Rome Reborn: The Vatican Library and Renaissance Culture*, ed. by Anthony Grafton, New Haven, 1993; Antonio Manfredi, *Per la biblioteca di Tommaso Parentucelli negli anni del concilio Fiorentino*, in *Firenze e il Concilio del 1439. Convegno di studi 1989*, ed. by Paolo Viti, Florence, 1994, pp. 649–735; Casimiro Bonfigli, *Niccolò V, papa della rinascenza*, Rome, 1997; Giuseppe L. Coluccia, *Niccolò V umanista: papa e riformatore. Renovatio politica e morale*, Venice, 1998; *Niccolò V nel sesto centenario della nascita: atti del Convegno internazionale di studi, Sarzana, 8–10 ottobre 1998*, ed. by Franco Bonatti, Antonio Manfredi, Città del Vaticano, 2000.

¹⁹ For the peace of Lodi, see C. Canetta, *La pace di Lodi (9 aprile 1454)*, in “Rivista Storica Italiana,” 2, 1885, pp. 516–564; Federico Antonini, *La pace di Lodi e i segreti maneggi che la prepararono*, in “Archivio Storico Lombardo,” 6th s., 57, 1930, pp. 233–296; Isabella Lazzarini, *L'informazione politico-diplomatica nell'età della pace di Lodi: raccolta, selezione, trasmissione. Spunti di ricerca dal carteggio Milano-Mantova nella prima età sforzesca (1450–1466)*, in “Nuova Rivista Storica,” 83, 1999, pp. 247–280; the papers of the conference *Il sistema degli stati italiani e la ricerca dell'equilibrio politico. La pace di Lodi 1454. Convegno di studi in occasione del 550° anniversario Lodi 27–28 febbraio 2004* (we are not aware if they are published by now). For the Italian League, see Giovanni Soranzo, *La Lega Italica 1454–1455*, Milan, [1924]; Giuseppina Nebbia, *La Lega Italica del 1455: sue vicende e sua rinnovazione nel 1470*, in “Archivio Storico Lombardo,” n.s., 4, 1939, pp. 115–135; Roberto Cessi, *La “Lega Italica” e la sua funzione storica nella seconda metà del sec. XV*, in “Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti,” 102, 1943, 2, pp. 99–176; G. Soranzo, *Studi e discussioni su la Lega Italica del 1454–1455*, in *Studi storici in onore di G. Volpe*, vol. II, Florence, 1958, pp. 969–995; Vincent Ilardi, *The Italian League, Francesco Sforza, and Charles VII (1454–1461)*, in “Studies in the Renaissance,” 6, 1959, pp. 129–166; Paolo Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali: Le ambascerie sforzesche fino alla conclusione della Lega Italica (1450–1455)*, Florence, 1992; R. Fubini, *The Italian League and the Policy of the Balance of Power at the Accession of Lorenzo de' Medici*, in “Journal of Modern History,” 67, 1995, Supplement: *The Origins of the State in Italy, 1300–1600*, pp. S166–S199 (S183–S185). For other studies referring to the general situation in Italy and the diplomacy in those times, see also Elia Colombo, *Il Re Renato alleato del Duca Francesco Sforza contro i Veneziani, 1453–1454*, in “Archivio Storico Lombardo,” 3rd s., 21, 1894, 1, pp. 79–136, 361–398; Luigi Rossi, *Venezia e il re di Napoli, Firenze e Francesco Sforza dal 1450 al 1451*, in “Nuovo Archivio Veneto,” n.s., 10, 1905, pp. 5–46, 281–356; idem, *Niccolò V e le potenze d'Italia dal*

for an anti-Ottoman action. Therefore, Biondo launched a similar speech towards Doge Francesco Foscari, initially known as *Consultatio an bellum vel pax cum Turcis magis expediat reipublicae Venetorum*, and afterwards as *De origine et gestis Venetorum*. Certainly, Biondo could not have foreseen that the *statu quo* between the Sforzas, the Florentines and the Venetians would last for 25 years, as it could result from the manner in which A. Pertusi presented the events.²⁰ Biondo's new work was written and finished in just one month, that is in July 1454,²¹ and was addressed not only to the doge, but also to the Venetian patricians: "*ad Franciscum Foscari ducem, inclytum Senatum caeterosque reipublicae Venetae patricos.*" This formula represents a supplementary element in comparison to the speeches delivered to Alphons of Aragon and Pietro da Campo Fregoso.

Under these circumstances, *De origine* was more likely a practical and improvised writing²² than an everlasting work. Nevertheless, one should regard it as belonging to the Venetian historical writing and offer it the proper place in Venetian historiography.

ABOUT THE AUTHOR'S LIFE

Biondo was born in November or December 1392 at Forlì, as the son of Antonio di Gaspare Biondi.²³ He attended the lectures of grammar, poetics and

---

maggio 1447 al dicembre 1451, in "Rivista di Scienze Storiche," 3, 1906, 1, pp. 243–262, 392–421; 3, 1906, 2, pp. 22–36, 177–194, 225–232, 329–355, 385–406; 4, 1907, 1, pp. 53–61; L. Pagani, *L'ambasciata di Francesco Sforza a Niccolò V per la pace con Venezia (1453–54)*, in "Archivio Storico della Reale Società Romana di Storia Patria," 48, 1920, pp. 82–96; Fabio Cusin, *Le relazioni tra l'Impero e il Ducato di Milano dalla Pace di Lodi alla morte di Francesco Sforza*, in "Archivio Storico Lombardo," n.s., 2, 1938, pp. 3–110; Hans Baron, *A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento*, in "The American Historical Review," 58, 1953, 2, pp. 265–289 and 58, 1953, 3, pp. 544–570; *Storia di Milano*, vol. VI, *Il Ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana, 1392–1450*, Milan, 1955 and vol. VII, *L'età sforzesca dal 1450 al 1500*, Milan, 1956; Giovanni Pillinini, *Il sistema degli stati italiani, 1454–1494*, Venice, 1970; *Gli Sforza a Milano e in Lombardia e i loro rapporti con gli stati italiani ed europei (1450–1535)* (Atti del Convegno Internazionale, Milano 18–21 maggio 1981), Milan, 1982; Nicolai Rubinstein, *Das politische System Italiens in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, in "Bündnissysteme" und "Außenpolitik" im späteren Mittelalter, ed. by Peter Moraw, Berlin, 1988, pp. 105–119; Lorenz Bönninger, *Diplomatie im Dienst der Kontinuität. Piero de' Medici zwischen Rom und Mailand (1447–1454)*, in *Piero de' Medici "il Gottoso" (1416–1469). Kunst im Dienste der Mediceer*, ed. by Andreas Beyer, Bruce Boucher, Berlin, 1993; R. Fubini, *Italia Quattrocentesca. Politica e diplomazia nell'età di Lorenzo il Magnifico*, Milan, 1994; idem, *Diplomacy and Government in the Italian City-States of the Fifteenth Century (Florence and Venice)*, in *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structures of Diplomatic Practice, 1450–1800*, ed. by Daniela Frigo, Cambridge, 2000, pp. 25–48.

²⁰ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 294.

²¹ *Ibidem*; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 33.

²² See also G. Saint-Guillain, *op. cit.*, pp. 160–161: "*œuvre de circonstance et non d'érudition.*"

²³ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 536; for his family, see especially G. Mini, *Lo storico Flavio Biondo di Castrocaro? Studio storico-genealogico-critico*, Forlì, Biblioteca Comunale, manuscript Piancastelli IV, 58.

rhetoric of master Giovanni Balestrieri of Cremona.²⁴ While the encounter of Biondo with Guarino Veronese in October 1420 and their subsequent friendship have been regarded as decisive for Biondo's future cultural training,²⁵ these could also be seen from another perspective, as the first contact of the historian of Forlì with the intellectual milieu in Veneto, the more so as he had been recommended to the humanist of Verona by the Venetian patrician G. Giuliano.

Meanwhile, in 1423, Biondo married his townswoman Paola di Iacopo Maldenti, and in the very same year he was exiled from his homeland.²⁶ Already in Guarino's good graces, Flavio Biondo entered immediately the service of the Venetian magistrates in *terraferma*. Thus, after a short period of wandering between Imola and Ferrara, he was in the service of Francesco Barbaro, *podestà* of Treviso in 1423, and became after a while his secretary when Barbaro was appointed as *podestà* of Vicenza (1424–1425).²⁷ It is the period when, upon Barbaro's recommendation,

²⁴ *Italia illustrata*, p. 362, *apud* R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 537.

²⁵ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 538; see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 34. For Guarino Guarini Veronese (1370/1374, Verona – 1460, Ferrara), student of Conversini at Padua and one of the first Italians who moved to Constantinople in order to learn Greek, translator of Plutarch and of the whole works of Strabo, see C. de' Rosmini, *Vita di Guarino Veronese e suoi discepoli*, Brescia, 1805; R. Sabbadini, *Guarino Veronese e il suo epistolario*, Salerno, 1885; idem, *Vita di Guarino Veronese*, Genua, 1891; idem, *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*, Catania, 1892; *Epistolario di Guarino Veronese*, vol. I–III, ed. by Remigio Sabbadini, Venice, 1915, 1916, 1919; Giulio Bertoni, *Guarino di Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara (1429–1460)*, Geneva, 1921; *Guariniana*, ed. by Mario Sancipriano, Turin, 1964; Luciano Capra, *Contributo a Guarino Veronese*, in "Italia Medioevale e Umanistica," 14, 1971, pp. 193–247; John W. Oppel, *Peace vs. Liberty in the Quattrocento: Poggio, Guarino, and the Scipio-Caesar Controversy*, in "Journal of Medieval and Renaissance Studies," 4, 1974, 2, pp. 221–266; Ian Thomson, *Some Notes on the Contents of Guarino's Library*, in "Renaissance Quarterly," 29, 1976, 2, pp. 169–177; Anthony T. Grafton, Lisa Jardine, *Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation*, in "Past and Present," 96, 1982, pp. 51–80; Davide Canfora, *La controversia di Poggio Bracciolini e Guarino Veronese su Cesare e Scipione*, Florence, 2001.

²⁶ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 539.

²⁷ *Ibidem*; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 30. For the personality of far-reaching statesman and diplomat Francesco Barbaro (1398–1454) in Venetian humanism, see Giuseppe Ignazio Montanari, *Biografia di Francesco Barbaro*, [Rome?], [1840?]; Percy Gothein, *Francesco Barbaro, Früh-Humanismus und Staatskunst in Venedig*, Berlin, 1932; Natale Carrotti, *Un politico umanista del Quattrocento: Francesco Barbaro*, in "Rivista Storica Italiana," 5th s., 2, 1937, pp. 18–37; Giuseppe Trebbi, *Francesco Barbaro, patrizio veneto e patriarca di Aquileia*, Udine, 1984; see also A. Pertusi, *Le fonti greche del «De gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum» di Lorenzo de Monacis cancelliere di Creta (1388–1428)*, in "Italia medioevale e umanistica," 8, 1965, pp. 161–211 (172–173). The text of the letters is included in *Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistulae 1425–1453 nunc primum editae*, ed. by A.M. Querini, Brescia, 1743, pp. 179–180; see also M. Foscari, *op. cit.*, p. 258 note 2; Giovanni Degli Agostini, *Lorenzo de Monaci*, in idem, *Notizie storico-critiche intorno la vita e le opere degli scrittori veneziani*, vol. I–II, [Bologna], 1975 [reprinted from the Venice edition of 1752–1754], vol. II, pp. 363–371 (364–365); Flaminio Corner, in Laurentius de Monacis Cretae cancellarius, *Chronica de rebus Venetis ab U.C. ad annum MCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro*, ed. by Flaminio Corner, Venice, 1758, pp. xxiii–xxv; for Barbaro's rich exchange of letters, see also *Centotrenta lettere inedite di Francesco Barbaro*, ed. by Remigio Sabbadini, Salerno, 1884; Francesco Barbaro, *Epistolario*, vol. I, *La tradizione manoscritta e a stampa*, ed. by Claudio Griggio, Florence, 1991; vol. II, *La raccolta canonica delle "Epistole"*, ed. by Claudio Griggio, Florence, 1999; see also M. Foscari, *op. cit.*, p. 259 note 3, 260 note 2, 483 note 2.

Biondo, his brother Matteo and his legitimate descendants received Venetian citizenship, according to the Great Council's decree on 11 November 1424.²⁸ Although his return to Forlì was now allowed (since 1425), Biondo would continue to be in the Venetian Republic's service. He was recorded as secretary of P. Loredan (April 1427), at that time *provveditore* in Brescia, with whom he co-operated for the defense of the city during the war against Milan. It would be only in September 1427 that he would return to his native city.²⁹

When he entered the papal service towards the end of 1432 as actuary of the Apostolic Chamber,³⁰ he enjoyed the complete confidence of Pope Eugenius IV.³¹ One should note here that this occurred under the circumstances that the new pope was Venetian by birth, his lay name being Gabriele Condulmer, thus indicating that he belonged to one of the Venetian patrician houses. Biondo's career in the pontifical curia was not insipid at all. Thus, at the beginning of 1434 he became papal secretary. Afterwards, he took care of the preparations for the Council of Ferrara-Florence (1438–1439).³² Besides the privileged relationship with Pope Eugenius IV, Biondo's connection with Venice continued not only through the agency of the contacts with the papal chamberlains F. Condulmer (also Venetian and the pope's relative) and Ludovico Trevisan (also Venetian and, in addition, a member of the conclave), but also as a consequence of his mediation between the

²⁸ Quoted in G. Mini, *op. cit.*, pp. 4, 38, 68, *apud* R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 539. By error, Gianni Zippel, *Lorenzo Valla e le origini della storiografia umanistica a Venezia (Cultura e politica nel 15° sec.: note e documenti)*, in "Rinascimento," 7, 1956, 1, pp. 93–133 (130); G. Cozzi, *Cultura politica*, p. 218; E. Crouzet-Pavan, *Immagini*, p. 594 and eadem, *Venezia trionfante*, p. 210 note 14 have considered that being granted Venetian citizenship was a reward for *De gestis*, placing it therefore in 1454. It is surprising that Crouzet-Pavan's reference is to the study of Felix Gilbert, *Biondo, Sabellico, and the Beginnings of Venetian Official Historiography*, in *Florilegium Historiale. Essays Presented to Wallace K. Ferguson*, ed. by J.G. Rowe, W.H. Stockdale, [Toronto], 1971, pp. 275–293, who does not mention the matter of Biondo's Venetian citizenship.

²⁹ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 539; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 30.

³⁰ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 289, who refers to the year 1433 for this moment; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 540.

³¹ From the rich bibliography referring to Pope Eugenius IV (1431–1447), whose lay name was Gabriele Condulmer (1383, Venice – 1447), we will mention only the study of Wilhelm Friedrich Bautz, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 1, 1990, pp. 1553–1555, http://www.bautz.de/bbkl/e/eugen_iv_p.shtml.

³² R. Fubini, *Biondo, Flavio*, pp. 540–542; see also A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 289; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 31; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 34. As general studies for this council, see Louis Petit, *Documents relatifs au concile de Florence (Patrologia orientalis 15 u. 17)*, Turnhout, 1920–1923; Georg Hofmann, *Die Konzilsarbeit in Ferrara*, in "Orientalia Christiana Periodica," 3, 1937, pp. 110–140, 403–455 and 4, 1938, pp. 372–422; *Concilium Florentinum. Documenta et scriptores*, ed. by Georg Hofmann, Rome, 1940–1953; Ihor Sevcenko, *Intellectual Repercussions of the Council of Florence*, in "Church History," 24, 1955, 4, pp. 291–323; Oscar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, New York, 1958; Joseph Gill, *The Council of Florence*, London-New York, 1959; idem, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, New York, 1964; *Firenze e il Concilio del 1439*, ed. by Paolo Viti (for the studies in this volume, see <http://www.storia.unifi.it/asidspt/DSPT/collane/bst/bst-concilio1439.htm>).

Venetian Republic and Francesco Sforza, as well as between the *Serenissima* and the ecclesiastic governor of Bologna.³³ Thus, Biondo became an influent character in the papal curia. However, after Biondo's main protector in Rome, Pope Eugenius, died and Nicholas V was elected as new pope (1447–1455), Biondo's star as politician fell,³⁴ although he would come back as member of the papal secretariat. His activity was limited; actually, since 1454 his name was not present anymore in the pontifical *brevi*.³⁵ One could suppose that Biondo's disgrace had been the result of his too tight relations with the Venetians, since he himself lamented explicitly over the prejudice brought to him by his friendship with them "*apud hostes et aemulos suos*," as he confessed in a letter to Fr. Barbaro.³⁶

Biondo passed away in June 1463,³⁷ after a long period of moderation not only political, but also cultural, taking into account the fact that his work on his main writings, *Decades* and *Italia illustrata*, had come to an end as far back as 1453.

SOURCES

Unfortunately, we have not had at our disposal the fundamental work dedicated to the sources used by Flavio Biondo by P. Buchholz.³⁸ However, Buchholz' book focused on the *Decades*, and not on *De origine et gestis Venetorum*.

The same attention is given with priority by the study of Ruggero Bersi dedicated to Marcantonio Sabellico. Naturally, as long as Biondo had represented Sabellico's favorite source, the scholar could not leave aside those chronicles that had influenced the historian of Forlì. Thus, Bersi insisted upon Eginhard (when referring to the Byzantine naval expedition led by Nicetas in the Adriatic at the beginning of the ninth century),³⁹ *Historia Hierosolymitana* of Robert the Monk, written around 1148⁴⁰ (regarded as Biondo's main source for the events during the

³³ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 540; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 31.

³⁴ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 549.

³⁵ *Ibidem*, p. 551.

³⁶ In *Scritti inediti*, ed. by B. Nogara, p. 167, *apud* R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 549. For Francesco Barbaro's correspondence, see *Centotrenta lettere inedite di Francesco Barbaro*, ed. by Remigio Sabbadini.

³⁷ M. Foscari, *op. cit.*, p. 249 note 1; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 39; see also Dante Germino, "Modernity" in *Western Political Thought*, in "New Literary History," 1, 1970, 2, *A Symposium on Periods*, pp. 293–310; Herbert Jaumann, *Handbuch Gelehrtenkultur der Frühen Neuzeit*, vol. 1, *Bio-bibliographisches Repertorium*, Berlin, 2004, p. 103; Niccolò Zorzi, *Per la storiografia sulla quarta crociata: il De bello Constantinopolitano di Paolo Ramusio e la Constantinopolis Belgica di Pierre d'Outreman*, in *Quarta crociata*, ed. by Gherardo Ortalli, Giorgio Ravegnani, Peter Schreiner, vol. I, pp. 683–746 (719); G. Saint-Guillain, *op. cit.*, p. 160.

³⁸ P. Buchholz, *Die Quellen der Historiarum Decades des Flavii Blondus*, Inaug. Dissert. Univ. Leipzig, Naumburg, 1881.

³⁹ *Ibidem*, *apud* R. Bersi, *op. cit.*, p. 436.

⁴⁰ R. Bersi, *op. cit.*, pp. 436–441, 455–456; see also A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 211 note 1; B.R. Reynolds, *op. cit.*, p. 12.

First Crusade⁴¹), Giacompo da Varazze⁴² (confounded by Biondo with Jacques de Vitry⁴³), William of Tyre,⁴⁴ etc. On the other hand, any use of Byzantine sources was excluded *ab initio*.⁴⁵

More interesting is Biondo's use of the Venetian chronicles as sources.⁴⁶ In this sense, Andrea Dandolo's *Extensa* chronicle was taken into consideration.⁴⁷ However, when referring to the version followed in order to narrate the events of the Fourth Crusade, Agostino Pertusi demonstrated that both Biondo and Sabellico had adhered to a certain extent to the innovations brought by Lorenzo de' Monaci.⁴⁸

⁴¹ Bersi's observations include some comparative texts, see R. Bersi, *op. cit.*, pp. 436–438 (about the conquest of Antioch by the crusaders); *ibidem*, pp. 439–441 (about Charles the Great).

⁴² *Ibidem*, pp. 441, 455–456. A bibliography for the Dominican Jacopo da Varagine (Voragine, Varazze) (1228/1229?/c. 1230 – 1298/1299), archbishop of Genua since 1292, at Kristina Lohrmann, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, 2, 1990, pp. 1414–1416, http://www.bautz.de/bbkl/j/Jacobus_a_v.shtml.

⁴³ P. Buchholz, *op. cit.*, p. 81 note 4, *apud* R. Bersi, *op. cit.*, p. 441 note 1; for the relation with Jacques de Vitry, see R. Bersi, *op. cit.*, pp. 456, 458; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 211 note 1. For Jacques de Vitry (Iacobus Vitriacensis) (1160/1170, probably Vitry-en-Perthois or Vitry-sur-Seine – 1240/1254), author of *Historia Hierosolimitana abbreviata* including two parts, *Historia orientalis* and *Historia occidentalis*, written between 1220 and 1225 and edited as *Histoire de l'Orient et des croisades pour Jérusalem*, trans. by François Guizot, Clermont-Ferrand, 2005 and as *Histoire occidentale*, trans. by Gaston Duchet-Suchaux, ed. by Jean Longère, Paris, 1997, we refer to the consistent bibliography in <http://lamop.univ-paris1.fr/audin/intellectuels/vitry/vitry.htm> and also to Michael Hanst, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, 2, 1990, pp. 1493–1495, http://www.bautz.de/bbkl/j/Jakob_v_vitr.shtml.

⁴⁴ R. Bersi, *op. cit.*, pp. 456, 457; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 211 note 1; B.R. Reynolds, *op. cit.*, p. 11. The Chronicle of William of Tyre has had many editions, among which *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ed. by M. Paulin, Paris, 1879–1880, <http://www.1186-583.org/IMG/pdf/gdetyr.pdf>; *History of Deeds Done Beyond the Sea*, ed. by Emily Atwater Babcock, August C. Krey, New York, 1943; Willemus Tyrensis archiepiscopus, *Chronicon*, ed. by Robert B.C. Huygens, Turnholt, 1986; *Chronique*, trans. by M. Zerner, Paris, 1997. The text can also be found at <http://www.thelatinlibrary.com/williamtyre.html>. Since the bibliography for this author is extremely rich, we will refer only to Georgios Fatouros, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 13, 1998, pp. 1286–1288, http://www.bautz.de/bbkl/w/wilhelm_v_t.shtml.

⁴⁵ A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 161–162, 205.

⁴⁶ See in general M. Foscarini, *op. cit.*, p. 151 and note 1.

⁴⁷ P. Buchholz, *op. cit.*, pp. 66–67, *apud* R. Bersi, *op. cit.*, p. 458; R. Bersi, *op. cit.*, pp. 456, 458–459; B.R. Reynolds, *op. cit.*, pp. 10, 11; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 211 note 1; G. Saint-Guillain, *op. cit.*, pp. 160, 161, 163, 164, 165–166, with a comparative text referring to the Venetian conquest of the Aegean Archipelago, *ibidem*, pp. 161–163. See Andreas Dandulus dux Veneticorum, *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d.C.*, in *Rerum Italicarum scriptores*, vol. 12, ed. by Ester Pastorello, Bologna, 1923, pp. 5–327. See also Șerban Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, in “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica,” 12–13, 2010–2011 [forthcoming].

⁴⁸ A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 204–208, 211 note 1, 285, 286; A. Carile, *La cronachistica*, p. 207; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 25; see also Roberto Borgis, *Creta nel Duecento. Dai Commentari di Antonio Calergi, cronista veneziano del secolo XV*, in “Quaderni Medievali,” 28, 1989, pp. 63–96 (especially 83–88), *apud* G. Saint-Guillain, *op. cit.*, p. 190 note 161. See Laurentius de Monacis Cretae cancellarius, *Chronica de rebus Venetis*, ed. by Flaminio Corner. See also Ș. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete*.

Therefore, the use of the version of the facts provided by Dandolo is substantially rejected,⁴⁹ although conclusively “*l'uno e l'altro umanista conobbero la versione rettificata dei fatti dal de Monacis, ma non ebbero il coraggio di staccarsi interamente da una persistente tradizione occidentale piena di errori, [...]*.”⁵⁰ Besides this however, one could not note any particular dependence upon Monaci.⁵¹ Moreover, when referring to the foundation of Venice, Biondo begins an open polemic with the former chancellor of Crete (actually, with the entire Venetian historiography written previous to him, but it is only Monaci that he mentions). Thus, as later Enea Silvio Piccolomini⁵² would do, he establishes the origin of Venice in 456 instead of 421. Certainly, this innovation should be seen in connection with a propagandistic feature, in order to prepare the celebration of the city's millennium. Nevertheless, Monaci's failure to establish 1421 as Venice's anniversary is repeated in Biondo's case: the year 1456 would also not become a favorable context for such a ceremony. It was in that very year that Doge Francesco Foscari's house was bereaved following the trial brought against his son, Jacopo, who would be arrested and imprisoned at Canea. Jacopo would die in prison, while Francesco himself would be compelled to resign.⁵³

The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204–1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204–1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25–27 novembre 2010*, ed. by Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popovic, Alexandru Simon, Frankfurt/Main, Berlin, Bern, Brussels, New York, Oxford, Vienna, 2012, pp. 237–258.

⁴⁹ A. Pertusi, *Le fonti*, p. 206; idem, *Gli inizi*, p. 285.

⁵⁰ Idem, *Le fonti*, p. 208.

⁵¹ Despite all these, N. Zorzi, *op. cit.*, p. 719 notes how the chapters in *Decades* referring to the crusades depend on Monaci.

⁵² Among the many works of Piccolomini, we refer here to *Cosmographia*, Basel, 1571. For the vast bibliography concerning Enea Silvio Piccolomini (1405–1464), Pius II as pope (1458–1464), we refer to Hans Heinz, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 7, 1994, pp. 659–661, http://www.bautz.de/bbkl/p/pius_ii.shtml.

⁵³ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, vol. IV, Venice, 1855, pp. 265–295; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, vol. II, 1920 [reprinted: Aachen, 1964], pp. 363–365, *apud* A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 295; see also M. Poppi, *op. cit.*, p. 184 note 161. The episode inspired many dramas, such as: Byron, *The Two Foscari, an Historical Tragedy*, Paris, 1822; Giulio Pullè di Verona, *I Foscari*, Verona, 1842; idem, *I due Foscari*, Venice, 1843; G[iovanni] P[ostumio] C[orsi] veneto, *Francesco Foscari. Produzione storico drammatica*, Venice, 1843; Giuseppe Vollo, *La famiglia Foscari. Drame*, Venice, 1844; Giacinto Battaglia, *La famiglia Foscari. Drame storico in cinque atti*, Milan, 1844; Francesco Maria Piave, *I due Foscari. Tragedia lirica*, libretto for Giuseppe Verdi, Rome, 1844 and then Milan, 1845. For Doge Francesco Foscari (1423–1457), see *Francisci Foscari ducis Venetiarum gesta*, in *Opuscula quatuor Fl. Cornelii*, Venice, 1758; Maria Zannoni, *Il dramma dei Foscari nella Cronaca di Giorgio Dolfin*, in “Nuova Rivista Storica,” 26, 1942, 6, pp. 201–215; Hugh Trevor-Roper, *The Doge Francesco Foscari*, in idem, *Renaissance Essays*, Chicago, 1985 [1961], pp. 1–13; Dennis Romano, *The Likeness of Venice: A Life of Doge Francesco Foscari, 1373–1457*, New Haven, London, 2007; we also wait for the volume promised by Dieter Girgensohn, *I Foscari. L'ascesa di una famiglia nobile nella Venezia del basso Medioevo*.

As for other possible sources, Antonio Carile considers that, besides Monaci, Biondo could have used chronicles close to the manner in which Paolino da Venezia,⁵⁴ Marino Sanudo Torsello⁵⁵ and “family B”⁵⁶ had presented the episode of *Partitio Romaniae* in 1204.⁵⁷ Emphasis has also been placed on Biondo's propensity here and there for local myths and legends.⁵⁸

To the same extent, the official documents were not neglected by Flavio Biondo. At least this was his intention, and it results from the letter sent to him by Ludovico Foscarini,⁵⁹ from which one can conclude that he had required access to

⁵⁴ For the personality of Paolino da Venezia (circa 1274–1344), bishop of Pozzuoli, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 130 and note 2, and especially Alberto Ghinato, *Fra Paolino da Venezia, OFM vescovo di Pozzuoli (†1344)*, Rome, 1951; Dora Franceschi, *Fra Paolino da Venezia*, in “Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche,” 98, 1963–1964, 2, pp. 109–152 and Isabelle Heullant-Donat, *Entrer dans l'histoire. Paolino da Venezia et les prologues de ses chronique universelles*, in “Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité,” 105, 1993, pp. 381–442.

⁵⁵ See Marinus Sanutus dictus Torsellus, *Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, comm. by Joshua Prawer, Toronto-Buffalo, 1972. For Sanudo ‘Torsello’, see especially H. Simonsfeld, *Intorno a Marino Sanuto il Vecchio*, in “Archivio Veneto,” 24, 1882, pp. 251–279; F. Stefani, *Della vita e delle opere di Marino Sanuto Torsello*, in “Atti del Reale Istituto Veneto,” 8, 1881–1882, 5, pp. 931–949; Arturo Magnocavallo, *I codici del «Liber secretorum fidelium crucis» di Marin Sanudo il Vecchio*, in “Rendiconti del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere,” 2nd s., 31, 1898, pp. 1113–1127; idem, *Marin Sanudo il Vecchio e il suo prospetto di crociata*, Bergamo, 1901; A. Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332–1334*, in “Speculum,” 45, 1970, 3, pp. 374–392; Bernhard Degenhart, Annegrit Schmitt, *Marino Sanudo und Paulino Veneto. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel*, in “Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte,” 14, 1973, pp. 1–137, and so on.

⁵⁶ For the text, see *Cronica di Venezia detta di Enrico Dandolo. Origini – 1362*, ed. by Roberto Pesce, Venice, 2010. See also Ș. Marin, *Codicele It. VII. 102 (8142) de la Biblioteca Nazionale Marciana și cheștiunea atribuirii către Enrico Dandolo*, in *Orient și Occident. Studii în memoria profesorului Gheorghe Zbucă, ed. by Manuela Dobre, Rudolf Dinu*, Bucharest, 2012, pp. 113–144 [in print].

⁵⁷ A. Carile, *La cronachistica*, pp. 205, 207; see also G. Saint-Guillain, *op. cit.*, p. 163, for the dependence of Biondo's work on the chronicles originating in the one ascribed to “Enrico Dandolo.”

⁵⁸ G. Cozzi, *Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia*, in *La storiografia veneziana*, ed. by Agostino Pertusi, pp. 333–358 (339); Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV–XV*, in “Archivio Veneto,” 5th s., 150, 1998, pp. 5–57 (50).

⁵⁹ For Lodovico Foscarini (1409–1480), holder of many political positions (*podestà* of Ravenna, Feltre, Vicenza, Verona, Brescia, Padua, captain of Crete, *savio di Terraferma* three times, *avogador di Comun*, *procurator* of San Marco), see *Vita di Lodovico Foscarini*, in G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche*, vol. I; idem, *Lorenzo de Monaci*, pp. 45–107; M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 245–247, 383, 484, 485; Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, vols. II, IV, VI, Bologna, 1982 [reprinted from the Venice edition of 1827, 1842, 1853], vol. II, pp. 44, 56; vol. IV, pp. 185, 461–462; vol. VI, pp. 444, 577, 607; G.B. Picotti, *Le lettere di Lodovico Foscarini*, excerpt from “L'Ateneo Veneto,” 32, 1909, 1, pp. 21–49; idem, *Ricerche umanistiche*, Florence, 1955, pp. 205–226; G. Zippel, *Lorenzo Valla*, p. 130; idem, *Ludovico Foscarini ambasciatore a Genova, nella crisi dell'espansione veneziana sulla terraferma (1449–50)*, in “Bullettino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano,” 71, 1959, pp. 181–255; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 298; F. Gilbert, *op. cit.*, pp. 277–278; F. Gaeta, *Storiografia*,

the Republic's archives: "*maioribus officiis ... coeptis tuis farebo, quam tu studiis ex annalibus, etiam, ut plerumque dixisti, ex archivii senatus res Venetas perquisiveris.*"⁶⁰ As a matter of fact, the documents that Biondo referred to in his short chronicle are very few, namely: those issued by the church of Aquilea, which would prove the abandonment of the cities of Heraclea and Equilio during the Frankish invasion led by Pippin; the pact between Pippin and Emperor Nikephorus I; the interdiction applied by the Byzantine emperor to the trade in Asia Minor; the document through which Doge Domenico Michiel (1117–1130) joined the crusade; the pact of the Venetians with Patriarch Warmundus of Jerusalem, etc.⁶¹

As a whole, the rather limited number of sources used by Biondo is explainable by the haste in which his Venetian work was written, due to the circumstances.

INFLUENCES

Generally, the diffusion of Biondo's works was immediate and at the European level.⁶² It strongly contributed to the flourishing of humanistic historiography at the end of the fifteenth century and during the sixteenth.⁶³ Modern historiography has also noticed its use by Voltaire,⁶⁴ but this surely refers to other works like *Roma instaurata*, *Italia illustrata* or *Decades*, and not to *De origine*.

Generally, Flavio Biondo's works were the favorite source for Marcantonio Sabellico, despite the fact that, as Ruggero Bersi underlined, "*spesso riuscirebbe impossibile stabilire con certezza da quale delle tre opere del Biondo [Decades, De origine et gestis Venetorum and Italia illustrata, explanation mine] il Sabellico avrebbe tratto una data notizia, comune a due o a tutte e tre quelle opere.*"⁶⁵ At any rate, Sabellico relied with priority upon Biondo in writing the first "Decade" of his *Historiae*. Practically, he mentioned Flavio Biondo ten times, with the necessary respect, the historian of Forlì being named, for instance, as "*diligentissimum temporum computatorem.*"⁶⁶ However, the deep investigation conducted by Bersi demonstrates that the derivation was not limited to the passages in which Biondo's testimony is mentioned explicitly and "*essa si estende a molti altri luoghi delle Historiae, nei quali della testimonianza del Biondo non venne fatta menzione*

pp. 35–39; Gianna Gardenal, *Ludovico Foscarini e la medicina*, in *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e Venezia. Miscellanea di studi in onore di V. Branca*, vol. III/1, Florence, 1983, pp. 251–263; Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, New Jersey, 1986, pp. 39–41, 374–377. For his rich correspondence, see *Epistolae*, Vienna, Nationalbibliothek, cod. Vindob. 441; for references to it, see also M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 70 note 2, 245 note 3, 484 note 2.

⁶⁰ *Apud* R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554.

⁶¹ *De origine* (ed. 1722), pp. 3C, 3D, 4A, 7E, 8B etc., *apud* A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 296.

⁶² R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 555.

⁶³ *Ibidem*, p. 556.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ R. Bersi, *op. cit.*, p. 446.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 447.

alcuna.⁶⁷ In order to demonstrate this dependency, Bersi presented some comparative passages as proofs, such as those referring to Charles the Great,⁶⁸ the presence of Nicetas' Byzantine fleet in the Adriatic at the beginning of the ninth century,⁶⁹ the First Crusade,⁷⁰ Doge Domenico Michiel's expedition in the Levant,⁷¹ events occurring in Armenia,⁷² and others.⁷³ To all these, A. Pertusi added those dealing with the image of Alexius V Murtzuphlos,⁷⁴ the assassination of Alexius IV,⁷⁵ or with Michael VIII Paleologus,⁷⁶ while A. Carile refers to those concerning the *Partitio Romaniae* in 1204.⁷⁷

According to Antonio Carile, Biondo's influence extended over writers like Pancrazio Giustinian or Pietro Marcello,⁷⁸ but the latter's dependency on Sabellico could lead to certain doubts regarding the direct consultation of Biondo. An indisputable connoisseur of Biondo's historical works would have rather been Bernardo Giustinian,⁷⁹ who, although hesitating to emphasize Biondo's certain

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 439.

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 435–436.

⁷⁰ *Ibidem*, pp. 436–438.

⁷¹ *Ibidem*, pp. 441–442.

⁷² *Ibidem*, p. 448 note 4.

⁷³ *Ibidem*, pp. 448–459.

⁷⁴ A. Pertusi, *Le fonti*, p. 206.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 207.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 205.

⁷⁷ A. Carile, *La cronachistica*, pp. 205–206.

⁷⁸ *Ibidem*, with a comparative text referring to the Fourth Crusade, namely that of Pancratius Justinianus patricius Venetus senatorii equestrisq[ue] ordinis et comes palatinus, *De praeclaris Venetae aristocratiae gestis liber*, in idem, *Pandecta et epistolae*, Venice, 1527, which analyzed the period 1006–1454. For Pietro Marcello, see Petrus Marcellus, *De vitis principum et gestis Venetorum compendium*, Venice, 1502 (subsequent editions: Venice, 1554; Frankfurt, 1574); a translation in vulgar language is due to Lodovico Domenichi: Venice, 1557; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 267 and note 4.

⁷⁹ See Bernardus Justinianus, *De origine urbis Venetiarum rebusque gestis a Venetis*, in *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, ed. by Johann Georg Graevius, vol. V, part 1, pp. 1–172. For Bernardo Giustinian (1408–1489), see especially Antonio Stella, *Bernardi Iustiniani patritii Veneti, senatorii, equestris, procuratoriiq[ue] ordinis viri ampliss(imi) vita*, Venice, 1553; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 263 and notes 1–2, 264, 265; R[inaldo] F[ulin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, in “Archivio Veneto,” 4, 1872, 1, pp. 59–132, 337–398 (72–74); Eduard Fueter, *Storia della storiografia moderna*, trans. by Altiero Spinelli, Milan, Naples, 1970 [1936], pp. 146–148; Patricia H. Labalme, *Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento*, Rome, 1969; A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 272–273, 305–318, 331–332; P.H. Labalme, *The Last Will of a Venetian Patrician (1489)*, in *Philosophy and Humanism. Renaissance Essays in Honor of P.O. Kristeller*, ed. by E.P. Mahoney, Leyden, 1976, pp. 483–501; F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 45–49, 63–65; E. Cochrane, *op. cit.*, pp. 80–81; M.L. King, *op. cit.*, pp. 38, 381–383; Gino Pistilli, *Giustinian (Giustiniani, Iustiniani, Justinianus, Zustignan, Zustinian), Bernardo*, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 57, Rome, 2001, pp. 216–224; Angela Caracciolo, *Lineamenti di cultura e civiltà dell'umanesimo e del Rinascimento*, pt. 2, *Umanesimo veneziano*, s.a., http://lettere2.unive.it/caracciolo/Cultura_Venezia.htm#giustinian.

contradictions,⁸⁰ recognized him as “*scriptor sane ... diligens*,” besides the fact that they were friends (“*olim familiaris meus*”).⁸¹ A. Pertusi noticed the approach between Giustinian’s and Biondo’s outlook, since both of them had considered the historical facts in their context, and not separated from the general framework.⁸² However, Giustinian has been regarded as relying exclusively on Biondo, especially when narrating the passages that do not refer to Venice.⁸³ In its turn, Bartolomeo Platina’s *Vitae pontificum* has also been considered as being influenced by Flavio Biondo.⁸⁴ Biondo is also present in the bibliographical list of Girolamo Ramusio, the editor of his own father Paolo Ramusio’s *De bello Constantinopolitano*.⁸⁵

With respect to the Venetian chronicles, one should also mention Pietro Dolfín’s statement: “*Et tracto etiam da ogni altra cronica latina et vulgare et antiqua over moderna, che per i passadi tempi semplicemente trovato avemo, da Biondo da Furlì, [...]*.”⁸⁶ The use of Biondo by Dolfín was also noticed by Maria Zannoni,⁸⁷ although there is no comparative study between these two texts. As a possibility, Biondo’s chronicles could also have been used by Giovanni Giacomo

⁸⁰ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 314; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 63.

⁸¹ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 314.

⁸² *Ibidem*, p. 315.

⁸³ Ed. Fueter, *op. cit.*, pp. 147–148; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 315.

⁸⁴ B.R. Reynolds, *op. cit.*, p. 18. For Bartolomeo de’ Sacchi called Platina (1421, Piadena, near Cremona – 1480 or 1481, Rome), appointed in 1478 as director of the Vatican library by Pope Sixtus IV, and his work, see *Vitae summorum pontificum ad Sixtum IV*, Venice, 1479; we make reference to the rich bibliography provided by Stefan Bauer, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 22, 2003, pp. 1098–1103, http://www.bautz.de/bbkl/p/platina_b.shtml, and to *Bartolomeo Sacchi, Il Platina (Piadena 1421 – Roma 1481): atti del Convegno internazionale di studi per il 5. centenario*, Cremona, 14–15 novembre 1981, ed. by Augusto Campana, Paola Medioli Masotti, Padua, 1986.

⁸⁵ Ș. Marin, *A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, in “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia,” 2, 2000, pp. 51–102 (72 note 87). See Paolo Rannusio Venetiano, *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl’imperatorii Comneni fatta da’ signori Venetiani et Francesi l’anno MCCIV. Libri sei*, trans. by Girolamo Rannusio, Venice, 1604; the work was also published in its Latin original two times, in 1609 and 1634. Relying upon the edition in 1634, the first three books could be also consulted in http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost16/Ramusio/ram_con0.html, in the project carried out by the Augustana library in Augsburg. For Ramusio (1532–1600), see also Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, vol. II, pp. 330–335; Antonio Pasini, *Sulla versione Ramusiana della cronaca di Villehardouin*, in “Archivio Veneto,” 3, 1872, pp. 264–267; E. Teza, *La conquête de Constantinople de G. Ville-Hardouin e le versioni dei tre Ramusii*, Giambattista, Paolo, Girolamo, in “Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti,” 65, 1905–1906, 2, pp. 173–191. More recently, see N. Zorzi, *op. cit.*, pp. 692–720.

⁸⁶ British Museum [now British Library], Manuscript King’s 149, fol. 46, *apud* R. Cessi, *Introduzione*, in Petrus Delphinus, *Annalium Venetorum pars quarta*, ed. by Roberto Cessi, Paolo Sambin, Venice, 1943, p. xix; Museo Civico Correr, manuscripts Ci 2608–2610, *apud* R. F[ulin], *op. cit.*, p. 353. For Pietro Dolfín, see Ș. Marin, *Crusades Seen through Venetian Eyes. The Case of Pietro Dolfín*, in “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica,” 10–11, 2008–2009, pp. 207–259 (207–239).

⁸⁷ M. Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfín*, in “Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti,” 101, 1941–1942, 2, pp. 515–546 (523 note 1).

Caroldo⁸⁸, Andrea Navagero,⁸⁹ or even Marino Sanudo in *Le vite de' dogi*,⁹⁰ although the latter polemizes explicitly with Biondo when referring to the city's foundation.⁹¹

According to our classifications, Biondo's work dealing with Venetian history is integrated, with some restraints, in category 3,⁹² together with Sabellico's history and codex It. VII. 2592,⁹³ and partly with Sanudo's *Le vite de' dogi* and It. VII. 71.⁹⁴ These connections refer to the following episodes: the representation of Patriarch Tommaso Morosini of Constantinople,⁹⁵ the election of the first Latin emperor in Constantinople,⁹⁶ the dogal title of *Dominus*,⁹⁷ Doge Domenico Michiel's campaign in the Aegean Archipelago,⁹⁸ and the capture of Constantinople in 1261 by the Byzantines.⁹⁹

*

Modern scholars have spoken about a 'historiographical crisis' at Venice around the middle of the fifteenth century.¹⁰⁰ However, the term seems too peremptory and implies the idea that Biondo and Sabellico would have made their appearance *ex*

⁸⁸ A. Carile, *La cronachistica*, p. 202. For Caroldo chronicle's text, see Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorie veneziene*, vols. I–V, ed. by Ș.V. Marin, Bucharest, 2008–2012. See also Ș. Marin, *A 16th Century Venetian Chronicle in France Microfilm Collection of the National Archives of Romania. The Case of Giovanni Giacomo Caroldo and His Compilers*, in "Revue roumaine d'histoire," 46, 2007, 1–4, pp. 41–68.

⁸⁹ A. Carile, *La cronachistica*, p. 203. For Navagero, see *Storia della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagero patrizio veneto*, in *Rerum Italicarum scriptores*, vol. 23, ed. by Ludovico Antonio Muratori, Milan, 1733, pp. 923–1216.

⁹⁰ P.H. Labalme, review of *Le vite dei dogi (1474–1494)*, ed. by Angela Caracciolo Aricò, vol. I, Padua, 1989, in "Renaissance Quarterly," 46, 1993, 6, pp. 810–812 (811). See Marinus Sanutus Leonardi filius patricius Venetus, *De origine urbis Venetae et vita omnium ducum feliciter incipit*, in *Rerum Italicarum scriptores*, vol. 22, ed. by Ludovico Antonio Muratori, Milan, 1733, pp. 399–1252.

⁹¹ See also G. Cozzi, *Marin Sanudo*, p. 342.

⁹² Ș. Marin, *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, in "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia," 5, 2003, pp. 185–245 (218).

⁹³ *Cronaca di Venezia fino al 1247*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2592 [= 12484].

⁹⁴ *Cronaca veneta dal principio della Città fino al 1600*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 71 [= 7866].

⁹⁵ Ș. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, in "Quaderni della Casa Romena," 2, 2002, pp. 49–90 (60–61, 75).

⁹⁶ Idem, *The Venetian 'Empire'*, p. 218.

⁹⁷ Idem, *Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation*, in "Quaderni della Casa Romena," 3, 2004, pp. 119–150 (129–130).

⁹⁸ Idem, *A Precedent to the Fourth Crusade. The Anti-Byzantine Campaign of Doge Domenico Michiel in 1122–1126 according to the Venetian Chronicles*, in "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia," 6–7, 2004–2005, pp. 239–266 (256).

⁹⁹ Idem, *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronică venețiană*, in "Revista istorică," n.s., 14, 2003, 3–4, pp. 211–254 (217–218).

¹⁰⁰ G. Cozzi, *Cultura politica*, p. 218.

nihilo. From our viewpoint, we could not neglect the previous works of Andrea Dandolo and especially the one of Lorenzo de' Monaci. Practically, we do not discern such a grave discontinuance, which G. Cozzi links to the humanist movement.¹⁰¹

At any rate, the necessity of an official history of the Republic started to concern the Venetian authorities beginning exactly in this period. The version proposed nearly a century before by Doge Andrea Dandolo's *Extensa* chronicle did not correspond anymore either to the manner of writing history – which was already under the sign of humanism – or to the 'image' that Venice wanted to project to the surrounding world. A celebrating way to present the city was necessary, in the style already provided by Lorenzo de' Monaci, but displayed in a comprehensive shape. In other words, a chronological presentation of the events was required, unlike the manner used by Monaci.

This new necessity, which determined Pier Paolo Vergerio to express his surprise for the Venetians not having their own historian,¹⁰² became imperative since more and more voices in the Italian Peninsula were rising against the *Serenissima*'s expansionism in *terraferma*.¹⁰³ Henceforth, the anti-Venetian stronger and stronger propaganda led to a historiographical counter-offensive, meant to express the Republic's ideals. In addition, whereas Dandolo and Monaci had written their works on their own initiative, now it was taken into consideration as stimulus to reward those put in charge of writing a new history of the Republic. This reward consisted in acquiring Venetian citizenship and also in substantial financial stipends.

Maybe the most involved Venetian patrician in this new initiative was Ludovico Foscarini,¹⁰⁴ a disciple of Francesco Barbaro.¹⁰⁵ His letters to Porcello Napolitano and to Jacopo Ragazzoni are well known.¹⁰⁶ The same Ludovico Foscarini

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² D.S. Chambers, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰³ For these accusations, see also Nicolai Rubinstein, *Italian Reactions to Terraferma Expansion in the Fifteenth Century*, in *Renaissance Venice*, ed. by John R. Hale, London, 1973, pp. 197–217; Gino Benzoni, *Scritti storico-politici*, in *Storia di Venezia*, ed. by Alberto Tenenti, Ugo Tucci, vol. IV, pp. 757–788 (760–763). For Machiavelli's anti-Venetian views, see also, among others, F. Gaeta, *L'idea di Venezia*, in *Storia della cultura veneta. Dal primo Quattrocento al concilio di Trento*, vol. 3/III, Vicenza, 1981, pp. 565–641 (598–614).

¹⁰⁴ For L. Foscarini, see *supra*.

¹⁰⁵ For Fr. Barbaro, see *supra*. For his relations with Biondo, see especially P. Gothein, *op. cit.*, pp. 301–308, 324.

¹⁰⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 246 and note 1, 247 and note 2; see also F. Gaeta, *Storiografia*, p. 44; J. Ragazzoni was advised by L. Foscarini only to continue Monaci's work, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 247. About Giovanni Antonio Pandoni (called Porcellio or Porcellino Napolitano) (c. 1405, Naples – after 1485), it is known that, besides Naples, he also taught at Rome, Rimini, Milan, and in 1452 was named laureate poet by Emperor Frederic III; at Lodovico Foscarini's insistence, he also wrote about Venice in the context of the events in 1453, see M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 246, 247 note 1. For Giacopo Ragazzoni, see *Vita di Jacopo Ragazzoni (sec. XV)*, in G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche*, vol. I, *apud* E.A. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venice, 1847, p. 485, who also added that Ragazzoni had been a distinguished physician, orator, and poet; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 247 and note 2.

would be the one to propose that Flavio Biondo, already famous in the humanistic milieu, be the one appointed as official historiographer.

Meanwhile, new candidates were promoted in this sense, involving humanist names in fashion at that time, such as Poggio Bracciolini in 1433¹⁰⁷ or Lorenzo Valla in 1456, this latter being proposed by the Venetian archbishop of Spoleto, Lorenzo Zane (1429–1458).¹⁰⁸ Regarding P. Bracciolini, it is not practically known what his activity in the field of the Venetian history consisted in, while L. Valla passed away in August 1457, the chances of his becoming the Venetian official historiographer ending thus.¹⁰⁹

It has erroneously been considered that *De origine et gestis Venetorum* would have represented exactly the results of the talks with Flavio Biondo about the so desired official history of Venice.¹¹⁰ This is despite the fact that since the times of Marco Foscarini the distinction between that “*libretto*” and the expected major work had been done.¹¹¹ As a matter of fact, *De origine* represents nothing but, as we suggested above, a consequence of the intention of the humanist of Forlì to urge the *Serenissima* towards the crusade. It results at least from the text itself, which insists upon Venice's eastern policy and seems to ignore the Republic's activity in

¹⁰⁷ This results from one of his letters in 1454 to Venetian physician and philosopher Pietro Tommasi, edited in Ernst Walser, *Poggiius Florentinus. Leben und Werke*, Leipzig, Berlin, 1914, p. 530, *apud* A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 289–290; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 245 note 1; G. Zippel, *Lorenzo Valla*, pp. 132–133; G. Cozzi, *Marin Sanudo*, p. 339; D.S. Chambers, *op. cit.*, p. 25; D. Raines, *op. cit.*, pp. 49–50. For the attitude of G.F. Poggio Bracciolini towards Venice, see his work *In laudem rei publicae Venetorum*, in *Opera omnia*, facsimile of the 1538 edition, ed. by Riccardo Fubini, 4 vols., Turin, 1964–1969, vol. II, 1966, pp. 917–937; see also F. Gaeta, *L'idea*, p. 595; Donald E. Queller, *Il patriziato veneziano. La realtà contro il mito*, trans. by Paolo Pavanini, Rome, 1987 [1986], p. 24; Francesco Tateo, *I miti della storiografia umanistica*, [Rome], 1990, p. 186. Nevertheless, the same author had previously wrote a *libello* against the Venetians (see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 61), criticized by Lauro Querini (*ibidem*, pp. 61 note 2, 311) and by Francesco Contarini (*ibidem*, p. 61 note 2). For the vast bibliography concerning Giovanni Francesco Poggio Bracciolini (1380, Terranuova, near Arezzo – 1459), orator, panegyrist, translator from Greek, appointed in 1453 as chancellor and historiographer of the Republic of Florence, for which he wrote between 1453 and 1458 *Historiae Florentini populi*, we refer to Ansgar Frenken, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 7, 1994, pp. 778–781, http://www.bautz.de/bbkl/p/poggio_b.shtml.

¹⁰⁸ G. Zippel, *Lorenzo Valla*, pp. 94–95, 104–105; A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 298–301; G. Cozzi, *Marin Sanudo*, p. 339; D.S. Chambers, *op. cit.*, p. 25; Salvatore I. Camporeale, *Lorenzo Valla. Umanesimo e teologia*, Florence, 1972, p. 379 ff.; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 78; F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 28–30; D.E. Queller, *op. cit.*, p. 27; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 760; E. Crouzet-Pavan, *Immagini*, p. 594; eadem, *Venezia trionfante*, p. 210 note 14; D. Raines, *op. cit.*, p. 50. For the huge bibliography concerning Lorenzo Valla (c. 1406 or 1407–1457), private secretary in Naples of King Alphons V of Aragon, then apostolic secretary of Pope Nicholas V, see Karl-Guenther Wesseling, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 12, 1997, pp. 1096–1113, http://www.bautz.de/bbkl/v/valla_l.shtml. For Lorenzo Zane, archbishop of Spoleto (1429–1458), see *Vita di Lorenzo Zane (sec. XV)*, in G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche*, vol. I; it is also known that he ended by being expelled from Venice because he had revealed state secrets to Pope Paul II.

¹⁰⁹ F. Gaeta, *Storiografia*, p. 30.

¹¹⁰ D. Raines, *op. cit.*, p. 50.

¹¹¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 247.

the West. At those moments, Biondo was far from anticipating writing a history of Venice at the level of a serious and far-reaching work.

This latter idea would appear only some years afterwards. Although for the moment removed from the Papal Curia, Biondo maintained connections with various Venetian personalities, such as cardinal Paolo Barbo¹¹² and the prelates Ermolao Barbaro and Domenico de' Domenichi,¹¹³ but especially Ludovico Foscarini. The decisive moment was the meeting between Biondo and Foscarini at the diet in Mantua, on which occasion Foscarini, the Republic's public speaker, made the proposal to Biondo, Pope Pius II's delegate, to write the history of Venice.¹¹⁴ Upon his return to

¹¹² He was the brother of Pope Paul II (born as Pietro Barbo) (1464–1471). For Paolo Barbo, see *Vita di Paolo Barbo*, in G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche*, vol. I.

¹¹³ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 555. For the humanist and philosopher Ermolao Barbaro (1453 or 1454–1493 or 1495, Rome), Francesco Barbaro's nephew, to whose name the renaissance of the Paduan Aristotelianism is connected (not to be mistaken for his homonymous contemporary, ambassador and author of treaties of diplomacy), see, among others, G. Degli Agostini, *Vita di Ermolao Barbaro*, in idem, *Istoria degli scrittori veneziani*, vol. I, Venice, 1752; Ermolao Barbaro, *Epistolae, orationes et carmina*, ed. by Vittore Branca, 2 vols., Florence, 1943; Pio Paschini, *Tre illustri prelati del Rinascimento: Ermolao Barbaro, Adriano Castellesi, Giovanni Grimani*, Rome, 1957; Vittore Branca, *Ermolao Barbaro e l'umanesimo veneziano*, in *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano*, ed. by idem, Florence, 1964, pp. 163–212; idem, *Ermolao Barbaro and Late Quattrocento Venetian Humanism*, in *Renaissance Venice*, ed. by John R. Hale, pp. 218–243; V. Branca, *L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento: Ermolao Barbaro e il suo circolo*, in *Storia della cultura veneta*, vol. 3/I, pp. 123–175; *Una famiglia veneziana nella storia: i Barbaro. Atti del Convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte dell'umanista Ermolao, Venezia 4–6 novembre 1993*, ed. by M. Marangoni, M. Pastore Stocchi, Venice, 1996; V. Branca, *La sapienza civile: Studi sull'umanesimo a Venezia*, Florence, 1998; Maria Esposito Frank, *Le insidie dell'allegoria: Ermolao Barbaro il Vecchio e la lezione degli antichi*, Venice, 1999; Virginia Cox, *Rhetoric and Humanism in Quattrocento Venice*, in "Renaissance Quarterly," 56, 2003, 3, pp. 652–694 (652–660). For his relation with Biondo, see also M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 260 note 3, 261 note 1. For Domenico de' Domenichi (1416–1478), bishop of Torcello, then of Brescia, having activities in Venice, Florence and Rome, where he became counsellor of Popes Eugenius IV, Nicholas V, Calixtus II, Pius II, Paul II and Sixtus IV, see *Vita di Domenico de' Domenichi o Dominici*, in G. Degli Agostini, *Istoria degli scrittori veneziani*, vol. II, Venice, 1754; Hubert Jedin, *Studien über Domenico de' Domenichi (1416–1478)*, Mainz, 1958; M.L. King, *op. cit.*, pp. 363–365; H. Smolinski, *Domenici, Domenico*, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 40, Rome, 1991, pp. 691–695; Martin F. Ederer, *Humanism, Scholasticism and the Theology and Preaching of Domenico De' Domenichi in the Italian Renaissance*, Lewiston, 2003.

¹¹⁴ For their appointment in Mantua and Ludovico Foscarini's attitude during the council, see M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 224 note 1, 245 note 2, 248 note 1; G. Battista Picotti, *La Dieta di Mantova e la politica de' Veneziani*, Venice, 1912 [reprinted: ed. by G.M. Varanini, Trento, 1996]; *Scritti inediti*, ed. by B. Nogara, pp. clviii–clix; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 301; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 278; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 78; F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 35, 39; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 760. For the diet in Mantua (May 1459 – January 1460), opened by Pope Pius II, who proclaimed the anti-Ottoman crusade, see Pius II, *Commentaries*, trans. by Florence C. Gragg, ed. by Leona C. Gabel, Northampton, 1936, books II–III, *passim*; G.B. Picotti, *La Dieta di Mantova*; Joycelline G. Russell, *The Humanists Converge: The Congress of Mantua (1459)*, in idem, *Diplomats at Work: Three Renaissance Studies*, Gloucester, Stroud, 1992, pp. 51–93; David Abulafia, *Ferrante I of Naples, Pope Pius II and the Congress of Mantua (1459)*, in *Montjoie: Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, ed. by Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith, London, 1997, pp. 235–251.

Venice, Foscarini began together with senator Girolamo Barbarigo to investigate the Senate's position regarding Biondo's nomination.¹¹⁵

However, new candidates appeared at the same time, such as George of Trebizond,¹¹⁶ Pietro Perleone¹¹⁷ and Giammario Filelfo.¹¹⁸ Confronted with these counter-proposals, Foscarini withdrew Biondo's candidature,¹¹⁹ informing him about the evolution of the events.¹²⁰ As the other candidates withdrew because of various reasons,¹²¹ L. Foscarini, meanwhile settled in Udine and promoted as lieutenant of

¹¹⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 248 note 1; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 301.

¹¹⁶ For George of Trapezunt (1395, in Crete – 1484/1486, Rome), established in Italy after 1420 (according to other opinions, after the council in Ferrara-Florence) and teaching Greek in various towns (Mantua, Florence, Venice, Vicenza, Rome, Naples), see, among others, Ferdinando Gabboto, *Ancora un letterato del 1400*, Città di Castello, 1890; Giorgio Castellani, *Giorgio da Trebisonda maestro di eloquenza a Vicenza e a Venezia*, in "Nuovo Archivio Veneto," 11, 1896, pp. 123–142; F. Gaeta, *Giorgio da Trebisonda, le "Leggi" di Platone e la costituzione di Venezia*, in "Bullettino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano," 82, 1970, pp. 479–501; John Monfasani, *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden, 1976; Francesca Lazzarin, *Domizio Calderini e Giorgio Trapezunzio nella disputa quattrocentesca tra Platonici e Aristotelici*, in "Medioevo e Rinascimento," 15 (n.s. 12), 2001, pp. 105–176.

¹¹⁷ For his candidature, see Giuseppe Pavanello, *Un maestro del Quattrocento (Giovanni Aurelio Augurello)*, Venice, 1905, p. 4; Bruno Nardi, *Letteratura e cultura veneziana del Quattrocento*, in *La civiltà del Quattrocento*, Florence, 1957, pp. 99–145 (119–120). For the Riminese humanist Pietro Perleone (Parleo) (1400–1463), professor of rhetoric in Venice, see Carlo Tonini, *La cultura letteraria e scientifica in Rimini*, Rimini, 1884, *passim*.

¹¹⁸ For his candidature, see Giorgio Castellani, *Documenti veneziani inediti relativi a Francesco e Mario Filelfo*, in "Archivio Storico Italiano," 5th s., 17, 1896, pp. 364–370 (370); Vittorio Rossi, *Storia letteraria d'Italia*, vol. V, *Il Quattrocento*, 3rd ed., Milan, 1933, pp. 45, 74 note 64, 239, 245, 275 note 47; B. Nardi, *op. cit.*, p. 120; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 78. For the poet Giammario Filelfo (Ioannes Marius Philelfus, 1426, Pera – 1480, Mantua), son of Francesco Filelfo of Tolentino, also author of *Annales in historiam Finariensis belli anni 1447*, see Guillaume Favre, *Vie de Jean-Marius Philelfe*, in *Mélanges d'histoire littéraire*, vol. I, Geneva, 1856, pp. 7–145; Lavinio Agostinelli, Giovanni Benadduci, *Biografia e bibliografia de G.M. Filelfo*, Tolentino, 1899; G. Castellani, *Giorgio da Trebisonda*; Giovanni Mardersteig, *Tre epigrammi de Gian Mario Filelfo a Felice Feliciano*, in *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honor of B.L. Ullman*, ed. by Charles Henderson, Rome, 1964; Camilla Fiorina, *Gli Annales in historiam Finariensis belli di Gian Mario Filelfo*, in "Aevum," 71, 1997, 3, pp. 573–593.

¹¹⁹ M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 248–249; G. Favre, *op. cit.*, pp. 90–93; Ferdinando Gabotto, *Il trionfo dell'umanesimo nella Venezia del '400*, in "Ateneo Veneto," 14, 1890, 1, pp. 529–545; idem, *Un nuovo contributo alla storia dell'umanesimo ligure*, in "Atti della Società Ligure di Storia Patria," 24, 1892, pp. 5–323 (61–62, 79 ff.); G. Zippel, *Lorenzo Valla*, pp. 130–132; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 302; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 278. Referring to this situation, Ludovico Foscarini noted that "*Quos [senatores] diversorum studiorum cognovimus; quia aderant Georgius Trapesundeus, Petrus Perleo, Marius Philelphus Miles, qui certatim et gratis se pulcherrimo muneri offerebant*," *apud* M. Foscarini, *op. cit.*, p. 248 note 2.

¹²⁰ The fragment of the letter is published in G. Degli Agostini, *Notizie storico-critiche*, vol. I, p. 76; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 248 note 2; *Scritti inediti*, ed. by B. Nogara, p. clix note 192; G.B. Picotti, *Le lettere di Lodovico Foscarini*, p. 43.

¹²¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 248; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 303; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 278; F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 40–42.

Friuli, wrote to Biondo on 1 July 1463, urging him to resume the project previously outlined at Mantua,¹²² not being aware that the humanist historian had passed away in the meantime. It is not known what occurred afterwards. Practically, there is no information available, and one could only consider Agostino Pertusi's suggestion as plausible, namely that the entire evolution of the events would have hurt Biondo's self-esteem and that the humanist would have directed all his energy towards his other work in progress at that time, *Roma triumphans*.¹²³

Maybe in order to determine the Venetian decision makers, Biondo had initiated since 1462 a new Venetian history,¹²⁴ supposed to surpass the level of the previous one, *De gestis*, by being of greater proportions.¹²⁵ Thus *Populi Veneti historiarum liber primus* was born, which was intended, according to L. Foscarini's statement, "*in amplissimo locupletissimorum ac maximorum scribentium gradu*."¹²⁶ Its manuscript – which never surpassed the level of a draft, a fact proved by the frequent marginal annotations – is now preserved at Vatican, in codex Vat. Ottob. Lat. 1735, pages 119–123.¹²⁷ This extremely short fragment of history was edited by Bartolomeo Nogara.¹²⁸ Actually, the narration stops exactly where the depiction of Cassiodorus' supposed letters to the tribunes in the lagoons would be presented.¹²⁹ In connection to the reasons for this interruption and therefore the cancellation of this project, Felix Gilbert refers either to the obstacles in front of L. Foscarini or to Biondo's passing away in June 1463.¹³⁰

All these explorations have led some scholars to the conclusion that in 1462 Flavio Biondo would have become indeed the Republic's first official historiographer.¹³¹ However, Felix Gilbert's well documented investigation¹³² definitely placed the beginning of official historiography in Venice in the strictest sense of the word

¹²² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 249 note 1; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554; P.H. Labalme, *Bernardo Giustiniani*, pp. 254–255; F. Gilbert, *op. cit.*, pp. 277, 278; F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 39–40. Practically, we do not understand on which basis A. Pertusi, *Gli inizi*, pp. 302–303 dated this letter at the beginning of year 1461. The letter's original is at Österreichische Nationalbibliothek in Vienna, codex XXII, fol. 441, and a copy of it at Biblioteca Comunale in Treviso, codex 85, fol. 464 ff., see also F. Gaeta, *Storiografia*, p. 35; R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554.

¹²³ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 303.

¹²⁴ R. Fubini, *Biondo, Flavio*, p. 554; A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 301; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280.

¹²⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 247, who, despite the fact that this work was supposed to be a major one, calls *De gestis* a simple *libretto*.

¹²⁶ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 278.

¹²⁷ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 302; F. Gaeta, *Storiografia*, p. 39 note 107.

¹²⁸ *Scritti inediti*, ed. by B. Nogara, pp. 77–89, *apud* F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280; for some assessments for *Populi Veneti historiarum*, see F. Gaeta, *Storiografia*, pp. 43–44.

¹²⁹ A. Pertusi, *Gli inizi*, p. 302.

¹³⁰ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280; the same indecision in F. Gaeta, *Storiografia*, p. 39.

¹³¹ P.H. Labalme, *Bernardo Giustiniani*, p. 254; B. Marx, *op. cit.*, p. 14; A.J.-M. Loechel, *op. cit.*, p. 692 ff.

¹³² F. Gilbert, *op. cit.* At this very moment, we are preparing a study about Marcantonio Sabellico, investigating the matter of the 'official historiography' in Venice.

many years afterwards, namely in the second decade of the following century, with the nomination of Andrea Navagero in this position.¹³³

FLAVIO BIONDO'S VENETIAN HISTORY AND THE DEBATABLE BEGINNINGS OF "PUBLIC HISTORIOGRAPHY" IN VENICE

Abstract

De origine et gestis Venetorum, one of the many works written by the well-known humanist scholar Flavio Biondo, is brought into discussion in the present paper. Despite the fact that it retakes some topics from Biondo's previous much more famous works like *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* and *Italia illustrata* to a certain extent and that it finishes with events occurring at the end of the thirteenth century, *De gestis* could very well be inserted in the so-called Venetian historiography.

The paper refers to various aspects regarding this work, such as the manuscripts, the editions, the dating and context, the author's life – insisting upon Biondo's connections to the Venetian state –, the sources and influences.

In the end, the author joins the debate on the birth of Venetian official historiography. Thus, he explores the modern scholars' options in regarding or not Biondo's *De gestis* as the starting point of state historiography in Venice and Biondo himself as the first official historiographer and concludes – along with Felix Gilbert's investigation – that it is not the case.

Keywords: Venetian chronicles; Venetian historiography; fifteenth century; Flavio Biondo; Venice

---

¹³³ Although appointed as official historiographer, patrician Andrea Navagero (1483–1527/1529), poet writing in Latin and at a time ambassador to Emperor Charles V, did not manage to continue Sabellico's history. For his literary activity, see Andreas Naugerius, *Opera omnia*, ed. by J.A. Vulpus, Padua, 1718; see also <http://www.thelatinlibrary.com/navagero.html>. For his personality, see [J.A. Vulpus], *Vita Andreae Naugerii patricii Veneti*, in *Opera omnia*, ed. by J.A. Vulpus; M. Foscarini, *op. cit.*, pp. 269 and notes 1–2, 270 and notes 1–2; E.A. Cicogna, *Della vita e delle opere di Andrea Navagero*, Venice, 1855; Papinio Pennato, *Nuove notizie intorno ad Andrea Navagero e a Daniele Barbaro*, in "Nuovo Archivio Veneto," 2, 1872, pp. 255–261; Mario Cermenati, *Un diplomato naturalista del Rinascimento: Andrea Navagero*, in "Nuovo Archivio Veneto," 24, 1912, pp. 164–205; G. Cozzi, *Cultura politica*, pp. 225–229; Lester J. Libby Jr., *Venetian History and Political Thought after 1509*, in "Studies in the Renaissance," 20, 1973, pp. 7–45 (9–17 and *passim*); E. Cochrane, *op. cit.*, pp. 227–228; Daria Perocco, *Uno storico mancato, un viaggiatore involontario: il caso di Andrea Navagero*, in *Forma e parola. Studi in memoria di Fredi Chiappelli*, ed. by Dennis J. Dutschke, Pier Massimo Forni, Filippo Grazzini, Benjamin R. Lawton, Laura Sanguineti White, Rome, 1992, pp. 327–339.

„CEL MAI BUN STUDENT AL MEU”: MIRCEA ELIADE ȘI MIHAI ȘORA

LIVIU BORDAȘ*

Relația¹ dintre Mircea Eliade (1907–1986) și Ioan Petru Culianu (1950–1991) a devenit legendară și paradigmatică în România ultimelor decenii. Faptul, dincolo de semnificația lui intrinsecă, se datorează și rarității raporturilor exemplare profesor-discipol în cultura română după cel de-al Doilea Război Mondial. Interesant de amintit, Culianu nu a fost un student al lui Eliade, în sensul în care formația sa universitară nu s-a înfăptuit, în mod nemijlocit, sub bagheta maestrului. Corespondența lor începe cu adevărat în 1972, abia după ce acesta se refugiase în Italia. Până atunci, doar cărțile profesorului prezidaseră formarea sa intelectuală și savantă în România comunistă.

Eliade a avut însă un considerabil număr de studenți la Universitatea din București. Între 1933 și 1938, cinci promoții au umplut până la refuz amfiteatrul „Titu Maiorescu” la cursurile sale de sâmbătă seara. După mărturiile mai multora dintre cei prezenți, în amfiteatru încăpeau, în aceste ocazii – ca și la cursurile lui Nae Ionescu² – sute de studenți. La cursurile sale veneau chiar prieteni și colegi mai tineri precum Emil Cioran și Edgar Papu sau, dintre studenți, frații mezini ai unor buni prieteni: Beno Hechter și Jenny Acterian. Faima numelui său îi atrăgea până și pe studenții de stânga, precum Miron Constantinescu, Eugen Schileru, Amelia Pavel, cărora temele sale și, mai ales, orientarea intelectuală le erau cel puțin străine, dacă nu de-a dreptul antipatice. Pericle Martinescu ne asigură că sala în care își ținea cursurile era luată cu asalt, nu doar de studenți, ci și de un public extra-academic, „venit să-l asculte pentru noutatea și consistența prelegerilor sale despre budism și hinduism”³.

Printre sutele de studenți care s-au solidarizat cu Eliade în 1937, când acesta era judecat pentru „imoralitate” în literatură, se numără: Mihai Șora, Mariana Klein,

---

* New Europe College, București; liviubordas@yahoo.com.

¹ Îi mulțumesc în mod deosebit domnului Mihai Șora pentru amabilitatea cu care a răspuns nedumeririlor mele și pentru descifrarea unor cuvinte ilizibile din corespondența editată în Anexe. De asemenea, mulțumiri se cuvin personalului de la Special Collections Research Center al Bibliotecii Universității din Chicago pentru sprijinul oferit de-a lungul cercetărilor în fondul Mircea Eliade Papers (în continuare: MEP) și profesorului Mac Linscott Ricketts pentru copii după jurnalul manuscris al lui Eliade.

² Afirmția este făcută de Mihai Șora într-un interviu luat de Florin Țurcanu în 2000 și citat în cartea acestuia din urmă *Mircea Eliade. Prizonierul istoriei*, ed. a II-a, revăzută, București, 2007, p. 267.

³ Pericle Martinescu, *Mircea Eliade sau puterea nostalgiei* (1982), în idem, *Existențe și creații literare. Evocări, portrete, conspectări*, Constanța, 2001, p. 14–29 (15).

Axente Sever Popovici, Octavian Nistor, Alice Botez, Ion Frunzetti, Horia Stamatu, Vintilă Horia, Alexandru Dragomir, Constantin Virgil Gheorghiu, Coriolan Gheție, Stelian Tecucianu, Ion Iovescu, Al. Raicu, Simion Stolnicu, Constantin Calotă ș.a.⁴

Dintre toți acești studenți care îi frecventau cursurile, Eliade își amintește însă în *Memorii* doar de Mihai Șora (n. 1916), Mariana Klein (1917–2011), devenită mai apoi Șora, și Axente Sever Popovici (1915–2007)⁵. Dar elevul preferat, cel pomenit în mod repetat și considerat un „excelent student”, a fost Mihai Șora⁶.

Mihai Șora a recunoscut, în numeroase rânduri, o profundă afinitate cu întreaga operă a lui Eliade, „sub raportul coerenței ei ideatice”. Adolescența îi fusese deja marcată de eseurile lui, iar multe dintre lecturile sale formative s-au datorat unor sugestii pornite din cărțile „șefului” tinerei generații⁷. Îi preluase aproape toți autorii preferați: Unamuno, Papini, Huxley ...⁸. Apoi, la Universitatea din București, în anii 1934–1938, marile întâlniri paideice au fost cele cu Nae Ionescu și cu asistentul său Mircea Eliade, lăsându-le într-un plan secund pe cele cu Tudor Vianu și Nicolae Bagdasar.

Titlurile și temele cursurilor lui Eliade nu au fost încă stabilite cu precizie. Într-un scurt *curriculum vitae* din 1940 găsim următoarea listă: „1933–1934. Curs: *Problema răului și a mântuirii*, seminar: *Cauzalitatea în logica medievală buddhistă*; 1934–1935. Curs: *Problema ontologică*, seminar: *Interpretări din «De docta ignorantia»*; 1935–1936. Curs: *Fenomenologia religioasă*, seminar: *Interpretări din «Summa theologiae»*; 1936–1937. Curs: *Logica simbolului*, seminar: *Interpretări din Cartea XII a «Metafizicii» lui Aristotel*; 1937–1938. Curs: *Elemente metafizice în folklor.*”⁹ Dar aceste titluri ar putea fi doar numele generale ale cursurilor și nu temele lor precise. Mărturiile din epocă înregistrează și alte versiuni. Astfel, în anul academic 1934–1935, Eliade ar fi predat cursul *Metafizică și misticism* sau, după altă sursă, *Mântuirea în religiile orientale*, în 1935–1936, cursul *Upanișadele și buddhismul*, în anul universitar 1936–1937, *Simbolismul religios*, iar în următorul ar fi vorbit despre *Istoria buddhismului*¹⁰. În privința

⁴ *Studențimea ia atitudine pentru Mircea Eliade*, în „Vremea” (București), X, 20 iunie 1937, nr. 492, p. 10; *Și studenții dela drept protestează împotriva excluderii lui Mircea Eliade*, în „Vremea”, X, 27 iunie 1937, nr. 493, p. 2.

⁵ M. Eliade, *Memorii*, ed. M. Handoca, București, 1997, p. 296.

⁶ *Ibidem*, p. 327. Este important de precizat că, în momentul în care își scria și publica amintirile (1966), nu își mai văzuse elevul de aproape două decenii.

⁷ Mihai Șora, *Mircea Eliade. Febrilitatea gândului*, în „Viața românească” (București), CII, martie–aprilie 2007, nr. 3–4, p. 31–33 (33).

⁸ Idem, *Convorbiri despre Mircea Eliade*, interviu de M. Handoca, în „Orizont” (Timișoara), XXI, 26 octombrie 1984, nr. 43; republicat în Mircea Handoca, *Convorbiri cu și despre Mircea Eliade*, București, 1998, p. 307–312 (309).

⁹ MEP, 58a.13, *Studii și activitate universitară*, f.d., 1 f.

¹⁰ M. Eliade, *Memorii*, p. 281, 296, 308, 339; Ar[șavir] A[cterian], *Mircea Eliade*, în „Vremea”, XI, 6 februarie 1938, nr. 524, p. 8; M. Eliade, *Prefață* (martie 1943), în idem, *Comentarii la legenda Meșterului Manole*, București, 2004, p. 7; *Repères biographiques*, în *Mircea Eliade*, ed. Constantin Tacou, colab. Georges Banu, Guy Chalvon-Demersay, Paris, 1978, p. 11–15 (13). Alte teme se găsesc în notițele pregătitoare pentru cursuri, citate de Mircea Handoca, *Mircea Eliade. Câteva ipostaze ale unei personalități proteice*, București, 1992, p. 65–82.

seminariilor toate informațiile converg. Ele îi aveau ca subiect pe Nicolaus Cusanus, Toma d'Aquino și Aristotel¹¹.

Mihai Șora își amintește în special, pentru referirile precise la India¹², cursul de metafizică comparată din anul universitar 1935–1936, „cu trimitere explicită spre zona sacralului și cu exemplificări nenumărate din istoria religiilor”¹³. Despre India și hinduism Eliade vorbea, desigur, la toate cursurile sale¹⁴. *Coincidentia oppositorum*, asupra căreia discutau la seminarul despre Cusanus, va marca în mod „radical și irevocabil” întreaga gândire ulterioară a elevului¹⁵, devenind un model operant, ba chiar un ax al ei¹⁶.

Totuși, Eliade nu a devenit maestrul acestuia, iar, ca profesor, Nae Ionescu a jucat un rol mai important. De fapt, Eliade însuși apărea nu numai în postura de profesor, ci și în aceea de co-discipol. Îl însoțea aproape întotdeauna pe Nae la cursurile sale, iar când acesta urca la catedră, el ocupa un loc în bancă¹⁷.

De la Eliade, lui Mihai Șora i-au rămas în primul rând teme pe care le va investiga ulterior¹⁸. El nu pare să se fi împăcat niciodată pe de-a-ntregul cu evoluția de maturitate a profesorului, care a preferat erudiția autenticității și știința filosofiei¹⁹. În perioada „post-eseistică”, Eliade îi apărea „blocat cumva de trendul acesta de acumulare, sistematizare și exprimare exhaustivă a unui anumit domeniu”: întâi indologic, apoi istorico-religios²⁰. Mihai Șora iubea în schimb mai mult eseurile sale, mai mult intuiția primă decât construcția sistematică, mai mult prospețimea și fecunditatea gândului liber decât erudiția tehnică, adică – dacă putem spune astfel – ceea ce era naeionescian în el.

Totuși, erudiția eliadiană nu era o simplă acumulare de informații, seacă și impersonală, prin care se ascunde adesea vidul interior și sărăcia în gândire: „Mircea Eliade, în latura activității lui de istoric al religiilor, a fost perceput ca un

¹¹ Vezi, între altele, Mihai Șora, *Amintiri despre Mircea Eliade*, în *Întâlniri cu Mircea Eliade*, ed. Mihaela Gligor, Mac Linscott Ricketts, București, 2007, p. 231–237 (233).

¹² Mihai Șora, *Convorbiri despre Mircea Eliade*, p. 308.

¹³ Idem, *Amintiri despre Mircea Eliade*, p. 232.

¹⁴ Idem, *Cum vrem să fie țara asta peste 30 de ani*, interviu de O. Șimonca, în „Observator cultural” (București), VI, 14 aprilie 2005, nr. 264, p. 6.

¹⁵ Mihai Șora, *Mircea Eliade. Febrilitatea gândului*, p. 32.

¹⁶ Idem, *Starea de deschidere*, interviu de S. Tănase, în „Vatra” (Târgu Mureș), XV, 1986, nr. 195, p. 7, 11; republicat în Mihai Șora, *Firul ierbii*, Craiova, 1998, p. 37–54 (38). Vezi și idem, *Despre toate și ceva în plus. De vorbă cu Leonid Dragomir*, Pitești, 2005, p. 33.

¹⁷ Mihai Șora, *La pândă gândului*, interviu de S. Dumitrescu, în „Jurnalul literar” (București), IX, septembrie 1998, nr. 17–18, p. 1, 12–13 (12).

¹⁸ Mihai Șora, *Despre toate și ceva în plus*, p. 13.

¹⁹ Aceeași idee la Mariana Șora, *O viață în bucăți*, ed. a II-a, București, 2001, p. 97, 215. Vezi și *Mircea Eliade eseist*, în eadem, *Unde și interferențe*, București, 1969, p. 189–212 (text considerat „excelent” de către cel căruia îi era dedicat; *Europa, Asia, America ... Corespondență*, ed. M. Handoca, vol. I, București, 1999, p. 370) și *Mircea Eliade – un iconoclast?*, în Mariana Șora, *Despre, despre, despre ...*, București, 1995, p. 186–189.

²⁰ Mihai Șora, în *Mai avem un viitor? România la început de mileniu. Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, 2001, p. 132.

erudit, ce stăpânea o informație imensă, dar dincolo de această erudiție exista într-adevăr un creuzet în care totul se topea la temperaturi foarte înalte și se organiza într-un sistem coerent și extrem de profund, adică înrădăcinat până în adâncurile ființei lui. Ca istoric al religiilor deci, Mircea Eliade nu era ceea ce se cheamă un *observator exterior* al faptului religios pe care îl examina. E cu atât mai mare meritul lui că în interiorul acestei fervori a știut să nu se implice cu propria lui formulă de credință, păstrând – nu așa spune o obiectivitate impersonală sau o imparțialitate impersonală – ci o simpatie deschisă, o capacitate receptivă de înțelegere pentru tot ce reprezintă fenomen religios în lumea largă, dând socoteală despre acea structură a omului, în care *sacralul* se revelează prin profan.”²¹

De la licența în filosofie medievală (*Argumentul ontologic la Anselm de Canterbury*) la teza de doctorat (*La notion de la Grâce chez Pascal. Essai de morphologie du théocentrisme*), preocupările filosofice ale lui Mihai Șora se învecinau îndeaproape cu religiosul. Dar subiectul doctoral nu i-a fost revelat nici de Eliade, nici de Nae Ionescu, ci de Mircea Vulcănescu, vremelnice susținător al seminarului de etică²². Cu toate acestea, după redactarea tezei, Șora nu s-a mai simțit atras de erudiție²³. La Eliade, „demonul erudiției” provoca – observă el – o carență a însăși autenticității în care credea²⁴. Elevul a preferat autenticitatea neștirbită, adică filosofia în forma ei ne-tehnică, ne-catedratică, vie și dialogală, foarte aproape de felul în care o înțelegea Nae Ionescu.

Nu putem însă ști ce s-ar fi întâmplat dacă parcursul universitar al lui Mircea Eliade nu ar fi fost retezat brutal, odată cu cel al profesorului căruia îi era asistent. În cei cinci ani cât i s-a permis să predea, era pe cale de a deveni un maestru pentru mulți dintre studenții săi. Și, cu siguranță, ar fi rămas, dacă Nae Ionescu nu ar fi fost suspendat din învățământ, în iunie 1938, iar catedra de metafizică și istoria logicii desființată. Peste ani, asistând la cursul lui Georges Dumézil, la Paris, Eliade observa că prelegerile sale de la București nu se adresau unor viitori specialiști în istoria religiilor, ci consumatorilor de cultură generală. De asemenea, dintre aceștia – ca și dintre studenții lui Nae Ionescu – niciunul nu publicase până atunci vreo carte savantă²⁵. Lucrurile nu stăteau mai bine nici în cazul colegului său francez, care i se plângea că, în zece ani, nu a reușit să creeze un singur discipol.

Totuși, urme ale paideiei eliadiene – atât în privința istoriei religiilor, cât și a studiilor indiene – se pot vedea în operele științifice ale altor foști studenți, precum Octavian Nistor (1916–1992) și Ion Frunzetti (1918–1985), în ciuda faptului că mediul ideologic în care au fost elaborate și publicate nu permitea fructificarea ei. De altfel, aceștia erau buni prieteni cu Mihai și Mariana Șora, făcând parte din

²¹ Idem, *Experiența nemijlocită*, în „Jurnalul literar”, IV, iulie 1993, nr. 23–36, p. 1.

²² Vezi convorbirea cu Iosif Sava din 20 noiembrie 1994, editată în Mihai Șora, *Firul ierbii*, p. 365–413 (386); idem, *Locuri comune*, București, 2004, p. 221–222.

²³ Mihai Șora, *Despre toate și ceva în plus*, p. 34.

²⁴ Idem, *Neasemuitul Ionescu*, în „22” (București), V, 25 mai 1994, nr. 21, p. 15; reluat în idem, *Firul ierbii*, p. 341–346 (344).

²⁵ M. Eliade, *Jurnal*, 8 noiembrie 1945; MEP, 15.1, f. 36.

același grup de studenți timișoreni care au preferat Facultatea de Litere și Filosofie din București celei din Cluj.

Mihai Șora avea să-l reîntâlnească pe Eliade în aprilie 1940, la Paris (unde ajunsese în ianuarie 1939), în scurtul popas pe care acesta l-a făcut în drum spre Londra. De la el va primi și vestea morții profesorului lor comun²⁶. Relațiile vor fi reluate abia în anii 1945–1947, tot la Paris, dar pe alte coordonate. Trecerea timpului, dar și evenimentele dramatice care l-au jalonat făcuseră ca diferența de nouă ani să se estompeze. Totuși, în februarie 1946, când Eliade începe să țină prelegeri la École Pratique des Hautes Études, vechiul student de la București se va afla printre auditorii săi, chiar dacă nu în mod regulat²⁷. De altfel, în primii ani la Paris, Mihai Șora îi audiasse pe Paul Masson-Oursel, care vorbea despre filosofia indiană²⁸, și pe Albert Rivaud, care comenta cartea a XII-a din *Metafizica* lui Aristotel²⁹, opțiuni situate, fără îndoială, în prelungirea vechilor cursuri și seminarii ale lui Mircea Eliade.

La Paris, Eliade avea un număr de admiratori printre bursierii români, mulți dintre ei privindu-l ca pe un profesor. Operele sale erau nu numai un reper academic, ci și un izvor formativ pentru mulți savanți în devenire din noile generații. Dar cei cu acces spre lumile studiilor orientale și/sau religioase erau puțini. Iar, dintre aceștia, unii – precum Marcel Leibovici (1923–2005), Nicolae Morcovescu (1922–1996) și Arion Roșu (1924–2007)³⁰ – nu-i împărtășeau, în pofida frecventării lui, nici metodologia, nici orientarea teoretică, iar alții – precum Costa Tâcu (Constantin Tacou, 1926–2001) și Petre Cârciu (Pierre Carciu, 192?–1961) – s-au pierdut pe drum. Veritabili discipoli au fost mai înzestrații, dar mai puțin norocoșii Sergiu Al-George (1922–1981) și Anton Zigmund-Cerbu (1923–1964). Însă unul rămăsese în România *capta*; celălalt, liber în Occident, a întârziat prin labirinturile specializării filologice și a murit înainte de vreme, fără a-și putea da măsura³¹.

Mihai Șora îl va frecventa pe Eliade mai ales în afara sălii de curs³². În acei ani, participă la traducerea în franceză a primelor cărți publicate la Paris de fostul său profesor: *Techniques du Yoga*, *Traité d'histoire des religions* și *Le mythe de*

²⁶ Mihai Șora, interviu de Dora Mezdrea, 11 mai 1998, citat în cartea ei *Nae Ionescu. Biografia*, vol. IV, Brăila, 2005, p. 557–563 (560).

²⁷ Mihai Șora, *Convorbiri despre Mircea Eliade*, p. 311. Vezi însă idem, *Mircea Eliade și vocația universalității*, dialog cu G. Stănescu, în „Timpul” (Iași), X, mai 2009, nr. 5, p. 14–15.

²⁸ Despre profesorul francez, vezi și interviul dat Dorei Mezdrea, *Nae Ionescu. Biografia*, vol. IV, p. 558.

²⁹ Mihai Șora, *Convorbire* (27 ianuarie 2004), interviu de M. Diaconu și C-tin Aslam, în „Viața românească”, XCIX, iunie–iulie 2004, nr. 6–7, p. 12–20 (12). De asemenea, Mariana Șora, *O viață în bucăți*, p. 89–91.

³⁰ A. Roșu va veni la Paris mai târziu, în 1965.

³¹ Pentru Leibovici, Morcovescu, Zigmund-Cerbu și Roșu, vezi *Postlegomena la felix culpa. Mircea Eliade, evreii și antisemitismul*, ed. M. Gligor, L. Bordaș, Cluj-Napoca, vol. I, 2012, p. 155–294; vol. II, 2013, p. 497–521.

³² M. Eliade, *Jurnal*, 27 iulie, 8 august, 1 octombrie 1946, 7 februarie, 21 și 24 august 1947, 12 martie 1948; MEP, 15.1–3.

*l'éternel retour*³³. Ele vor ieși de sub tipar în 1948 și 1949, după ce Șora va rămâne și el, în urma unei excursii, captiv într-o Românie – așa cum spunea colegul său Virgil Ierunca – în curs de subdezvoltare intelectuală. Dar deja în 1947 îi va apărea lui însuși prima carte la editura Gallimard. Exemplarul dăruit fostului său profesor s-a păstrat în biblioteca pariziană a acestuia. Pe pagina de gardă Mihai Șora a scris: „Domnului Mircea Eliade, în amintirea plăcutei mele ucenicii filosofice la seminarul său de metafizică. Cu prietenie, M. Șora. Paris, 4.4.'47.”³⁴ Eliade o citește aproape imediat, iar la 21 aprilie își notează în jurnal următoarele:

„Termin *Du dialogue intérieur* a lui Mihai Șora, fostul meu elev la seminarul de logică și metafizică. Îmi place cu toate truismele și teribilismele ei. Îmi place, mai ales, pentru ceea ce regăsesc din «mine», cel din anii 1934–38, când traduceam împreună la seminar pe Sfântul Thoma și Nicolaie din Cusa. Este o carte în care, fără să-și dea seama, Șora continuă problematica «generației»: autenticitate, libertate, alegere.

Curios sentiment de a asista la ecloziunea perfectă a unui fost «elev». Îmi dau seama, între altele, cât de puțin am «crescut» eu de-atunci, cât de mediocră a fost desăvârșirea mea spirituală între 30 și 40 de ani. Era, probabil, fatal să se întâmple așa. Cele mai serioase cuceriri spirituale le faci între 20 și 30 de ani. Când îi eram «profesor» eu aveam 30 de ani și el 20. El dibuia, eu eram deja orientat. Astăzi el se află în aceeași situație pe care o câștigasem eu acum 10 ani. În schimb, pașii pe care i-am făcut eu în acest răstimp nu mai au nimic «senzațional», sunt doar împliniri, rectificări, șovăiri. Singura turnură mai abruptă a fost experiența legionară, în ceea ce avea ea apolitic, și insurecția mea contra «istoriei», care și-a precizat orientarea între 1942–43.”³⁵

Deși pune între ghilimele termenii „profesor” și „elev”, Eliade consideră cartea vechiului student rod al unei desăvârșite ecloziuni. Însemnarea confirmă deopotrivă atât înclinarea lui Șora spre autenticism, cât și impresia acestuia asupra evoluției lui Eliade ca savant și erudit: „împliniri, rectificări, șovăiri”, o „desăvârșire” mediocră.

Captivitatea lui Șora în România comunistă va pune între ei o barieră, care nu se va ridica decât, timid, peste aproape două decenii³⁶. Se va întâmpla în ianuarie

³³ M. Eliade, *Jurnal*, 29 martie 1946, MEP, 15.1, f. 73; *Avant-propos*, la idem, *Techniques du Yoga*, Paris, 1948, p. 9–13 (13); *Avant-propos*, la idem, *Traité d'histoire des religions*, Paris, 1949; ed. a II-a revăzută, 1964, p. 7–14 (14). Dintre textele în care Mihai Șora vorbește despre acest subiect, vezi răspunsul la ancheta *Cum vedeți realizată ediția critică Mircea Eliade Opera omnia?*, în „Revista de istorie și teorie literară” (București), XXXVII–XXXVIII, 1989, nr. 3–4/1990, nr. 1–3, p. 368, viii; Mihai Șora, *Amintiri despre Mircea Eliade*, p. 235.

³⁴ Michel Sora, *Du dialogue intérieur. Fragment d'une anthropologie métaphysique*, Paris, 1947. Cea mai mare parte a bibliotecii din apartamentul din Charles Dullin, nr. 4 a fost donată de Christinel Eliade Institutului de Studii Orientale „Sergiu Al-George” din București (în prezent Fondul Mircea Eliade, la Biblioteca Metropolitană, București).

³⁵ M. Eliade, *Jurnal*, 21 aprilie 1947; MEP, 15.2, f. 316–317.

³⁶ Totuși Șora se va bucura de protecția unor prieteni ai lui Eliade, pentru care faptul de a-i fi fost elev conta. În prima scrisoare pe care i-o trimite după aceeași lungă întrerupere a relațiilor, la 1 aprilie 1968, Alexandru Rosetti îi scrie: „Mă ocup de fostul D-tale elev, care e încadrat onorabil.” *Mircea Eliade și corespondenții săi*, vol. IV, ed. M. Handoca, București, 2006, p. 280.

1967, cu ocazia unei prime ieșiri la Paris. Eliade se afla însă la Chicago, drept care primul contact va fi o scrisoare trimisă peste ocean³⁷. Ea se păstrează, alături de următoarele, în fondul Mircea Eliade Papers, la Biblioteca Universității din Chicago. Răspunsurile acestuia nu au ieșit încă la lumină, așa că deocamdată nu cunoaștem decât o jumătate a poveștii.

Acestei prime luări de contact i-au urmat două scrisori ale Marianeii Șora, tot cu ocazia unei ieșiri la Paris, iar apoi încă una de la București. De la prietenii comuni din Paris, dar și din recentul volum de *Amintiri* (1966), aflaseră amândoi, „cu multă satisfacție, că ai păstrat față de noi (și, presupun, în special față de destinul de un tragic absurd al lui Mihai) interesul amical pe care ni-l purtai odinioară”³⁸. În ultima scrisoare, Mariana Șora îl roagă să-l „salveze” pe Mihai din tumultul muncii editoriale – care îl confiscase cu totul în dauna scrisului și a filosofiei –, mijlocindu-i una din acele burse „de creație” acordate de universitățile americane pe durata unui an³⁹. Era momentul în care Șora începuse să gândească *Sarea pământului* (publicată în revista „Familia” în anii 1967–1968 și în volum abia în 1978).

Eliade răspunde pe loc și – judecând după scrisoarea lui Mihai Șora – în rânduri „calde și directe, făcute să meargă fără ocoluri la inimă”, entuziasmat la gândul de a-l aduce pe vechiul său student în America, poate chiar la Chicago, lângă sine. În jurnal însă tonul este mai temperat. Eliade nu-și poate reține chiar un reproș pentru greșala elevului de a se fi lăsat antrenat în medii politice (se înțelege comuniste), care l-au abătut ireversibil de la destinul academic și cultural care i se deschisese la Paris.

„Scrisoare de la Mariana Șora, din München. Îmi mai scrisese din Paris, acum vreo două săptămâni, întrebându-mă dacă-i pot da 100 franci francezi, pe care ea i-ar înapoia, în lei, familiei mele. De data aceasta îmi scrie că vrea să-mi ceară sfatul într-o chestiune foarte importantă: Mihai Șora e cu totul confiscat în munca lui editorială. (Spune că a făcut minuni cu *Biblioteca pentru toți* și alte colecții.) Dar gândirea și creativitatea lui sunt paralizate. Mariana mă întreabă dacă nu s-ar găsi vreo universitate americană care să-l invite un an-doi, să poată lucra etc. Îi răspund pe loc, îndemnând-o să-mi trimită datele necesare.

Cioran îmi scrisese, după ce-a văzut-o pe Mariana Șora la Paris, că e amară și rea. Îmi amintesc de ei doi, studenții mei, apoi la Paris, în 1940, la Robinson, în 1945–47. Dacă nu s-ar fi lăsat antrenat de Legația de la Paris, dacă și-ar fi văzut de treabă (avea o bursă de la *Centre de la Recherche*) azi ar fi fost – și ar fi fost demult – un mare autor francez.”⁴⁰

³⁷ MEP, 69.7, scrisoare din Paris, 15 ianuarie 1967 (Anexa 1). Cu o excepție, toate scrisorile se păstrează în acest dosar.

³⁸ *Ibidem*, scrisoare din Frankfurt, 20 iunie 1967 (Anexa 3).

³⁹ *Ibidem*, scrisoare din București, 13 iulie 1967 (Anexa 4).

⁴⁰ M. Eliade, *Jurnal*, 26 iunie 1967; MEP, 16.9, f. 3256–3257. Însemnarea se referă însă la scrisoarea Marianeii Șora din 13 iulie și, prin urmare, data ei e greșită. Robinson este o suburbie pariziană în care au locuit soții Șora.

În ciuda sau în virtutea acestui regret, Eliade e gata să îl ajute să iasă din România comunistă, fie și numai pentru un an. Dar un an putea deveni cu ușurință un prim an. Cu cinci ani înainte ca tânărul Culianu să intre în scenă, el putea să-și recupereze vechiul student în propria proximitate și, eventual, să îl reazeze pe traiectoria întreruptă. În ceea ce îl privește pe Mihai Șora, scrisorile sale tind să-l arate mai degrabă preocupat de reeditarea lui Eliade în România decât de obținerea unei burse care l-ar fi adus în apropierea fostului său profesor. Impresia e desigur falsă și se datorează doar extraordinarei sale modestii.

Precum la Paris înainte de 1949, Mihai Șora a avut, după 1967, un important rol în publicarea operelor lui Eliade la București. El îi propune să înceapă prin reeditarea cărții *Comentarii la legenda Meșterului Manole*, împreună cu alte texte înrudite, într-o nouă colecție de „Studii de folclor” a Editurii pentru Literatură. Adică un amplu volum (cca 400 de pagini), care ar fi beneficiat de „aduceri la zi, completări, răspunsuri la puncte de vedere contrare formulate de alții între timp etc.”⁴¹. Ulterior, „proiectul editorial Eliade” se configurează în trei volume: *Maitreyi* (la care se puteau adăuga *Șantier* și *India*, pentru a rotunji „un fel de ciclu indian”), nuvelele fantastice și o culegere foarte largă de eseuri⁴². Eliade a fost de acord cu proiectul general, dar nu și cu „ciclul indian”, conceput în acest fel, eterogen stilistic, preferând ca romanului *Maitreyi* să i se alăture *Nuntă în cer*⁴³.

Mihai Șora va trimite solicitatul *curriculum vitae* abia în ianuarie 1968⁴⁴. Cartea la care lucra e descrisă aici ca „un ouvrage philosophique de certaines proportions, ayant pour thème la vie de l'esprit”⁴⁵. Cu această scrisoare corespondența, cel puțin așa cum se păstrează în fondul Mircea Eliade Papers, se întrerupe⁴⁶. În anul care a urmat, Eliade reușește să medieze acordarea unei burse la Universitatea din Chicago, însă lui Șora nu i se permite să onoreze invitația⁴⁷. Detaliile acestei afaceri rămân să fie lămurite de cercetările viitoare. Eșecul va fi

⁴¹ MEP, 69.7, scrisori din 18 septembrie și 18 octombrie 1967 (Anexele 5 și 6). O astfel de culegere a putut fi publicată abia după căderea comunismului; M. Eliade, *Meșterul Manole. Studii de etnologie și mitologie*, ed. Magda Ursache, Petru Ursache, Iași, 1992.

⁴² MEP, 69.7, scrisoare din ianuarie 1968 (Anexa 8).

⁴³ *Europa, Asia, America ... Corespondență*, ed. M. Handoca, vol. II, București, 2004, p. 242–244 (243), scrisoare către Dumitru Micu, din 24 ianuarie 1968, în care se referă la răspunsul trimis lui Mihai Șora. Vezi și corespondența cu Petru Comarnescu; *Mircea Eliade și corespondenții săi*, vol. V, ed. M. Handoca, București, 2007, p. 270–319 (277, 287, 291, 292). Primele două volume au apărut în forma preconizată: *Maitreyi. Nuntă în cer*, București, 1969; *La țigănci și alte povestiri*, București, 1969. Cel de-al treilea a putut fi publicat abia după căderea comunismului: *Drumul spre centru*, ed. Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, București, 1991.

⁴⁴ Primirea scrisorii este înregistrată de Eliade în jurnal la 14 ianuarie 1968 (vezi și însemnarea din 19 ianuarie); MEP, 17.1, f. 3399, 3402–3403.

⁴⁵ *Curriculum vitae*, în *Mircea Eliade și corespondenții săi*, ed. M. Handoca, vol. V, p. 8–9.

⁴⁶ În lunile următoare, Eliade îi va scrie lui Mihai Șora pentru a recomanda publicarea poeziilor lui Traian Chelariu, însă fără a primi răspuns. Vezi scrisoarea către Vasile Postecă, din 8 iulie 1968 în *Europa, Asia, America ... Corespondență*, ed. M. Handoca, vol. II, p. 529.

⁴⁷ Mihai Șora, *Amintiri despre Mircea Eliade*, p. 237.

însă compensat, în 1970, de o bursă pariziană oferită de Gabriel Marcel, care, datorită canalului oficial prin care a fost obținută – ministrul Învățământului, Mircea Malița –, va putea fi onorată. Așadar, în vara acelui an va avea loc prima întâlnire a celor doi, care – prin grija autorităților comuniste de la București – nu se va mai repeta⁴⁸.

Jurnalul eliadian înregistrează numele lui Șora și în următorii ani: după o scrisoare de la Dumitru Micu – din care află istoria „eliberării” lui de la Editura pentru Literatură – sau cu ocazia unor întâlniri cu Toma Pavel și William O’Meara⁴⁹. Corespondența va fi reluată, mult mai târziu, de către Mariana Șora, care între timp se stabilise în Germania. În vara anului 1979, ea trimite de la München la Paris noua carte a lui Mihai, *Sarea pământului*, la a cărei traducere în limba franceză lucra în acel moment⁵⁰. Reacția lui Eliade după lectura cărții era, desigur, așteptată cu mult interes. Jurnalul său nu o înregistrează, în schimb cunoaștem scrisoarea trimisă Mariane Șora, cu o lună mai târziu.

„Aș fi vrut să-ți spun mai mult despre *Sarea pământului*. Am început lectura o jumătate de ceas după ce am primit cartea. Am citit 19 pagini, apoi m-am întrerupt, dându-mi seama că «nu mai urmăream ideea» (cum învățasem să spun în liceu când nu înțelegeam un text). Am reluat lectura a doua zi și m-am poticnit la pagina 30 ... Din păcate, aveam de scris câteva recenzii pentru *History of Religions* și n-am mai deschis cartea decât după vreo 10–12 zile. Sunt pasagii pe care le «înțeleg» pe loc; altele care mi se par scrise de «ultimul» Heidegger și trebuie reluate, «meditate» și chiar murmurate ca un descântec sau ca anumite paragrafe din *Une saison en enfer*. Până acum, îndrăznesc a pretinde că am «asimilat» doar *A treia zi* (mă refer, evident, la «întreg», pentru că sunt multe alte fragmente pe care cred că le-am înțeles ...).

Ce e de făcut? Sunt, oare, surmenat sau am îmbătrânit prea repede? Sau lunga mea îndeletnicire cu «documentele» religioase m-a înglodat în filologie și istoriografie, reducând aproape la zero modestele posibilități de gândire riguroasă pe care mi le îngăduise *Mutter Natur*? În orice caz, nu-i spune nimic lui Mihai deocamdată. Voi încerca din nou, după o scurtă vacanță în Provence ...»⁵¹

Cartea nu era într-adevăr o lectură ușoară. Mulți dintre cititori au avut aceleași dificultăți, trebuind să o abandoneze sau să o reia după mai multe întreruperi. Cei care țineau cu adevărat să o înțeleagă au trebuit să o citească de cel puțin două ori. Bucățile criptice sau dense precum o *mantra* îl fac pe Eliade să se întrebe dacă nu cumva îndelunga sa cantonare istorico-filologică i-a atrofiat cu totul aptitudinea gândirii filosofice. Iată, revenind peste decenii, tema conflictului între filosofie și erudiție.

⁴⁸ *Ibidem*. Vezi și Nae Ionescu și discipolii săi în arhiva Securității, vol. II, *Mircea Eliade*, ed. D. Mezdrea, București, 2008, p. 102–106 (105).

⁴⁹ M. Eliade, *Jurnal*, 3 aprilie 1969, septembrie 1969, 29 aprilie 1973; MEP, 17.3, 26.2 (ultima însemnare e publicată în *Jurnal*, vol. II, ed. M. Handoca, București, 1993, p. 104).

⁵⁰ MEP, 70.9, scrisoare din 12 iunie 1979 (Anexa 9).

⁵¹ Șora, ed. Marius Ghica, Pitești, 2006, p. 138–139, scrisoare de la Paris, 8 iulie 1979.

Nu știm dacă peisajul provensal l-a ajutat să termine cartea. Foarte probabil, aceasta a fost ultima lectură filosofică de proporții din Mihai Șora. Următorul său volum, *A fi, a face, a avea*, va apărea în 1985, când Eliade nu mai putea citi decât ceea ce ținea în mod imediat de lucrările aflate în șantier.

O nouă scrisoare de la Mariana Șora va sosi abia peste trei ani, cu ocaziei primei sale călătorii în America⁵². Între timp legătura se păstrase doar prin lecturi reciproce. Eliade îi putea urmări pe amândoi în revistele de cultură care ajungeau la Chicago. Sentimentele sale rămân neschimbate. Cu șase luni mai devreme îi scria unui biograf din România: „Trebuie neapărat să stai de vorbă cu Mihai Șora, cel mai bun student al meu la Universitatea din București.”⁵³

În acest interviu – pe care Eliade îl va citi peste câțiva ani⁵⁴ –, vechiul student face primele mărturisiri (reluete și continuate mai apoi) despre relația cu profesorul său. Întrebat de ce Eliade îl consideră studentul său preferat, Șora înclină să creadă că datorită faptului de a fi singurul dintre toți colegii săi care păstrase un deosebit interes pentru preocupările enciclopedice⁵⁵. De fapt, pentru universalism, acea formă bună a universalismului reprezentată de Eliade, care nu devine colonialism cultural și mental⁵⁶. Răspunsul era numai parțial – din modestie, desigur. Judecata profesorului era motivată de cel puțin alți doi factori. În primul rând, Șora fusese într-adevăr un student excelent, cel mai bun dintre cei care îi frecventau seminariile, lucru omologat prin publicarea primei sale cărți la Gallimard. În al doilea rând, el se apropia cel mai mult de propriile-i preocupări metafizico-religioase și de orientarea sa spirituală din tinerețe, lucru pe care Eliade îl găsește confirmat și în volumul său de debut.

Sechestrare în România comunistă, scrisul și gândirea lui Mihai Șora nu au putut urma albia pe care începuseră să curgă atât de promițător la Paris. Devenite un râu subteran, au ieșit la suprafață abia după decenii, în contextul „liberalizării” constrângerilor ideologice. Fatalmente, ele s-au resimțit, cel puțin în aspectele lor exterioare, de pe urma acestor restricții, încă funcționale sub masca parțialei deschideri. Vâna religioasă a gândirii lui Șora nu a dispărut, dar a devenit mai greu perceptibilă, adâncită metafizic în sine și, deopotrivă, dizolvată în întreg.

La rândul său, Eliade a rămas un reper intelectual și un model cultural despre care Mihai Șora era gata oricând să depună mărturie. Așa cum va scrie el însuși, era „unul dintre punctele de vârf prin care creativitatea polimorfă a acestui neam a izbucnit ca o veritabilă stihie, la modul cel mai spectaculos cu putință, dar în

⁵² MEP, 69.7, scrisoare din Washington, 11 aprilie 1982 (Anexa 10).

⁵³ *Europa, Asia, America ... Corespondență*, ed. M. Handoca, vol. I, p. 407, scrisoare către Mircea Handoca, 22 octombrie 1981.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 349; *Mircea Eliade și corespondenții săi*, vol. II, ed. M. Handoca, București, 1999, p. 173, 174, 175, 179; *ibidem*, vol. IV, p. 250.

⁵⁵ Mihai Șora, *Convorbiri despre Mircea Eliade*, p. 309.

⁵⁶ *Idem*, *Mircea Eliade și vocația universalității*, p. 15.

același timp – și cu nimic mai puțin – unul din marile exemple de disciplină intelectuală și de continuitate în muncă, într-un cuvânt: de etică profesională, care ar trebui să ne fie tuturora o călăuză în activitatea noastră de fiecare zi⁵⁷.

ANEXE

Mihai și Mariana Șora Scrisori către Mircea Eliade

1. Mihai Șora, Paris, 16 ianuarie 1967
2. Mariana Șora, Paris, mai 1967
3. Mariana Șora, Frankfurt, 20 iunie 1967
4. Mariana Șora, București, 13 iulie 1967
5. Mihai Șora, București, 18 septembrie 1967
6. Mariana și Mihai Șora, București, 18 octombrie 1967
7. Mariana Șora, München, 12 decembrie 1967
8. Mihai Șora, București, ianuarie 1968
9. Mariana Șora, München, 12 iunie 1979
10. Mariana Șora, Washington, 11 aprilie 1982

1

Paris, 16.1.67

Iubite și mult stimat Domnule Eliade,

După mai bine de optsprezece ani de nevedere, ți-am aflat în sfârșit (fiind la Paris) adresa și-ți pot ura „La mulți ani”, așa cum în gândul meu întotdeauna am făcut-o de când ne-am despărțit.

Speram să te găesc la Paris și tare-am fost dezamăgit când am aflat că nu vii în Europa decât vara. Cine știe când o să mai am prilejul să calc din nou aceste meleaguri! Sper, totuși, să nu ne fie rezervată revederea doar pentru lumea de apoi. Am stat mult de vorbă cu Cioran și cu Eugen Ionescu și, regăsindu-i, m-am regăsit și pe mine cel de pe vremuri. Peste câteva ore voi fi în avion și mi se rupe inima de pe acum.

Adresa mea la București este: Str. Jules Michelet, nr. 15, et. III, ap. 19, Raion 30 Decembrie. Mi-ar face nespuse plăcere să primesc un rând de la D-ta. De asemenea și cărțile (nenumărate) pe care le-ai scris de atunci încolo. (Duc cu mine *Amintirile* apărute la Madrid)⁵⁸. Aș avea atâtea de spus! Dar trebuie s-o lăsăm pe altă dată. Rămas bun!

Al D-tale, cu aceleași – de totdeauna – sentimente,
Mihai Șora

⁵⁷ Cum vedeți realizată ediția critică *Mircea Eliade Opera omnia?*, p. 368.

⁵⁸ M. Eliade, *Amintiri*, vol. I, *Mansarda*, Madrid, 1966.

2

[Paris, mai 1967]

Mult stimate și iubite domnule Eliade,

Sunt la Paris! Nu știu dacă poți să-ți imaginezi ce înseamnă asta pentru noi după aproape 20 de ani de așteptare. E o experiență copleșitoare, un tumult de emoții și gânduri contradictorii și amare, o reîntâlnire cu tinerețea noastră dispărută. Și regretul a tot ce ar fi putut fi viața noastră – o rană mereu deschisă, dar ignorată, cu un efort de voință și o disciplină cotidiană dictată de instinctul de conservare, acum însă vie și resimțită cu o nouă acuitate. Dar e și o bucurie sălbatică de a fi aici, de a absorbi prin toți porii atmosfera pariziană. Iarăși o experiență uitată: umblu ca într-un vis în care timpul e anulat, trecutul și prezentul se confundă, parcă nu s-ar fi interpus decenii, totul e ireal, tangibilul mi se pare la fel de halucinant ca amintirea. Am sentimentul de a fi o stafie și nu găsesc nici o breșă în lume – nici aici, nici dincolo – prin care m-aș putea integra, probabil că nu există, că nu mai există un punct de inserțiune în lume pentru mine. Astfel bucuria revederii e amestecată cu atâta durere încât îmi vine aproape să regret această aventură (cu atât mai mult cu cât e gratuită – ca orice aventură de altfel – și probabil irepetabilă, asta mai mult din cauza impedimentelor materiale).

Am sperat enorm de mult să te revăd și am avut o mare decepție aflând că nu vii acum, așa cum credeam. S-a întâmplat ca în ultimul timp să fiu din nou mai aproape de d-ta: căutând câte ceva despre un scriitor, cred că era Chesterton, am răsfoit *Insula lui Euthanasius*⁵⁹ și n-am putut s-o las din mână până n-am recitit-o, cu o plăcere nouă. Este extraordinar cum rezistă timpului până și pasajele informative, de strictă actualitate atunci, și care acum în mod normal ar trebui să fi devenit inactuale. Și cum, în aceste articole, în fond scrise în fuga condeiului, nici o frază nu e lipsită de interes. E un mare dar, aș zice că e idealul prin excelență al eseistului, de a stârni interesul, de a spune lucruri ce dau de gândit (fiindcă sunt ele însele gândire), indiferent de temă. E o modalitate de exprimare spre care tind.

Cum n-am obiceiul să vorbesc despre lucruri la care nu mă pricep, nu spun nimic despre lucrările ca *Le mythe*⁶⁰, dintre care ne-au parvenit câteva, în schimb vreau să-ți comunic bucuria avută citind primul volum din *Amintiri*. Ce mi se pare cu totul deosebit acolo e faptul că, în locul tonului memorialistic al omului în vârstă, te izbește alura tinerească, atmosfera interioară adolescentină perfect reconstituită, ca și cum un om foarte tânăr, foarte aproape încă de anii poveștiți, și-ar comunica impresiile și trăirile încă proaspete. Lucru apreciabil și extraliterar, mai ales în lumina schimbărilor constatate de mine, și aici, în oameni (nu știu cine a spus că nu ne coacem: *d'un côté nous durcissons, d'un autre nous pourrissons*), lucru pe care-l prețuiesc mai ales eu, fiind înzestrată sau mai degrabă bătută de D-zeu cu un fel de incapacitate de a mă maturiza (în toate sensurile, și cel bun și cel rău), așa că perseverez în a rătăci în lume în chip de copil întârziat. (Nu e comod.)

Nu știu dacă urmărești puțin publicațiile românești și dacă ai luat deci cunoștință de debuturile mele tardive (da, sunt o jună debutantă), care datează de acum trei ani, de când am judecat că e posibil să scrii, adică de când a fost efectiv posibil să iscălești numai ce crezi. Am început prin articole despre cărți străine, apoi studii mai mari, îndeosebi din domeniul german („specializată” puțin fără voie, din diferite motive de ordin practic și

⁵⁹ Idem, *Insula lui Euthanasius*, București, 1943.

⁶⁰ Idem, *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition*, Paris, 1949.

meschin [o concurență mai puțin acerbă] încă pe vremea când trăiam exclusiv din traduceri), un volum despre Heinrich Mann⁶¹, un studiu mai important despre Thomas Mann, apărut ca prefață la noua ediție din *Buddenbrooks*⁶², lucrări despre Böll, G. Grass și alte lucrări mai mărunte și încercări de altă natură – dar în eseistica propriu-zisă, în măsura în care e gândire independentă, mai există dificultăți. Am obținut un foarte rapid și foarte net succes de opinie, mai ales din partea celor care contează pentru mine – dar atât.

Cred că te-am întreținut destul, despre mine mai ales. M-ar bucura imens să primesc câteva rânduri în timpul șederii mele la Paris. Vizele obținute îmi permit să stau până-n 20 iunie, dar vreau să mă opresc în Germania, să-mi rezerv vre-o zece zile pentru asta și nu știu dacă pot sta cât îmi îngăduie viza, din pricina lipsei quasi-totale de fonduri ... În cazul în care ai vrea să mă depanezi, aș fi bucuroasă să restitui suma corespunzătoare, în lei, dacă vrei să ajuți pe cineva din familia rămasă în țară. (Despre asta, însă, te rog cu insistență să nu pomenesc în scrisori trimise celor de acolo; de asemenea, te rog să nu vorbești nimănui despre această scrisoare.) Cum adresa mea de la Paris e cu totul temporară – am stat câțva timp la Eugen⁶³, acum la PEN-Club, dar am să mă mut din nou – te-aș ruga să-mi adresezi răspunsul eventual, în care sper, la prietena mea Rolland de Renéville, 11 rue Madame, Paris VIe.

Desigur că, dacă ne-am vedea, ți-aș spune o mulțime de lucruri de alt ordin, greu de încredințat hârtiei, de altfel mult prea lungi și complicate pentru a încăpea într-o scrisoare, în special despre Mihai. Așa, trebuie să mă mulțumesc să te salut și, dacă-mi îngădui, să te îmbrățișez de la distanță.

Cu multă afecțiune,
Mariana Șora⁶⁴

3

Frankfurt, în 20/VI 1967

Dragă domnule Eliade,

Îți răspund cu atâta întârziere, întâi fiindcă am trăit într-un fel de vârtej, apoi fiindcă aș fi vrut să citesc cel puțin nuvelele, dacă nu și romanul, dar cum îți poți bine închipui, n-am apucat. Știu că Mihai a adus „La țigănci”⁶⁵, așa că am s-o pot citi acasă. Nu e de mirare că în cursul acestei șederi atât de scurte, mai ales în raport cu cei 20 de ani scurși de când ne-am întors în țară, n-am putut să fac decât o mică parte din câte îmi propusesem. Dar, din nefericire, trăim și acasă într-o veșnică cursă împotriva timpului care ni se scurge printre degete ... Mai am câteva zile de stat în Germania. După aceea reîncep totul: munca, hărțuiala, grijile.

⁶¹ Mariana Șora, *Heinrich Mann, omul și opera*, București, 1966.

⁶² Thomas Mann, *Casa Buddenbrook. Declinul unei familii*, 2 vol., trad. Ion Chinezu, prefață de Mariana Șora, București, 1966.

⁶³ Eugen Ionescu (1909–1994).

⁶⁴ Nota lui Eliade: „r[ăspuns] 15 mai”.

⁶⁵ Publicată întâi în revista „Destin” (Madrid), 12, 1962, p. 13–49, apoi în volumul *Nuvele*, Madrid, 1963.

Îți mulțumesc din suflet pentru răspunsul prompt și călduros, cât și pentru ajutorul primit. Mă bucur că am să fac cunoștință, cu ocazia asta, cu familia d-tale și că astfel voi putea fi probabil la curent cel puțin cu evenimentele exterioare ale vieții active și rodnice pe care o duci, cu deplasările la Paris mai ales, fiind ferm hotărâtă dacă-mi va mai fi vreodată hărăzit să pot călători în Apus, să fac să coincidă venirea mea cu programul d-tale de cursuri. Decepția mea de a nu te putea vedea a fost într-adevăr foarte mare. Legasem mari speranțe de această întâlnire, care, pe lângă bucuria revederii, mi-ar fi oferit posibilitatea să te consult în câteva chestiuni esențiale pentru noi. Consider că ești cel mai indicat, poate singurul om din lume care m-ar putea ajuta cu unele sfaturi judicioase, cu atât mai mult cu cât știu – și-am aflat cu multă satisfacție – că ai păstrat față de noi (și, presupun, în special față de destinul de un tragic absurd al lui Mihai) interesul amical pe care ni-l purtai odinioară.

În pofida sentimentelor amestecate și haotice, a gândurilor cam sumbre iscate în noua putere prin acest nou contact cu Occidentul care m-a făcut să mă sor și mai exact dezastruoasele distanțe în timp ce ne-ar rămâne de ratapat, în pofida vârstei (*last not least*)*, persist în credința că aventura vieții noastre nu s-a încheiat. O credință care ne ajută să trăim.

Cu speranța că anul viitor ne va aduce revederea mult așteptată, cu cele mai călduroase salutări,

Mariana Șora

* Spre orientare: chiar în ziua (26 mai) în care iscăleai „proaspătul sexagenar”, împlineam jumătatea de secol ...

4

București, 13/VII 1967

Mult stimat Mircea Eliade,

Așa cum ai aflat fără îndoială, ești omul pe care contez pentru a-l ajuta pe Mihai. Din 1948, din pricina unei munci pasionate în domeniul editorial, Mihai a neglijat activitatea filosofică, neputându-i acorda decât cu totul sporadic un timp foarte redus. În acești ani n-a stat degeaba, fără exagerare, e sufletul editurii, unde face adevărată operă de cultură prin reeditarea classicilor și reînființarea „Bibliotecii pentru toți” pe baze noi (format *livre de poche*), dându-i o amploare – și tiraje – fără precedent. Activitatea depusă i-a adus stima unanimă a forurilor conducătoare și a scriitorilor. Cum totuși știi că principala vocație a lui Mihai a fost scrisul și cum, angrenat în tumultul muncii de editor care-l absoarbe și-l farmecă, nu știe să-și rezerve timp și energie pentru a citi și a scrie, mă întreb dacă nu i-ar prinde bine una din acele frumoase burse pe care unele universități americane le acordă oamenilor de cultură, de obicei pe durata unui an, cu scopul de le înlesni munca de cercetare și creație propriu-zisă.

Știu, de pildă, că o astfel de bursă i-a fost oferită din partea Universității Stanford profesorului Alexandru Rosetti. (Se pare că el nu s-a putut hotărî să se despartă un an de zile de institutul pe care-l conduce și n-a plecat. Pe Mihai l-aș convinge însă eu să accepte.) Îmi permit deci să te întreb dacă nu ai putea să folosești autoritatea de care te bucuri pentru

a-i face lui Mihai Șora acest bine, care ar fi totodată, cum nu te îndoiești, sunt convinsă, un serviciu adus gândirii românești.

Nădăjduiesc să primesc în curând răspunsul dumitale în această chestiune, ridicată cred sub o zodie propice.

Cu toată prețuirea și simpatia,

Mariana Șora

Scrie-mi, te rog, ce cărți românești te interesează în mod special, comunicându-mi și data sosirii la Paris, unde-mi va fi mai ușor să ți le trimit, împreună cu câte ceva din lucrările mele⁶⁶.

5

București, 18.9.67

Iubite Domnule Eliade,

Sunt adânc mișcat de prietenia pe care mi-o arătați după amarul de vreme scursă de când drumurile ni s-au despărțit și nu știu cum să vă mulțumesc. Deci vă mulțumesc fără să știu cum, știind însă foarte bine de ce: pentru că sunteți încă atât de tânăr încât să vă poată entuziasma până și amintirea unui student pe care l-ați avut și care promitea la vremea lui ceva.

M-ar bucura imens ca totul să meargă ca pe roate. Dar chiar dacă strădaniile Dv. de a obține o bursă, al cărei subiect să fiu eu (și al cărei obiect – cu destulă bătaie de cap – vă rămâne de inventat), n-ar fi până la urmă încununat de succes, mulțumirea mea n-ar fi întru nimic știrbită. Importantă este intenția, iar intenția am și simțit-o întreagă, cu tot elanul ei făptuitor, în rândurile Dv. calde și directe, făcute să meargă fără ocoluri la inimă.

Am să vă pun o întrebare care de mai multă vreme îmi dă ghes și pe care nu m-am învrednicit încă, spre vina mea, s-o aștern pe hârtie și s-o trimit: am putea oare publica (întrebarea mea e o întrebare de editor), împreună cu alte studii înrudite ca preocupări, *Comentarii la legenda Meșterului Manole*⁶⁷? Dacă-mi răspundeți prin „da”, vă voi trimite un proiect de sumar pentru un volum de cca 400 de pagini, așa cum mi s-ar părea, de aici, potrivit și posibil. Dacă aveți preferințe sau o anumită idee de organizare a unui asemenea volum, care ar urma să apară într-o colecție de „Studii de folclor”, aștept câteva rânduri în acest sens, precizând și eventualele modificări pe care ați înțelege să le faceți la studii apărute cu ani în urmă.

Cu dorința de a vă citi cât mai curând (și de a vă revedea, când și cum s-o putea), rămân al Dv. îndatorat, cu dragostea pe care întotdeauna v-am purtat-o,

Mihai Șora⁶⁸

* Aduceri la zi, completări, răspunsuri la puncte de vedere contrare formulate de alții între timp etc.

⁶⁶ Nota lui Eliade: „[răspuns] 22 iulie”. Vezi și însemnarea din jurnal din 26 iunie 1967 (dată greșită), MEP, 16.9, f. 3256–3257, citată mai sus.

⁶⁷ M. Eliade, *Comentarii la legenda Meșterului Manole*, București, 1943.

⁶⁸ Nota lui Eliade: „[răspuns] 13 oct[ombrie]”.

6

București, 18 oct[ombrie] 1967

Stimate și iubite Mircea Eliade,

Suntem iremediabil niște neîndemânatici și încurcați. În așteptarea unei ocazii potrivite – fiindcă trimisul prin poștă e legat de formalități care-ți răpesc mult timp – am tot amânat expedierea publicațiilor. Comarnescu nu mi-a făcut semn când a plecat (în schimb mi-a promis cărțile matala pe care le-a adus) și la un moment dat speram chiar că o să avem bucuria de a te vedea; așa se face că am întârziat și cu scrisul, până acum, când nici nu știm dacă mai treci prin Paris înainte de întoarcerea la Chicago. Sper totuși, contând și pe amabilitatea d-nei Colțescu, să-ți parvină aceste rânduri împreună cu trei mici lucrări ale mele pe care ți le trimit încurajată fiind de interesul ce mi l-ai arătat.

Le-am ales pe acestea fiindcă singura carte apărută până acum e depășită ca temă: e o monografie Heinrich Mann, scrisă în '61, într-o vreme când alegerea subiectului trebuia încă bine chibzuită ca să poți spune exact ce crezi și nu numai ce crezi. Eu, fiind ieșită⁶⁹ dintr-o serie de hazarduri mai mult sau mai puțin dirijate de unii „binevoitori” – intervenite până la apariția ei ('66) –, m-am descurajat, așa că altcineva mi-a luat-o înainte cu o carte despre Thomas Mann⁷⁰, pe care doream s-o scriu de mult și pentru care prefața la *Buddenbrooks* e oarecum o compensație. Incompletă cum e, din pricina spațiului limitat, e totuși lucrul la care țin probabil mai mult din câte am reușit să public până acum. A fost foarte apreciată de Cioran, spre marea mea bucurie, cum se înțelege.

Restul (netrimis) sunt o mulțime de articole, mici eseuri, prefețe (Musil, Böll, Grass și alți germani contemporani, Queneau, Truman Capote, câteva despre Eugen Ionescu) pe care nu le-am putut strânge încă în volum. Acum sunt adâncită în Kafka – am tradus *Castelul* și pregătesc prefața⁷¹. În materie de literaturi străine, prefețele sunt pentru moment debușeu optim, o formulă care permite excursuri eseistice pe lângă partea didactic-informativă obligatorie. Am o sumedenie de proiecte, mai ales să mă avânt în sfârșit în literatură, dar despre asta mai bine tac, fiind destul de pășită ca să știu că în foarte complicatele împrejurări ale vieții cotidiene nu poate fi realizată decât o mică parte din câte învârtesc în cap.

Cu speranța că-ți vei putea smulge puțin timp pentru elucubrațiile mele și pentru a ne da de veste (confirmând primirea lor, a acestor scrisori și a celei precedente, la Paris) cât mai curând, cu gândul că numai la vederea plicului ne bucurăm ca niște copii, te salută cu toată afecțiunea,

Mariana Șora

Iubite Domnule Eliade,

Aștept cu nerăbdare răspunsul la întrebarea mea de acum o lună privind *Comentarii la legenda Meșterului Manole* și alte scrieri apropiate ca temă sau preocupări, pe care aș dori să le public, dacă – bineînțeles – ați fi de acord cu asta.

⁶⁹ Lecțiune incertă, pagina fiind deteriorată de apă.

⁷⁰ Ion Ianoși, *Thomas Mann*, București, 1965.

⁷¹ Franz Kafka, *Castelul*, trad. Mariana Șora, București, 1968.

Curriculum vitae cerut, îl voi trimite prin poștă, dar nu pot scăpa prilejul de a reînnoi mulțumirile din scrisoarea precedentă.

Cu stima și dragostea de totdeauna,
Mihai Șora⁷²

7

[München, 12 decembrie 1967]⁷³

Cele mai bune gânduri din Germania, unde am fost invitată la o reuniune literară, la Frankfurt, cu posibilități de a călători puțin și de a stabili contacte interesante.

Mariana Șora

8

[București, ianuarie 1968]

Mult stimat și iubite Domnule Eliade,

Profit de bunăvoința Domnului Comarnescu pentru a vă anunța că „proiectul editorial Eliade” este mai mare (mai cuprinzător) și mai serios decât putea părea atunci când v-am trimis prima scrisoare. (În orice caz, *Meșterul Manole* nu urma să fie decât un început, câtuși de puțin să încheie un gând editorial de-abia schițat.)

Totuși, ne-am gândit să începem cu literatura, și anume cu *Maitreyi*⁷⁴ (la care, dacă sunteți de acord, am adăuga *Șantier*⁷⁵ și *India*⁷⁶, rotunjind în felul acesta un fel de ciclu indian. Prefața ar face-o Sorin Alexandrescu. Un alt volum ar grupa nuvelele fantastice (prefațator Dumitru Micu). În sfârșit, un mare volum de eseuri.

Deocamdată, atâta s-a conturat. Dar, încă o dată, nu e vorba de a epuiza, prin acest început, gândul nostru editorial. Aștept cu nerăbdare un răspuns.

Trimit, prin bunăvoința domnului Comarnescu, un *Curriculum vitae* pe care de mai multă vreme mi-l ceruseți (dar nu s-a ivit decât acum prilejul de a-l trimite), precum și începutul (apărut în *Familia* din decembrie 1967) al unei cărți pe care o scriu acum⁷⁷. (Tot un dialog a ieșit.) Vă mulțumesc pentru toate și vă îmbrățișez,

al Dv.,

Mihai Șora⁷⁸

⁷² Nota doamnei Colțescu: „Madame m’a aussi remis 2 revues et 1 livre. Dois-je les envoyer?”

⁷³ Data poștei. Carte poștală ilustrată cu o vedere aeriană a orașului și legenda „München im Winter”, „Rathaus u. Frauenkirche”.

⁷⁴ M. Eliade, *Maitreyi*, București, 1935 (șase ediții până în 1946).

⁷⁵ Idem, *Șantier. Roman indirect*, București, 1935.

⁷⁶ Idem, *India*, București, 1934; ediția a II-a, 1935.

⁷⁷ Va apărea în volum mult mai târziu. Vezi *infra*.

⁷⁸ Scrisoarea avea anexat un *Curriculum vitae* în limba franceză, datat „7 janvier 1968”. Nota lui Eliade: „[răspuns] 15 ian[uarie 1968] (adresa lui Șora pe spate)”.

Mihai Șora
Editura pentru Literatură
B-dul Ana Ipătescu 39

9

Marianne Sora
Mauerkircherstr. 3
8000 München 80
tel. 089/986-983

München, 12.6.79

Mult stimulate și iubite domnule Eliade,

Îți urez bun venit pe bătrânul nostru continent! Mă bucur că te pot saluta de la o distanță cel puțin redusă, nici peste mări și țări, nici peste cortine de fier și alte substanțe, imateriale, dar la fel de opace. Profit de această relativă apropiere ca să-ți trimit (cu o întârziere de care numai nenumăratele mele griji, demersuri, osteneli sunt răspunzătoare) cartea lui Mihai, apărută anul trecut, după 30 de ani de tăcere⁷⁹.

Publicarea ei a fost posibilă, după mine, grație următorilor factori: 1. cenzura (și nu numai ea) n-a înțeles mare lucru din ea, cu atât mai puțin implicațiile (ontologice, metafizice). 2. persistă, în virtutea exacerbarii (firești și artificiale) a sentimentului național, preceptul maiorescian [*sic!* – n.n.] „scrieți, băieți, scrieți!” (vorba e să fie, cât mai mult, dacă se poate și bun, și de ce să nu avem și noi, pe lângă faliți, și filosofii noștri?!). 3. cercurile scriitoricești, Uniunea Scriitorilor și unii din lobby-ul mai marilor „culturi” l-au susținut pe autor, în parte din prețuire sinceră – pentru tot ce reprezintă și pentru tot ce a făcut (imens și apreciabil) spre a salva niște valori și niște oameni de condei (morți și vii) în toți acești ani –, în parte din proasta conștiință că l-au abandonat când, tocmai din pricina acestei activități susținute împotriva curentului (dusă cu multă diplomatie, până când nici asta n-a mai fost posibilă), a fost „eliberat” de răspunderi editoriale.

Sunt foarte curioasă și nerăbdătoare să aflu ce reacție trezește această carte în dumneata – presupunând că ai să-ți faci puțin timp ca s-o citești și să-mi trimiți câteva rânduri. Traducerea franceză o pun acum la punct. Sper s-o pot plasa la Gallimard sau în altă parte.

Poate ai aflat de la neprețuitul nostru prieten Cioran în ce ape ne scaldăm acum: m-am stabilit în Germania, aștept să-mi vină fiica (cu soț și copil), apoi băiatul mai mic, muzician, și la urmă, arier-garda: Mihai. Cioran, puțin speriat de curajul meu în această antrepriză de pionierat, singura, cu temeri îndreptățite pentru izbânda celor întreprinse, mi-a arătat tot timpul o caldă solitudine, dându-mi mereu sfaturi și îndrumări înțelepte. Cred că toate riscurile și greutățile asumate (la această vârstă!) și-au avut justificarea, dacă n-ar fi decât prin gândul la viitorul copiilor. Dar să sperăm că și noi vom mai apuca să spunem câte ceva din ce avem de spus.

Mi-a părut foarte rău, anul trecut, că n-am putut să scriu și eu un cuvânt în numărul omagial din *L'Herne*⁸⁰, dar în halul în care eram, muncită de îndoieli și temeri, n-am reușit să dau la timp o contribuție corespunzătoare. Mă bucură însă nespun, cu o participare caldă,

⁷⁹ Mihai Șora, *Sarea pământului. Cantată pe două voci despre rostul poetic*, București, 1978.

⁸⁰ *Mircea Eliade*, ed. Constantin Tacou, colab. Georges Banu, Guy Chavon-Demersay, citat la nota 10.

prețuirea unanimă care-ți încoronează *întreaga* activitate, dorind din suflet să mai scrii ceva frumos și de acum înainte.

Sper ca aceste rânduri precum și pachetul cu cartea să te mai găsească la Paris (presupun că plecați undeva, în vilegiatură).

Cu multe urări de bine și cele mai frumoase gânduri,
Mariana Șora⁸¹

10

Adresa de la München:
Ollenhauerstr. 13
8000 München 83

Washington, 11.4.82

Mult stimate și iubite Mircea Eliade,

Desigur că distanța mult redusă dintre noi prin venirea mea – pentru prima și foarte probabil ultima oară – pe acest continent rămâne încă uriașă, de vreme ce, din păcate, infranșisabilă; sunt aici grație unor rude care m-au invitat, deci nu am posibilitatea să vin la Chicago. Cu iluzia că sunt totuși cumva în vecinătatea dumitale, simt mai puternic imboldul de a-ți scrie decât de la München. Am auzit că ai fost cam suferind anul trecut și sper că ești din nou în plină vitalitate, cea pe care o știm și o admirăm cu toții dintotdeauna.

Vreau să-ți adresez o rugămintă din partea lui Negoîtescu la care mă asociez și eu. Știu că ai apreciat eseul lui despre Eminescu⁸². Ei bine, am săvârșit un fel de performanță traducându-l în germană (stilul de tinerețe fiind foarte impulsiv, inspirat, cu fraze foarte aproximativ articulate), inclusiv numeroasele versuri citate bineînțeles. Credem amândoi că n-o să ne refuzi câteva rânduri introductive sau de prefațare, pe care acest text substanțial le-ar merita. Nu ar însemna nici un efort, nici timp sacrificat. Fiind vorba într-adevăr doar de o pagină sau două – cum ai vrea dumneata –, care, nu ne îndoim, ar constitui pentru cititori și editor o recomandare prețioasă.

Eu mai rămân aici până la sfârșitul lunii mai. M-ar bucura dacă aș primi câteva rânduri de la dumneata. În general, îmi pare rău că împrejurările nu mi-au permis să caut mai cu insistență și cu consecvență un contact mai frecvent, puțin mai *suivi* – dar îmi făgăduiesc că, dacă vii la Paris ca de obicei în acest an, fac tot posibilul să te revăd. Despre noi, în stil telegrafic: mi-am scos toți copiii din țară, cel mai mic, muzician *in spe*, studiază deja la München. Acum îl aștept pe Mihai. Și sper să mă reapuc de scris.

Cu multe gânduri bune și toată afecțiunea neschimbată,
Mariana Șora⁸³

Adresa:
c/o P. Schweitzer
4309 Van Ness St. N.W.
Washington DC 20016
Tel. 202/362-52-46

---

⁸¹ Nota lui Eliade: „r[ăspuns] 9 iulie”.

⁸² I. Negoîtescu, *Poezia lui Eminescu*, București, 1968; ed. a II-a, București, 1970; ed. a III-a, Iași, 1980.

⁸³ Nota lui Eliade: „r[ăspuns] 4 mai”.

“MY BEST STUDENT”:
MIRCEA ELIADE AND MIHAI ȘORA

Abstract

The article attempts to reconstruct, for the first time, the long relationship between Mircea Eliade and Mihai Șora, stretching – not without equally long interruptions – over five decades. Along with the published testimonies of the latter, it takes into account unpublished sources preserved in the *Mircea Eliade Papers* at the University of Chicago Library: the letters of Mihai Șora and his wife Mariana (published in the Addenda), the unpublished diary of Eliade, etc.

Strongly influenced and inspired by Mircea Eliade's articles and books, Șora and his future wife became his students at the University of Bucharest, from 1934 to 1938. After a last encounter in Paris, in April 1940, the war separated them completely. When Eliade became himself an exiled in Paris, in 1945, their relationship was resumed and taken to the next level. Mihai Șora collaborated on the French translation of the first books published by his former professor: *Techniques du Yoga*, *Traité d'histoire des religions*, and *Le mythe de l'éternel retour*. Trapped in communist Romania, in 1947, Șora could not contact Eliade for the following twenty years. However, starting from January 1967, he played a leading role in the publication of Eliade's works in Romania. Eliade attempted to bring him to the University of Chicago as a visiting fellow, but the communist authorities in Bucharest did not allow Șora to leave the country at that time. Nevertheless their bond remained as strong as ever: the old Eliade considered Șora his “best student,” while the old Șora acknowledged Eliade as a major formative influence on him.

Keywords: Mircea Eliade; Mihai Șora; Mariana Șora; mentor; intellectual relationship; philosophy; religious studies; Paris; Chicago; translation

INSTITUȚII – ANALIZE ȘI DISCUȚII

SOME MISTAKES CONCERNING THE TERMINOLOGY OF OSMANLI HISTORY

MEHMET MAKSUDOĞLU*

*“Countries and peoples are unique and are not so easily lured into identity
with each other save on limited and specific points.”¹*

The fact that, throughout history, countries do not share the same institutions has been ignored when dealing with the Osmanlı socio-political entity and its structure has been studied by likening it to that of European societies, which have completely different backgrounds and have emerged under distinct circumstances.

Mistakes related to the Osmanlı historical terminology can be listed as follows:

1. THE NAME

Errors related to the terminology of Osmanlı history begin with the very name of this socio-political entity.

In scholarly works written in western languages, the name occurs as “the Ottoman Empire,” “l’Empire ottoman.” The translation of these syntagms into Osmanlı Turkish would be *Imparatoriyya-i Osmâniyya*. In other words, if the Osmanlı administration had referred to itself as *Imparatoriyya-i Osmâniyya*, “the Ottoman Empire” and “l’Empire ottoman” would have been its translation. But it is a standing fact that they did *not* adopt that title *at all*. The official name was *Dawlat-i Aliyya-i Osmâniyya* (Sublime Osmanlı *Dawlat*), and sometimes it was referred to as *Dawlat-i Aliyya-i Islamiyya*² (Sublime Islamic *Dawlat*) and *Saltanat-i Saniyya* (The Brilliant Sultanate).

The title of the Osmanlı socio-political entity occurs in the first official chronicle of the Osmanlıs as: *al Kalaam fî Zuhûri’ d Dawlati’ l Aliyyati’ l Osmaaniyya*³ (Topic of the Emergence of the Sublime Osmanlı *Dawlat*). And throughout centuries the Osmanlıs used the term *Dawlat* for their socio-political entity.⁴ It is needless to say

---

* Turkey; mmaksudoglu@gmail.com.

¹ Rupert Emerson, *From Empire to Nation*, Cambridge, Massachussets, 1967, p. vii.

² Mahmûd Jalâluddîn Pasha, *Mir’ât-i Haqîqat*, Istanbul, 1908, vol. I, p. 7.

³ Mustafa Naîmâ, *Rawzatü’ l Husayn fî Khulâsati Akhbârî’ l Khâfiqayn*, Istanbul, 1863, vol. I, p. 6.

⁴ During the nineteenth century, French was the language of diplomacy, with the exception of Great Britain. The official title in European diplomatic circles was “la Sublime Porte ottomane” after

that to designate an entity by another term than its original name is distortion, and it implies and discloses hostility, even enmity towards it. Therefore, the use of different terms for a socio-political entity is not in compliance with an objective approach.

It is impossible to find a title such as *Imparatoriyya-i Osmâniyya* in books written during the Osmanlı era in the Arabic script which they used, or in their correspondence, or in the huge volume of documents in the Osmanlı Archives.

On the other hand, it is another gross mistake to translate the word *Dawlat* as “state,” “*État*,” “*Reich*” or “*Staat*” in the European languages, because the implication of these terms is that “they legislate”; socio-political entities named “state,” “*État*,” “*Reich*” or “*Staat*” have legislative power through their legislative institutions. *Dawlat*, on the contrary, has no legislative power, it does not legislate; *it is only an instrument for implementing the already adopted laws*, it can formulate the revealed and accepted principles. The formulation was called *Sharî’at*. Therefore, *Dawlat* is completely different from what is called “state,” “*État*,” “*Reich*” or “*Staat*.” As to the *qanun* (*qaanuun*) issued in the *Dawlat* structure, this is not “legislation,” but a directive to carry out rules, or an explanation for implementing rules and regulations according to specific circumstances. Needless to say, *qaanuun* must be in conformity with the *Sharî’at*.

The head of an empire is an emperor. No one can find a *single document* written by the Osmanlıs themselves referring to the head of *Dawlat-i Osmâniyya* as “Imparator” (emperor). They used instead *khân*, *khâqân*, *pâdişâh*, *khalîfah*, *khünkâr*. Would it be logical to call *any* European sovereign *pâdishâh*, *khân*, *khâqân* or *khünkâr*? Would it be taken seriously?

Let us see how some Western writers use the term properly:

“From the fifteenth century onwards, *Spain, Portugal, Holland, France* and *Britain* began building overseas *empires* [emphasis mine].”⁵

“In the nineteenth century European imperialism was carried further and became more effective than ever before. This happened in two distinguishable phases, and running down to about 1870 can conveniently be considered first. During this, some of the old imperial powers continued to enlarge their *empires* impressively, such were *Russia, France* and *Great Britain*. Others stood still and found theirs reduced; this group included the *Dutch, Spain* and the *Portuguese* [emphasis mine].”⁶

the Tanzimât of 1839, a translation of *Bâb-ı Âlî-i Osmânî* referring to the quarters of the head of the government. The Osmanlı Ambassador Kostaki Musurus Pasha (1807–1891) used the term *l’Empire ottoman*, without consulting Istanbul, in London during the last days of the Crimean War (1853–1856), in order to place the Osmanlı ambassador’s name higher on the list of ambassadors; otherwise, the name of *la Sublime Porte ottomane* would have come after Sardinia. See Sinan Kuneralp, *Bir Osmanlı Diplomatı; Kostaki Musurus Paşa*, in “Belleten,” vol. XXXIV, 1970, no. 135, p. 424. Afterwards the Osmanlı *Dawlat* used this term *only for external correspondence* for about sixty years, one tenth of its existence.

⁵ Chris Cook, *Dictionary of Historical Terms*, London, 1983, p. 152.

⁶ J.M. Roberts, *The Hutchinson History of the World*, London, 1987, p. 835.

2. FATH

Fath is an Arabic word, meaning expansion of water slowly giving life to vegetation, in contrast with *istiylâ* (Arabic also) which means rapid expansion of water (destroying, not reviving). Another meaning for *fath* is “to open,” hence: *miftâh*, “(key) to open doors”.

In the Islamic terminology, *fath* means to open a country to Islam, removing artificial barriers between Islam (the revelation of the Creator to the created, being an innate, natural religion) and the people living in that country. When a country is opened to Islam, the inhabitants are not compelled to embrace Islam, but they are left free to practice their old belief; they see and get familiar with Islamic practice: Islamic values prevail in the society. They pay the *jizyah* (which means “compensation”) because of their exemption from military service. The elderly, women, children, monks, priests are exempt from the *jizyah*. And those who pay, they do so according to their fiscal ability, the *jizyah* being by no means a burden on them. And they pay *kharâj* on their land, while the Muslims pay *oshr*. When they convert to Islam of their own accord, every post including headship of the administrative body is open to them. There are dozens of *sadrâzams*, *vazîrs*, *beglerbegis*, *sanjakbegis* among converts in Osmanlı history. On the other hand, “conquest” means subduing a country and taking it over. Napoleon, Hitler and many others also conquered countries. So, it is a gross mistake for example to translate Mehmed II *Fâtih* (opener of Constantinople to Islam in 1453 C.E.) as “the Conqueror.” It is certain that to use any word other than *fath* when referring to the Osmanlı expansion is to operate a distortion, to neutralize the action and make it empty of its essence and nature.

3. RA'İYYAT

The Osmanlı *ra'îyyat* (plural: *ra'âyâ*) is completely different from the European *subject*. The only common point between the two is “being administrated.” But *ra'îyyat* means “who is cared for,” taking its root from *ra'â/ri'âyât* (*ar râ'î*: “shepherd,” “who takes care of, or looks after sheep”). *Ri'âyât* means observing, taking care of. So, the administrator, being a *tımarlı sipâhi* or *sanjakbegi*, is responsible and accountable for the safety, well-being, honor and property of the *ra'îyyat*, as the word itself implies. The *ra'îyyat* is at ease about his life, property and honor.

On the other hand, a *subject* (its meaning is related to “being put under control”) in European administration is sold along with the land when this is sold, the chastity of females is not respected; on the contrary, when a girl is married, she is bound by law to spend her first night with the landlord; this practice is called *jus primae noctis*. Therefore, any superficial comparison between the terms *subject* and *ra'îyyat* makes it very clear that there is *no social or legal connection* between them.

4. JIZYAH

The *jizyah* is a type of tax mentioned in the Qur'ân,⁷ and Muhammad (peace be with Him) received the *jizyah* from the head of Aylah ('Aqabah) Yuhanna b. Ru'bah and together with him, from the people of Jerbâ and Azruh in 9 H/630 C.E. during the Tabuk campaign.⁸ It was levied on the "People of the Book" (the Jews and Christians) in the beginning, then all the non-Muslims had to pay it.

Jizyah is an Arabic word, the infinitive of *jazâ*, meaning "recompense." The pattern is *fi'lah*, showing a "kind" of the action; so, *jizyah* means "a kind of compensation." Those who paid the *jizyah* did so in compensation for the fact that they were exempt from military service. Only male, able-bodied, young people paid the *jizyah*. Women, those who held religious offices, the elderly and children were exempt.

It is certainly a gross mistake to compare it to other taxes imposed by imperialistic powers on people of the colonies, calling it for example "poll-tax." This labeling neutralizes the "concept" of *jizyah*, making it void of its essence. Because the moment any non-Muslim converts to Islam, the *jizyah* is automatically dropped. So, it is needless to say that to translate *jizyah* by "poll-tax" is distortion.

5. TIMAR

It is another gross mistake to label the *timar* system as feudalism. The *timar* system is based on the *Iqtâ'* concept and practice of Muhammad (peace be with Him). It was practiced by *Muslim Dawlats* throughout centuries and was adopted by the Osmanlıs from their predecessors, the Saljûqîs. In the *timar* system, the *sipâhi* does not own the land, he does not possess the people living on that land; on the contrary, the feudal landlord does possess the land and the people. The *timarlı sipâhi* has only the right to collect the taxes in the name of the *Dawlat*. In return, he keeps a certain number of trained and fully equipped soldiers. The *timarlı sipâhi* is responsible for the life, the property and the honor of the people living on that piece of land. His position is administrative, not of ownership. In the Osmanlı administration *feudalism did not exist at all*. Institutions must be named correctly, not have labels foisted on them.

6. HUMÂYÛN

Humâyûn means pertaining to, related to *huma*, a fabulous bird which flies very high (its equivalent could be the phoenix). Its implication is being related to high heaven; thus it should be translated into English as "heavenly." Because of the fact that the Osmanlıs considered themselves as representatives of the heavenly

⁷ At Tawbah (9) âyah 29.

⁸ Ibn Hishâm, *As Siyratu'n Nabawiyyah*, al-Qaahirah, 1975, vol. II, p. 525.

final message, Islam, they used *humâyûn* as an attribute to important institutions and objects: the Osmanlı Army was called *Ordu-yu Humâyûn* (The Heavenly Army), the Osmanlı Navy was *Donanma-yı Humâyûn* (The Heavenly Navy), the seal of the Khalifa-Sultân was *Mühr-i Humâyûn*, etc. Therefore, it is certainly an important error to translate *Dîvân-ı Humâyûn* as the Imperial Council instead of the *Heavenly Dîvân*. Besides, using “imperial” for *Humâyûn* means applying a term completely foreign to the Osmanlı socio-political entity.

7. VAZÎR

Vazîr means “who accepted responsibility, who bears the burden of responsibility,” being derived from the Arabic word *w z r*. It is not acceptable to translate it as “minister.” The term “minister” has different meanings, such as envoy below ambassador, priest, and member of the government. In this last acception, they are still not equivalent, because a minister in a government is head of a special organization, in charge of a particular department. The *vazîr*, on the other hand, in the Osmanlı practice – as well as in the previous Muslim socio-political entities – is a member of a very small administrative body. In the Osmanlı practice, there were the *sadrâzam*, the *grand vazîr*, then the second and the third *vazîrs*. Their number was very limited, and they were not responsible for only one particular department. In other words, a *vazîr* so to speak was equal to three, four, or five ministers in collective responsibility.

The *Osmanlı Dawlat* represented the last link of the *Muslim Dawlats* chain. In Islam, the first man and the first prophet Adam is the first Muslim; all the prophets preached Islam: submission to the will of the Creator, so much so that the Osmanlıs called the residence and office of *sadrâzam*: “*Bâb-ı Asafî*” (Door or Dwelling of Asaf, the son of Berhiya), after the wise *vazîr* of Prophet Suleymân (Solomon) (peace be with Him).

In short, it is very difficult, even impossible to understand and evaluate the edifice and character of the Osmanlı socio-political entity without having very good Islamic knowledge and substantial background in Islamic sociological terms.

CONCLUSIONS

It should always be remembered that *there has been no such obligation for all countries to go through the same phases of evolution*. Their very *structure is naturally different* because of many factors. Peoples or their representatives did not meet to decide that their structures should resemble each other and that all countries should follow the very same lines in their history. On the contrary, “countries and peoples are unique and are not so easily lured into identity with each other save on limited and specific points.”⁹

⁹ Rupert Emerson, *op. cit.*, p. vii.

The universal rule that “nomenclatures and proper names are not translated, and must not be changed” *should not be ignored*. Otherwise, books and articles written about the Osmanlı history could not avoid being “Osmanlı caricatures” in different degrees, however scholarly they may look.

SOME MISTAKES CONCERNING THE TERMINOLOGY OF OSMANLI HISTORY

Abstract

The article discusses the translation of key concepts in Osmanlı history such as *Dawlat-i Aliyya-i Osmâniyya*, *fath*, *ra‘iyyat*, *jizyah*, *timar*, *humâyûn* and *vazîr*. The author argues in favor of preserving the original words in scholarly works rather than finding equivalents which distort the meaning of the terms.

Keywords: Osmanlı history; terminology; institutions; *Dawlat-i Aliyya-i Osmâniyya*; *fath*; *ra‘iyyat*; *jizyah*; *timar*; *humâyûn*; *vazîr*

JURĂMÂNT ȘI BLESTEM ÎN PROCEDURA JUDICIARĂ DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA.

I. INSTRUMENTAREA JURĂMÂNTULUI CU BLESTEM*

OANA RIZESCU**

„Și spre încredințare am scris, căci mai mult *nu am a mă jura, ci însuși Dumnezeu este martor*, că s-au vândut de bunăvoie și nesiliți de nimeni.”¹

O anchetă asupra jurământului utilizat în procesul juridic din Țara Românească în timpul vechiului drept mobilizează sursele epocii pentru a desfășura, practic, o cercetare asupra blestemului, în relație apropiată cu mediul cultural și social care îl produce și îi recunoaște efectele. Acest studiu asupra unei construcții complexe, teologice și juridice totodată, se înscrie într-un demers metodologic² pe care l-am reținut și în cercetările consacrate condițiilor de afirmare a adevărului judiciar, precum și autorității lucrului judecat în vechiul drept românesc³.

Față de lucrările particulare dedicate jurământului⁴, jurătorilor⁵, blestemului⁶ și instituțiilor juridice⁷, care favorizează metodele dezvoltate deja și în alte abordări

---

* Acest articol este rezultatul unei cercetări co-finanțate de Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, cod POSDRU 89/1.5/S/61104, cu titlul *Științe socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; oana_rizescu@yahoo.fr.

¹ *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească* (în continuare: DRH, B), vol. I–XL, București, 1969–2013, vol. XI, doc. nr. 292, 27 mai 1598.

² Niklas Luhmann, *La légitimation par la procédure*, trad. L.K. Sosoe, S. Bouchard, Québec, 2001; Bruno Oppetit, *Sur la coutume en droit privé*, în „Droits”, 1986, nr. 3, p. 41; Pierre Bourdieu, *La force du droit*, în „Actes de la recherche en sciences sociales”, 64, 1986, p. 3–19.

³ Oana Rizescu, *Avant l'État-juge. Pratique juridique et construction politique en Valachie au XVIIe siècle*, București, 2009; eadem, *Jurisprudence roumaine ancienne. Sur l'efficacité de la chose jugée dans le procès civil*, în „Revue roumaine d'histoire”, XLVII, 2008, nr. 1–2, p. 55–96.

⁴ Florența Ivaniuc, *Jurământul/blestem – cutumă și procedură în jurisdicția Țării Românești (sec. al XIV-lea – al XVIII-lea)*, în „Revista istorică”, VII, 1996, nr. 11–12, p. 867–887.

⁵ Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969.

⁶ Cristina Codarcea, *Société et pouvoir en Valachie (1601–1654) entre la coutume et la loi*, București, 2002; eadem, *La malédiction dans les anciens documents de la Valachie (XIVe–XVIe siècles)*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXXII, 1994, nr. 1–2, p. 53–61.

⁷ Val. Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, pt. a II-a, *Procedura de judecată*, București, 1982, p. 68–103, *Cojurătoria și jurătoria*; Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*, București, 1965.

asupra subiectului din istoria dreptului⁸, istoria literară⁹ sau cea ecleziastică¹⁰ din mediul academic românesc sau străin, vom încerca să deplasăm atenția spre ansamblul pe care îl creează cuplul tematic jurământ-blestem și spre montajul instituțional judiciar reprezentat de boierii jurători desemnați de domn prin răvașe domnești, menit să ordoneze forțe sociale și presiuni mentale de lungă durată¹¹, într-o țară creștină, Țara Românească, aflată însă într-o strânsă relație politică cu o putere islamică, Imperiul Otoman, începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În esență, reflecția se orientează asupra unor detalii juridice revelatoare pentru procesul judiciar și simbolice, totodată, pentru cultura tradițională: mărturia sub jurământ, jurământul cu blestem, cartea de blestem, afurisenia, sperjurul și alte păcate ale limbii, precum și orice alte sancțiuni prevăzute în actele domnești pentru neascultare, multe întărite cu blestem. Considerăm că această abordare, care pornește de la valorificarea unui indicator cultural creștin în mecanismul judiciar, poate pune mai bine în valoare tradițiile locale și influențele străine, politice și simbolice, dintr-o construcție instituțională. Jurământul cu blestem și cartea de blestem utilizate juridic pot evidenția comportamente particulare ale indivizilor, care, la rândul lor, au produs legături în comunitățile de care au aparținut și ne dezvăluie relațiile complexe dintre societatea românească și puterea juridică a domniei¹².

În ciuda amplitudinii temei, dificultatea analizei nu provine din vastitatea materialului, ci din caracterul fluid al informației, dat de amestecul de tradiții păgâne și creștine din conținutul imprecățiilor, de limita prea vagă care se stabilește între starea prezentă a jurătorului și viitorul său, din faptul că angajarea sufletului se face pentru mărturie care nu sunt totdeauna concludente. În limbajul mărturiilor din epocă, toate aceste rețineri se regăsesc în diverse descrieri ale jurământului: „felul în care oamenii se jură nu este atât în numele lui Dumnezeu, cât prin chemarea nenorocului, prin blesteme; prin invocarea bărbii și a ochilor. Apoi dacă cineva și-a pierdut un bou sau o vacă, și o regăsește, trebuie să jure că este a sa ținând cu mâna coada ei.”¹³ Deși ne

⁸ Georges Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain. Un chapitre de la propriété au Moyen Âge*, Paris, 1920; Florian I. Moldovan, *Originea și evoluția instituției jurătorilor la români*, Dej, 2007.

⁹ Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului*, Iași, 2001; idem, *Lege și fărâdelege în lumea românească veche*, Iași, 2006.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase*, vol. I, ed. a 2-a, București, 1928; Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, 2 vol., Arad, 1931; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 2 vol., București, 1994.

¹¹ Val. Al. Georgescu, *Psycho-histoire et histoire des mentalités sud-est européennes au niveau de l'histoire du droit*, în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1980, nr. 4, p. 573–580.

¹² André Guillou, *Gérantes et bonshommes d'Orient et d'Occident. Réflexions d'anthropologie juridique*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 44, 1994, p. 131. Pentru transferul de norme dinspre elite spre populație în interiorul unei culturi juridice vezi mai ales A.M. Hespanha, *Savants et rustiques. La violence douce de la raison juridique*, în „Ius commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte”, X, 1983, p. 1–48.

¹³ *Călători străini despre țările române*, vol. V, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 343.

propunem să parcurgem un număr important de mărturii istorice, nu credem că vom atinge un deziderat al istoricilor dreptului românesc, acela de a avea „studii bazate pe metode cantitative, în cadrul unor perioade lungi sau pe serii mai scurte, care să pună în valoare eficacitatea fiecărei probe juridice”¹⁴, implicit și a jurământului cu blestem.

Dacă în legătură cu jurătorii s-a afirmat că în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea instituția s-ar afla pe o „curbă declinantă”¹⁵, în privința blestemului putem spune că, dimpotrivă, amploarea utilizării acestuia sporește pe măsură ce încărcătura imprecățiilor capătă mai multă forță prin introducerea în formularele de blestem a unor elemente de dogmatică ortodoxă privind viața de apoi și starea trupurilor după moarte. Analizarea împreună a acestui cuplu tematic se impune de la sine, căci jurământul și cartea de blestem nu sunt forme probatorii independente, ci forme ale mărturiei arhaice pe care s-au altoit forme creștine, preluate de justiția domnească din experiența judiciară a obștilor sătești. Nu putem face o distincție netă între mărturia sub blestem și jurământ, căci acestea sunt forme procedurale care afectează o serie de probe materiale și sunt potențate în aceeași măsură de elementul ordalic intrinsec din structura lor. Prin jurământ, se invoca o putere supranaturală, a cărei forță este pusă în mișcare de ritualul utilizat. Odată reținut nu doar în accepțiunea sa teologică, ci într-un complex concept de probă în cadrul procesului juridic, jurământul se grefează automat și pe un ritual recunoscut în societate. Émile Benveniste definea câmpul de aplicație pentru jurământ în termenii următori:

„En dépit des apparences, le serment n'est pas une institution définie par sa fin et son efficacité propre. C'est une modalité particulière d'assertion, qui appuie, garantit, démontre, mais ne fonde rien. Individuel ou collectif, le serment n'est que par ce qu'il renforce et solennise: pacte, engagement, déclaration. Il prépare ou termine un acte de parole qui seul possède un contenu signifiant, mais il n'énonce rien par lui-même. C'est en vérité un rite oral, souvent complété par un rite manuel de forme d'ailleurs variable. Sa fonction consiste [...] dans la relation qu'il institue entre la formule prononcée et la puissance invoquée, entre la personne du jurant et le domaine du sacré.”¹⁶

În plină modernitate, sub jurământ, o persoană ia pe Dumnezeu de martor al adevărului unui fapt sau al sincerității unei afirmații, invocându-l ca răzbunător al sperjurului¹⁷. Fiind un mijloc tehnic de probă, forța jurământului constă în amenințarea și presiunea psihologică cu care apasă asupra jurătorului, care riscă să își piardă onoarea¹⁸, sufletul¹⁹ și să suporte consecințele legii în caz de sperjur. Intensitatea

¹⁴ Val. Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *op. cit.*, p. 70–71.

¹⁵ *Ibidem*, p. 73.

¹⁶ Émile Benveniste, *L'expression du serment dans la Grèce ancienne*, în „Revue de l'histoire des religions”, vol. CXXXIV, 1947–1948, nr. 1, p. 81–82.

¹⁷ *Procedura Codului civil*, în *Codul general al României (1856–1907)*, ed. C. Hamangiu, vol. I, București, s.a., p. 418, art. 196: „Dumnezeu, care știe toate, martor de jurământul ce ai făcut, să te pedepsească dacă vei spune neadevăr.”

¹⁸ Julian Pitt-Rivers, *Anthropologie de l'honneur. La mésaventure de Sicheu*, Paris, 1983.

¹⁹ *Pratiques de l'eucharistie dans les églises d'Orient et d'Occident (Antiquité et Moyen Âge)*, vol. 1, *L'institution*, ed. Nicole Bériou, Béatrice Caseau-Chevallier, Dominique Rigaux, Paris, 2009.

raporturilor suscitade de folosirea jurământului, precum și consecințele juridice și religioase care îi erau cunoscute dinainte oricui se confrunța cu instrumentarea procedurii erau în măsură să îl intimideze pe justițiabil. În Pravila lui Matei Basarab, *Îndreptarea legii*, în glava 299 e scris: „De jurământ să fugi, măcar de vei vrea să juri și drept, ferice iaste de cela ce nu se jură ori drept, ori strâmb”²⁰, ce pare un reflex din cărțile sfinte, de a nu lua numele Domnului în deșert, situație care în cuvintele mitropolitului Antim Ivireanul se înțelege astfel: „să nu jure în numele lui Dumnezeu, nice drept, nici strâmbu la tot cuvântul lui și lucrul, nici întru sfinți, nici alt jurământ.”²¹ Pe scurt, vorbim de forța cuvintelor.

Într-o analiză istorică a formulelor de blestem utilizate în documentele românești, este important să stabilim continuitățile de conținut, „în ce fel unul și același proiect a putut să se mențină și să constituie un orizont unic pentru atâtea spirite diferite și succesive”²². Formulele de blestem variază în funcție de tipul emitentului, ecleziastic sau laic, și este legitim să ne întrebăm asupra modului lor de transmitere, din ce motive și când sunt introduse anumite formule care favorizează anatema și excomunicarea. Odată pătrunse în mediul de cancelarie românesc, formulele bisericești de blestem se răspândesc imediat, semn al gravității amenințării, devenită, astfel, cea mai importantă garanție de credibilitate pentru judecător, părți și martori. Având o origine certă în formulele utilizate în Biserica Ortodoxă, bizantină și sud-slavă, apoi în patriarhiile răsăritene post-bizantine, problema nu mai este a căutării influențelor de început, ci a decupajelor specifice operate în mediul românesc, altfel spus, „a transformărilor ce au valoare de întemeiere și de înnoire a fundamentelor”²³ creștine. Hrisoavele domnești cu blestem oferă mijlocul de a exprima intențiile puterii politice, de a expune situațiile juridice într-o formă solemnă și de a ritualiza gesturile. Prin mărturiile sub amenințarea blestemului este salvat ritualul puterii, prin rememorarea de către credincioși a angajamentelor luate și a consecințele faptelor lor²⁴.

Urmând formulele de blestem, se pot reconstitui serii de imprecării și se poate specifica cronologia proprie a acestora, astfel încât să putem corela evenimente importante din istoria politico-culturală a Țării Românești cu schimbările dogmatice din interiorul Ortodoxiei de Răsărit sub influența Reformei și a Contrareformei. Blestemele din actele patriarhilor, mitropoliților, episcopilor, hrisoavele domnitorilor sau ale simplilor mireni conturează limitele unui proces complex de aculturație și sincretism religios. Concluziile acestei cercetări trebuie să evidențieze limitele unei oscilații în credințele privind viața de apoi și puterea blestemului și să sublinieze

²⁰ *Îndreptarea legii*, coord. Andrei Rădulescu, București, 1962, gl. 299.

²¹ Antim Ivireanul, *Opere alese*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1972, # *Despre pocăință*, p. 358.

²² Michel Foucault, *Arheologia cunoașterii*, trad. Bogdan Ghiu, București, 1999, p. 17.

²³ *Ibidem*, p. 19.

²⁴ Corinne Leveaux, *La parole interdite: le blasphème dans la France médiévale (XIIIe–XVIe siècles): du péché au crime*, Paris, 2001; Jean Delumeau, *Injures et blasphèmes*, Paris, 1989; Alain Cabanous, *Histoire du blasphème en Occident: fin XVIe – milieu XIXe siècle*, Paris, 1998.

momentul de dereglare indus de cărțile patriarhale de blestem. Discontinuitatea pe care o reprezintă instituirea cărții de blestem ca mijloc de probă face din blestem un concept operațional de întrebuințat într-o analiză istorică despre schimbările de mentalitate religioasă cu influențe notabile asupra culturii juridice generale.

PROBLEMATICA ȘI PLANUL DE LUCRU

Jurământul și blestemul sunt înainte de toate acte de limbaj. Urmând un parcurs cronologic asupra utilizării mărturiei cu jurământ și blestem și a folosirii în procedură a cărții de blestem în documentele românești de drept, ne propunem să facem înțelese mai multe teme care țin, pe de o parte, de eficacitatea utilizării blestemelor, deci de mecanismele de stingere a conflictelor, și, pe de altă parte, de cultura juridică pusă în valoare de formulele de blestem și care este transmisă de boierii jurători-judecători.

Ipoteza noastră, verificată și cu prilejul altor analize, cum au fost cele privitoare la boierii socotitori implicați în expertizele contabile și de evaluare financiară din cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea²⁵, este aceea că boierii jurători-judecători formează nu numai o pătură social-economică²⁶ (în măsura în care componenții ei beneficiază de un statut de bunăstare care să le permită recunoașterea acestuia ca atare de către restul comunității și de către domnia țării, care, în caz de părtinire – voie vegheată –, „fățarie” sau mită îi impune la plata de daune), ci și o categorie purtătoare de mesaj cultural și juridic, unde se forjează experiențe, se omogenizează practici juridice și prin care se răspândesc spre populație norme juridice de influență romano-bizantină. În contact direct cu populația care este judecată și care trebuie să consimtă și să respecte verdictele aplicate, dar totodată fiind desemnați de domnie pe răvașe și selectați pentru a pune în practică o procedură judiciară a statului, ei fac o osmoză de concepte, practici și comportamente, un fel de „cultură comună”, ca un flux de comunicare, asemenea celei sugerate ca existând la o scară mai mare și în mediul cultural și, putem spune, cu aceleași consecințe²⁷.

Câteva întrebări simple cer niște răspunsuri în orice astfel de investigație: cum este invocată divinitatea și cum sunt formulate în actele epocii jurămintele și blestemele? Când și pentru ce fapte blestemele susținute de formule biblice îi condamnă pe cei care nu respectă legea? Cum sunt folosite ritualic aceste compoziții?

Toate hrisoavele domnești cuprind în formularul lor diplomatic, la sancțiunea finală, amenințarea prin imprecății spirituale și o pedeapsă materială (amendă, bătaie

²⁵ Oana Rîzescu, *Cessio bonorum și intervenția statului în reglarea datoriilor private. Curama și lepădarea datoriilor în divan în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în „Revista istorică”, XV, 2004, nr. 3–4, p. 101–138.

²⁶ Max Weber, *Économie et société*, vol. 1, *Les catégories de la sociologie*, t. 2, *L'organisation et les puissances de la société dans leur rapport avec l'économie*, Paris, 1995.

²⁷ Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.

domnească, amenințare cu urgia domnească, cu dizgrația), clasică distincție *poena spiritualis* și *poena materialis*. Lăsând în mod deliberat în afara analizei prezente celelalte elemente ale formularelor din diversele acte (*intitulatio*, arenga), subiect al unei investigații mai ample pe care ne-o propunem, nu vom analiza în cele ce urmează decât expresiile pe care le iau jurămintele și blestemele propriu-zise. Relația pe care o găsim însă necesară pentru înțelegerea evoluției imprecățiilor este aceea dintre tipul de judecată domnească cu probatoriul său specific și intervențiile diverșilor clerici (patriarhi, mitropoliți, episcopi), văzând în actul de a judeca un proces de analiză rațional, în mod particular manifestat într-un proces juridic. Unde are nevoie domnul judecător de sprijin pentru a-și forma o opinie juridică? Tipurile de acte emise de cancelarie sunt specializate potrivit judecății: poruncile (acte imperative de voință), întăririle, scutirile și milosteniile domnești (acte discreționare ale voievodului), ale căror efecte juridice sunt asumate de domnie, întăriri de stăpâniri în urma unor judecăți contencioase, prilej de analiză rațională de probe.

Conținutul propriu-zis al blestemelor suscită un câmp aparte de investigație. Ne putem întreba în acest context: Există o evoluție, o îmbogățire a formulelor pe parcursul secolelor al XIV-lea, al XV-lea, al XVI-lea și al XVII-lea? Cui se datorează această îmbogățire, tipului de act, emitentului acestuia sau culturii scribului? Există o diferențiere, o exclusivitate pentru anumite formule și, prin urmare, există o relație între formula invocată și tipul de act? După cum s-a observat deja²⁸, elementele care compun formularul inițial al hrisoavelor domnești sunt precise. Doar analiza felului în care sunt exprimate nu este însă suficientă și trebuie văzute celelalte utilizări ale blestemului în scrierile din epocă. Puternic ritualizate, însă de interes major pentru prezenta investigație sunt invocata „lege a blestemului” și ceremoniile de excomunicare realizate de ierarhii Bisericii. Teoretic, orice element din formular ar trebui să poată fi explicat și corelat cu situația tuturor actorilor implicați, clerici sau laici; cu rolurile lor în proces (judecători, jurători, martori, părți); cu limba și tipul documentului.

Metodologic, mijlocul cel mai sigur și adesea singurul pe care îl avem pentru a defini conceptele într-o limbă dată, așadar și jurămintele și blestemele, este examinarea termenilor în uz, în toate condițiile folosirii lor²⁹, căci fiecare termen utilizat (да ест проклет, триклет, афурисит, анат-ома, *blestem*, *afurisanie*, *anatemă*, *maranatha*, *jurământ*) încorporează forme de responsabilitate și de vinovăție diferite.

Interesul predilect al acestei cercetări vizează actele juridice scrise în limbă română, inevitabil majoritare abia în secolul al XVII-lea, dorind să surprindem fixarea unei terminologii juridice românești. Cum practicile judiciare nu irup fără a avea o istorie în urmă, un studiu descriind proceduri din secolul al XVII-lea trebuie să aibă în vedere veacurile precedente, pentru a putea evidenția continuitățile și discontinuitățile existente. Pornind de la primele contexte ale utilizării lor, vom urmări

²⁸ Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, București, 1938.

²⁹ Émile Benveniste, *op. cit.*, p. 82.

schimbările succesive sau, dimpotrivă, atașamentul la tradiție pe care îl reflectă documentele de epocă, până în secolul al XVII-lea, în paralel cu constituirea unei cutume judiciare, poate chiar a unei jurisprudențe, prin impunerea obținerii de probe cu ajutorul cărții de blestem.

ARENGA HRISOAVELOR DOMNEȘTI

Punctul de pornire în această analiză este dat de blestemul conținut în hrisoavele domnești privitoare la stăpânirea pământului, confirmări de drepturi sau scutiri de obligații fiscale, acordate mănăstirilor sau stăpânilor privați. Atunci când domnia țării invocă, pentru întărirea actelor lor, simbolurile credinței ortodoxe, ei se înscriu în tradiția bunilor împărați bizantini, căci recunosc explicit influența actelor acestora („am văzut și domnia mea că împărații și domnii ce au fost mai înainte de noi ...”³⁰). Reluând și întărind actele înaintașilor la tron, ale domnilor „buni și bătrâni” („răvnind să urmez vechilor împărați și domni, care cele pământești le-au cârmuit cu pace, în binefaceri și s-au învrednicit de împărăția cerească, știind că pentru cei iubitori de Dumnezeu toate se îndreptează spre bine”³¹, „să înnoiesc dar pomana părintelui domniei mele și pentru viața și mântuirea domniei mele”³²), domnitorii judecătorești întrețin o cultură juridică ce le permite atât să asigure funcționarea instituțiilor juridice, cât și, ideologic, să justifice ordinea instituită prin deciziile lor, integrând-o pe aceasta unei ordini cosmice. Arenga documentelor este purtătoare de mesaj ideologic și așa cum faptele bune își primesc răsplata („să fim gata să auzim acel glas: «Veniți la mine, toți cei ce vă trudiți și cei ce sînteți împovărați, și eu vă voi odihni. Luați asupra voastră jugul meu și învățați de la mine, că sînt blînd și smerit cu inima, și veți găsi pacea sufletelor voastre, căci jugul meu este bun și povara mea este ușoară. Veniți, binecuvîntații părintelui meu, și moșteniți împărăția cea gătită vouă de la întemeierea lumii, căci am fost flămînd și mi-ați dat să mîncînc, am fost însetat și mi-ați dat să beau, am fost străin și m-ați primit, gol am fost și m-ați îmbrăcat, bolnav am fost și m-ați căutat, în temniță am fost și ați venit la mine»”³³), faptele rele vor fi sancționate de divinitate: „iar dacă nu va întări și nu va înnoi, nici nu va păzi, nici nu va cinsti, ci va strica și va batjocori și va călca acestea mai sus-scrise, acelaia domnul Dumnezeu, făcătorul cerului și al pământului și al mării și al tuturor câte sînt într-însele, să-i ucidă aici cu trupul, iar în veacurile viitoare sufletul lui, și să aibă parte cu Iuda și cu Arie cel de trei ori blestemat și cu ceilalți iudei care au strigat asupra domnului Dumnezeu și mîntuitorului nostru Iisus Hristos, sângele lui asupra lor și asupra copiilor lor, ceea ce este și va fi în veci; și să fie blestemat de 318 părinți, purtători de Dumnezeu, cei de la Nicheia, amin.”³⁴ Recunoscând și

³⁰ DRH, B, vol. V, doc. nr. 3, 1 aprilie 1551.

³¹ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 5, 24 mai 1501.

³² *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 124, 10 iulie 1464.

³³ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 5, 24 mai 1501.

³⁴ *Ibidem*.

puterea pocăinței („că nu voiesc moartea păcătosului, ci să se îndrepte și să fie viu”³⁵), arenga îndeplinește o puternică funcție de program politico-ideologic: „De aceea și domnia mea fiind în neștiință și plin de greutate, am râvnit și domnia mea la domnii și împărații mai înainte-ziși, care sufletele lor bine întocmindu-le au plăcut domnului Dumnezeu.”³⁶

De la începuturile relației între puterea împărătească și Biserica creștină, canoanele sinoadelor convocate de împărații bizantini au sancționat drastic prin anatema lipsa de sprijin pentru bunurile Bisericii. Domnitorii Țării Românești urmează aceste exemple, conștienți fiind de valoarea celor care se roagă în orice societate: „Dar cele mai alese și mai vrednice de laudă fapte sunt să întărească sfintele lăcașuri, unde se săvârșesc dumnezeieștile taine și pe cei care trăiesc în ele și se roagă pentru toți lui Dumnezeu și s-au fâgăduit să ducă viața îngerească, deși trăiesc în lume; aceste lăcașuri să le întărim și altele noi să facem. Și să împlinim lucrurile lor celor de trebuință și să întărim cele dăruite de către domnii care au fost mai înainte și la acestea să adăugăm încă și mai multe și să le slujim lor în cele trupești, iar ei vă sunt datori în cele sufletești.”³⁷ Referințele veterotestamentare din hrisoave sunt acelea care reverberează și în Noul Testament, o întregă exegeză creștină fiind condensată în preambulul deciziilor domnești: „De aceia și eu, robul stăpânului, domnului meu Iisus Hristos, Io Radul voievod, fiul răposatului Mihnea voievod, mi-a fost drag domniei mele ca să urmez dumnezeiasca Scriptură, după spusa lui David: râvna casei tale m-a ridicat pe mine.”³⁸

Temele din arengă invocă în mod constant de-a lungul întregului Ev Mediu românesc cinstirea numelui lui Dumnezeu prin danii în favoarea mănăstirilor și dobândirea mântuirii. Corolarul firesc îl reprezintă blestemul („ca să primesc binecuvântare, iar nu blestem”³⁹). De la începuturile cancelariei domnești, pentru faptele bune se obține protecția divină („pe acela domnul Dumnezeu să-l cinstească și să-l întărească în domnia lui”)⁴⁰, în timp ce încălcarea voinței domnești, sfidarea celui care înfăptuiește doar sub îndemnul Scripturii, nu poate să fie sortită decât condamnării divine, finale: „iar dacă nu va întări și nu va înnoi, nici nu va păzi, nici nu va cinsti, ci va strica și va batjocori și va călca acestea mai sus-scrise, acelaia domnul Dumnezeu, făcătorul cerului și al pământului și al mării și al tuturor câte sînt într-însele, să-i ucidă aici cu trupul, iar în veacurile viitoare sufletul lui, și să aibă parte cu Iuda și cu Arie cel de trei ori blestemat și cu ceilalți iudei care au strigat asupra domnului Dumnezeu și mântuitorului nostru Iisus Hristos, sângele lui asupra lor și asupra copiilor lor, ceea ce este și va fi în veci; și

³⁵ Ibidem, vol. V, doc. nr. 3, 1 aprilie 1551.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Documente privind istoria României (în continuare: DIR), seria B, veacul XVII, vol. IV, (1621–1625), București, 1954, doc. nr. 13, 8 februarie 1621.

³⁸ Ibidem.

³⁹ DRH, B, vol. I, doc. nr. 124, 10 iulie 1464.

⁴⁰ Ibidem.

să fie blestemat de 318 părinți, purtători de Dumnezeu, cei de la Nicheia, amin.”⁴¹ Sunt integrate de la primele acte de cancelarie în favoarea mănăstirilor referințe creștine în concordanță cu tot ce va reprezenta dogmatica ortodoxă în formă manuscrisă și tipărită din secolele următoare:

– **adevărații fii ai lui Dumnezeu** („cei câți se poartă cu duhul lui Dumnezeu, aceștia sînt fiii lui Dumnezeu, a spus dumnezeiescul apostol”)⁴²;

– **adevărata înțelepciune** („Începutul înțelepciunii teama de Dumnezeu este, că unde este teamă de Dumnezeu, acolo sînt toate cele bune”⁴³);

– **abandonarea bunurilor lumești** („cele pământești lăsându-le pământului și alipindu-se de ceruri, au auzit acel fericit glas de bucurie, pe care veșnic îl aud: «Veniți, binecuvântații părintelui meu, gătită este vouă împărăția de la întemeierea lumii!»”⁴⁴).

Această din urmă tema suportă îmbogățiri și adăugiri prin motivul **cârmuirii bune** („Aceasta amintindu-mi și domnia mea că mulți împărați s-au veselit în împărăția lor, dar puțini au moștenit împărăția cerurilor, m-am grăbit și eu [nu numai] să cârmuiesc [această împărăție], ci pururea să socotesc și pentru sufletul meu”⁴⁵) și cel al **faptelor bune** care vor asigura și **mântuirea sufletului** („«Veniți la mine, toți cei ce vă trudiți și cei ce sînteți împovărați, și eu vă voi odihni. Luați asupra voastră jugul meu și învățați de la mine, că sînt blând și smerit cu inima, și veți găsi pacea sufletelor voastre, căci jugul meu este bun și povara mea este ușoară.» Veniți, binecuvântații părintelui meu, și moșteniți împărăția cea gătită vouă de la întemeierea lumii, căci am fost flămând și mi-ați dat să mănânc, am fost însetat și mi-ați dat să beau, am fost străin și m-ați primit, gol am fost și m-ați îmbrăcat, bolnav am fost și m-ați căutat, în temniță am fost și ați venit la mine”⁴⁶). Pomenile recunoscute de Biserică pentru izbăvirea sufletelor își au justificarea în cuvintele psalmistului. Prefigurând și venirea lui Iisus Hristos, **David** este personajul Vechiului Testament cel mai invocat în arenga hrisoavelor: „Și precum a grăit preasfântul Duh prin gura lui David: «îndulcește-te de Domnul și-ți voi împlini ruga inimii tale»”⁴⁷; Acestea amintindu-mi domnia mea și cuvintele lui David prooroc și împărat care spune: «Feriți cei cărora li s-au iertat fărădelegile și cărora li s-au acoperit păcatele, fericit bărbatul căruia Dumnezeu nu-i socotește păcatul.» Și iarăși: «În același chip precum cerbul dorește izvoare de apă, astfel dorește sufletul meu către tine, Doamne.»”⁴⁸

Domnii solicită direct sprijinul divinității când își încep actele de danie cu „Doamne ajută!”⁴⁹ sau cu invocarea Sfintei Treimi. Cel din urmă motiv va fi preluat și în actele private, mai cu seamă în testamente. **Faptele domnilor spre lauda lui**

⁴¹ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 5, 24 mai 1501.

⁴² *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 95, 30 iunie 1441; vezi și doc. nr. 127, 28 octombrie 1464.

⁴³ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 58, 7 septembrie 1508.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 95, 30 iunie 1441; vezi și doc. nr. 127, 28 octombrie 1464.

⁴⁵ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 127, 28 octombrie 1464.

⁴⁶ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 5, 24 mai 1501.

⁴⁷ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 58, 7 septembrie 1508.

⁴⁸ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 5, 24 mai 1501.

⁴⁹ *Ibidem*, vol. V, doc. nr. 3, 1 aprilie 1551.

Dumnezeu („să proslăvesc pe Dumnezeu, care m-a proslăvit și m-a ridicat cu slavă în scaunul sfântrăposaților părinților domniei mele”⁵⁰) se traduc material în oferirea **ca dar a hrisoavelor** („am dăruit acest atotcinstit și cu frumoasă față și preacinstit care este deasupra tuturor cinstelor și darurilor, hrisovul de față al domniei mele”⁵¹; „A binevoit domnia mea, cu a sa bunăvoință, cu inimă curată și luminată și am dăruit acest atotcinstit și cu frumoasă față, care este deasupra tuturor cinstelor și darurilor, hrisovul de față al domniei mele”⁵²), precum și a ofrandelor de orice tip, fie acestea obiecte de cult, sprijin de viață pentru călugări, reconstituiri de biserici sau mertice și obroace, urmând tot un model din Vechiul Testament: „Acel mare și prea înțelept, împăratul și prorocul Solomon, dacă zidi casa lui Izrail în Ierusalim, el o înfrumuseță și o împodobi cu multe lucruri și meșteșuguri de aur și puse într-însa multe vase și dischise, tot de aur și de argint curat, ca să fie de treaba slujbei și a altarului Domnului la care să junghii boi și junci, berbeci și nostini pentru iertarea greșalelor oamenilor, după porunca lui Dumnezeu Savaoth, și fură bine plăcute Domnului. Și făgădui Domnu că-l va cinsti și-l va dărui pentru aceste cu înțelepciune și cu bogăție ca acéea, cum nici au mai avut alt împărat mai înainte de dânsul, nici după dânsul nu va mai avea, care lucru îl și umplu.”⁵³

Practic, elementele din arengă nu fac decât să explicitizeze legitimitatea puterii domnești din grație divină, invocată de către toți domnii Țării Românești în toate documentele, chiar și cele fără arengă, prin simpla formulă „**din mila lui Dumnezeu, domn**”, completată cu alte caracterizări („căroră și eu, binecredinciosul și de Hristos iubitorul”⁵⁴; „în Hristos Dumnezeu, binecredinciosul și binecinstitorul și de Hristos iubitorul și singur stăpânitorul și cu mirul lui Dumnezeu uns”⁵⁵; „care și eu, binecredinciosul și binecinstitorul și de Hristos iubitorul și singur stăpânitor”⁵⁶).

Domnii români sunt conștienți de virtuțile imperiale, iar mila domnească, ca milostenie, dar sau pocăință, se subsumează aceluiași precept: „nu numai această împărăție a o îndrepta, ci și pe Dumnezeu din tot sufletul a-L iubi, împreună cu fapte bune domnești”⁵⁷.

La fel ca arenga, jurământul cu mâinile pe Evanghelie și blestemele pline de referințe biblice vor asigura coerența unui sistem ideologic și juridic. În documentele care redau judecățile vechi, veridicitatea depozitiilor, buna-credință a părților în proces și, uneori, imparțialitatea judecătorilor-jurători sunt asigurate prin invocarea divină din jurământ și blestem⁵⁸. Tot acest angrenaj teologico-juridic vehiculează

⁵⁰ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 95, 30 iunie 1441.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 124, 10 iulie 1464.

⁵³ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare: DANIC), Fond Manuscrise, nr. 479, f. 9^v–11, 27 aprilie 1642.

⁵⁴ DRH, B, vol. I, doc. nr. 95, 30 iunie 1441.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 124, 10 iulie 1464.

⁵⁶ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 127, 28 octombrie 1464.

⁵⁷ *Ibidem*, vol. V, doc. nr. 3, 1 aprilie 1551.

⁵⁸ Robert Jacob, *La parole des mains. Genèse de l'ordalie carolingienne de la croix*, în *Les rites de la justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Âge occidental*, ed. C. Gauvard, R. Jacob, Paris, 2000, p. 19–62.

ideea păcatului și aceasta într-o manieră independentă de sancțiunea propriu-zis juridică pe care și-o asumă sperjurul⁵⁹: „Duceți-vă de la mine blestemaților, în focul cel veșnic care este gătit Diavolului și îngerilor lui” (Matei, XXV, 41). Păcatul este considerat ca o boală a sufletului, iar *epitimia* ca un medicament. Astfel, în *Pravila ritorului Lucaci* este scris: „cade-se să fie popa măestru ca un vraciu”⁶⁰, iar Antim Ivireanul reia ideea peste veac: „și precum un bolnav nu-i folosește de-ș va arăta numai boala lui la dohtor, ce să mănânce și iarba ce-i va da, așa și păcătosul nu să iartă numai cu ispovedaniia, ce să facă și canonul ce-i va da duhovnicul lui carele iaste pierzătoriu păcatului și mijlocitoriu al îndireptării.”⁶¹ Înregistrăm prin recunoașterea puterii pocăinței, pe durată lungă, o constantă istorică, a cărei influență nu se datorează modelelor creștine concurente Ortodoxiei în secolul al XVII-lea. Astfel, de la jumătatea secolului al XVI-lea, arenga hrisoavelor atestă motivul „**nu voiesc moartea păcătosului**”: „pentru că multe sunt chipurile pocăinței: faptele bune în multe chipuri sînt, dragostea, milostenia, [postul, înfrînarea], pomenirea fără sfârșit. *Către acestea și Efrem Sirianul* grăiește «Pe cei ce sînt în supărări și în temniță cercetează-i și celor săraci fii ajutător, celor căzuți, sprijinator, celor lipsiți, îndestulător și văduvelor, ajutător, *ca domnul Dumnezeu în ziua judecării să-ți dea sedere la dreapta lui.*»”⁶²

Există o concordanță între aspectele pozitive, luminoase, aducătoare de liniște și pace prin vorbe dulci din arengă atunci când sunt invocate modelele biblice pentru fapte bune și cele negative, întunecoase și chinuitoare, cu vorbe spuse cu jale și amar din formula blestemului, amândouă colportând ideea răscumpărării păcatului: omenirea aflată în „robia păcatului”⁶³, răscumpărată de Iisus Hristos, care „își varsă scumpul și cinstitul său sânge pre cruce”, prin faptele bune din viața aceasta își asigură lumina din viața de apoi: „să văz *luminata și strălucita* față a Domnului nostru lui Isus Hristos și să auz glasul Lui cel dulce, zicând și mie: «întră în bucuria Domnului tău.»”⁶⁴ În formula de blestem a hrisovului cu arenga de mai sus, toate elementele spectrului întunecat se devoalează: „și la acea zi înfricoșată a judecării să audă glasul domnului cu amar și cu jale, groaznec zicându-i: «Pasă de te du de la mine, blestematele, în focu cel de vecie și în *tartarul cel rece și fără de fund, de lăcuește acolo cu diavolul și slugile lui în veci, amin.*»”⁶⁵ Atunci când documentele vor consemna, la mijlocul secolului al XVII-lea, și ceremonia de blestem, prin stingerea făcliilor se valorifică același **cuplu vizual lumină-întuneric**: „care blăstem neintea noastră și naintea adunării a toată țeara în sfintele

⁵⁹ Jacqueline Hoareau-Dodinau, *Dieu et le roi: la répression du blasphème et de l'injure au roi à la fin du Moyen Âge*, Limoges, 2002.

⁶⁰ Petre P. Panătescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 69.

⁶¹ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 356. Vezi și Dumitru Stăniloae, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, București, 1997, p. 91; Grigore Pătrulescu, *Epitimiile canonice și ascetice în general*, în „Studii teologice”, 1980, nr. 3–4, p. 538–539.

⁶² DRH, B, vol. V, doc. nr. 3, 1 aprilie 1551.

⁶³ Dumitru Stăniloae, *op. cit.*, p. 91–92.

⁶⁴ DANIC, Ms. nr. 479, f. 9^v–11, 27 aprilie 1642.

⁶⁵ *Ibidem*.

odăjdii îmbrăcat și cu făcliile aprinse în mână înfricoșat și groaznic făcutu-l-au și blestemându-l, stinsu-ș-au făcliile cum easte legea blestemului.”⁶⁶

De-a lungul timpului, citind blestemele din întăririle vechi, domnii, în calitate de judecători supremi, aduc în memoria contemporanilor lor forma și stilul actelor vechi. Ei nu doresc să intre sub incidența blestemului hrisoavelor vechi și de demult („am aflat domnia mea că a fost dată și dăruită și cărțile făcute cu mare blestem”⁶⁷), întărind puterea probatorie a mărturiilor scrise⁶⁸ și sporind demersurile justițiabililor de a obține recunoașterea drepturilor lor particulare, în divan, cu aceleași garanții precum cele pentru actele domnești, anume cu blestem. Domnul judecător, în numele legilor divine și laice, nu își propune decât să fie drept.

FORȚA INVOCĂRII DIVINE ÎN JUDECĂȚILE DOMNEȘTI

Jurământul cu blestem și cartea de blestem vor fi utilizate în epocă pentru a face presiune asupra împricinatului în așa fel încât să-l determine să mărturisească adevărul, fie pentru a pune capăt unui proces, fie pentru a invalida o altă probă, cel mai adesea un jurământ deja prestat. Jurătorul își asumă un risc și se expune unei amenințări care se va realiza în cazul falsului jurământ, căci va urma o pedeapsă de origine divină, impusă de credința sa creștină: „gândește paguba care ți-o pricinuiască un păcat de moarte: [...] te șterge din cartea vieții și acolea unde erai fiu lui Dumnezeu, te face rob diavolului și din lăcaș sfintei Troițe te face peșteră tâlharilor și lăcaș vasilischilor și cea mai rea, te face să te lipsești de dorita față lui Dumnezeu.”⁶⁹ Pedepsele seculare, impuse de autoritatea domnească, sancționau drastic sperjurul tocmai din cauza încălcării de sacrilegiu pe care o încorporau. Reflectare fidelă a prevederilor bizantine⁷⁰, sperjurul era pedepsit în pravilă cu tăierea limbii sau a mâinii: „Cine se va arăta că au jurat strâmb, acelaia să-i taie limba; așijderea și martorilor care vor jura strâmb.”⁷¹ Reluarea frecventă a plângerilor („După aceea, nici așa nu se-au lăsat, ce-au mai venit în pâra până la al cincilea divan”⁷²) și absența autorității lucrului judecat indică faptul că blestemele nu reușeau

⁶⁶ DRH, B, vol. XXVII, doc. nr. 10, 1639 <post ianuarie 10 – august 28>.

⁶⁷ *Ibidem*, vol. III, doc. nr. 182, 6 septembrie 1534.

⁶⁸ Jean-Philippe Lévy, *L'insinuation «apud acta» des actes privés dans le droit de la preuve au Bas-Empire*, în *Mélanges Fritz Sturm offerts par ses collègues et ses amis à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, ed. Jean-François Gerken et al., Liège, 1999, vol. I, p. 311–326.

⁶⁹ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 353.

⁷⁰ Radu Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor. 1340–1640*, București, 1984; C.A. Spulber, *L'Éclogie des Isauriens. Texte. Traduction. Histoire*, Cernăuți, 1929; Const. Harmenopulos, *Manuale legum sive Hexabiblos, cum appendicibus et legibus agrariis*, ed. G.E. Heimbach, Lipsiae, 1851, *De jure jurando*, I, 7, § 19; vezi și ediția critică a textului original, în greacă: K. Pitsakis, *Manuel des lois ou Hexabible d'Harménopulos*, Athènes, 1971.

⁷¹ *Îndreptarea legii*, ed. cit., gl. 262; *Cartea românească de învățătură*, coord. Andrei Rădulescu, București, 1961, p. 206: „Dacă un văcar a jurat despre peirea boului, sau ologire, sau orbire și mai pe urmă a fost dovedit cu vrednică încredințare că a jurat strâmb, să i se taie limba și să întoarcă paguba stăpânului boului.”

⁷² DANIC, Mănăstirea Cotroceni, V/7, 5 mai 1641.

să suprimă plângerile în aceeași pricină⁷³. Explicația pe care o întrevădem este aceea că pedepsirea sperjurului nu se finalizează decât excepțional cu o procesiune de excomunicare⁷⁴ de către forurile bisericești, acestea preferând să lase să acționeze puterea pocăinței, prin canoanele date păcătoșilor pentru îndreptarea păcatelor⁷⁵ și pomenile pentru sufletul morților⁷⁶. Deja canonul 102 al conciliului *in Trullo*⁷⁷ (691–692) accepta ca preotul să acorde penitența în funcție de natura păcatului. În limbajul lui Antim Ivireanul: „Și de vei fi furat ceva, să întorci; și îndată cum vei întoarce, să alergi la arhieru și să-ți iai canon de la dânsul și să te iarte de afurisanie, să întorci, adică să plătești.”⁷⁸

LA ÎNCEPUT ERA CUVÂNTUL. TERMINOLOGIA DOCUMENTELOR

De la primele atestări ale jurământului și blestemului – prestat de boieri cojurători martori sau boieri judecători desemnați pe răvașe –, există o sinonimie în terminologia documentelor slavone: **закле** și **заклинаніе** semnifică și jurământ, și blestem. Peste veacuri, imprecizia semantică⁷⁹ se regăsește în copiile traduse ale originalelor slavone, unde copistul va scrie: „încă și *jurământ a pus domnia mea*: oricare s-ar ispiți a-l bântui sau a strica acest așezământ, acela să fie *blestat* de 318 sfinți părinți care sînt în Nicheia și să fie cu Iuda și cu Ariia”⁸⁰; „și încă au fost pus și *jurământ*: care să va lăsa și va călca acel *jurământ*, să fie afurisit de 318 oteți de la soborul Nicheii.”⁸¹

Imprecățiile au fost pentru multă vreme exprimate doar în limba slavă: „**Та се закле съ къ болѣри**”⁸² („de a jurat”), utilizat prima oară în 1406⁸³, „**еще же и заклинаніе поставлѣтъ господство ми**”⁸⁴ („încă și blestem am pus domnia mea”), „**таковаго**

⁷³ Oana Rizescu, *Jurisprudence roumaine ancienne*, p. 55–96.

⁷⁴ Vezi în acest sens condamnarea lui Stroe Leurdeanu din 1652, în DRH, B, vol. XXXVII, doc. nr. 24, 18 ianuarie 1652.

⁷⁵ Antim Ivireanul, *op. cit.*, *Despre pocăință*. Vezi și Nikos Oikonomides, *La brebis égarée et retrouvée: l'apostat et son retour*, în „Ius commune”, XLVIII, 1990, *Religiose Devianz. Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichungen im westlichen und östlichen Mittelalter*, ed. Dieter Simon, p. 143–157.

⁷⁶ *Îndreptarea legii*, ed. cit., p. 301; Jacques Chiffolleau, *Sur l'usage obsessionnel de la messe pour les morts à la fin du Moyen Âge*, în *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle. Actes de la table ronde de Rome (16–19 mai 1979)*, Rome, 1981, p. 235–256.

⁷⁷ Vitalien Laurent, *L'œuvre canonique du concile in Trullo (691–692), source primaire du droit de l'Église orientale*, în „Revue des études byzantines”, 23, 1965, p. 10–11.

⁷⁸ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 235.

⁷⁹ Caria Casagrande, Silvana Vecchio, *Les péchés de la langue. Discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale*, Paris, 1991, p. 173–180.

⁸⁰ DRH, B, vol. VI, doc. nr. 113, 4 octombrie 1568: „acest izvod s-au scos di pă hrisovul cel sârbesc și s-au talmăcit din cuvânt în cuvânt pre limba românească de Ioan dascăl slovenesc, 12 mai 1826.”

⁸¹ *Ibidem*, doc. nr. 215, 18 iulie 1570, păstrat în traducere românească.

⁸² *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 30, circa 1406.

⁸³ DIR, *Introducere*, ed. Damian P. Bogdan, vol. II, București, 1956, p. 105.

⁸⁴ DRH, B, vol. I, doc. nr. 175, 7 noiembrie 1480.

заклинаем господом Богѡм⁸⁵ („îl jurăm pe domnul Dumnezeu”). În documentele care fac sinteza unor procese, formulele sunt extrem de stereotipe: „Тако се подиже Петръ, тако се закле съ вѣ болѣри, та им ѡзе долни хотар⁸⁶ („Astfel s-a sculat Petre, de au jurat cu 12 boieri și le-a luat hotarul de jos”); „Патом паки се подиже старец Матѡею, та се закле съ кѡ болѣри, тако им дадоше хотар ѡт здола⁸⁷ („După aceea, iarăși s-a ridicat starețul Matei de a jurat cu 24 de boieri, astfel i-au dat hotarul de jos”); „ѡт пред господство ми съ вѣ болѣри, та се заклеше како им ест ѡчина дедина⁸⁸ („înaintea domniei mele cu 12 boieri, de au jurat că le este ocină, dedină”); „понеже заклеше пред господство ми съ вѣ болѣри како им ест стара и права ѡчин⁸⁹ („pentru că au jurat înaintea domniei mele cu 12 boieri că le este veche și dreaptă ocină”); „Потом преше Нѣгоє съ врата си Ман пред господство ми. Таже господство ми дадох Негою вѣ болѣри да клѣне како им ест ѡчина кѡпена. Тако Нѣгоє донесе вѣ болѣри та мартѡрисаше пред господста ми како им ест ѡчина кѡпена ѡвѡма⁹⁰ („După aceea, Neagoe s-a pârât cu fratele său Man înaintea domniei mele. Astfel domnia mea am dat lui Neagoe 12 boieri să jure că le este ocina cumpărătoare. Astfel Neagoe a adus pe cei 12 boieri, de au mărturisit înaintea domniei mele că le sunt ocine cumpărate, amândouă”).

Alt termen consacrat, cu dublă semnificație, rămâne клѡтѡж – „клѡтѡж ѡт Бога⁹¹ („blestem de la Dumnezeu”), „клѡтѡж свѣтыхъ трѣ ѡтцѡхъ⁹² („blestemul sfinților 318 părinți”) –, care va fi preluat în documentele românești sub forma „зде клѡтовци” („adecă jurătorii”) sau în adaptări ulterioare, precum „proclat și triclet”: „да ест проклѡт ѡт прѣчстѡ Богородицѡхъ⁹³ („să fie blestemat de Preacurata născătoare de Dumnezeu”), „Никодимѡвѡж клѡтѡж⁹⁴ („blestemul lui Nicodim”).

La acestea, se adaugă alte expresii cu semnificație imprecatorie, de felul „и ѡчастіе да иматъ със Іѡдж и със Аріѡ” („să aibă parte cu Iuda și cu Arie”). Mai multe formule diplomatice, precum „великѡ злѡ и ѡргѣжъ⁹⁵ („mare rău și urgie”), „наказъ и ѡргѣжъ” („pedeapsă și urgie”), au o origine bizantină, filtrate prin aceeași diplomatică bulgară⁹⁶. Diplomatica nu face excepție, ci se conformează unui fenomen cultural general, sesizat de multă vreme pentru literatura religioasă. Potrivit lingvistului

⁸⁵ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 103, 23 iunie 1512.

⁸⁶ *Ibidem*, vol. I, doc. nr. 222, 7 ianuarie 1490.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, doc. nr. 249, 5 iunie 1494.

⁸⁹ *Ibidem*, doc. nr. 286, <1 septembrie 1498 – 31 august 1499> (7007).

⁹⁰ *Ibidem*, doc. nr. 302, 14 iulie 1500.

⁹¹ *Ibidem*, doc. nr. 29, circa 1404–1418.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, doc. nr. 32, 23 noiembrie 1406.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ DIR, *Introducere*, vol. II, p. 110; Ivan Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden, 2011, p. 81: клѡтва, клѡти; Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 261–262, sub voce „jurământ”.

Moses Gaster, „mai pentru fiecare poveste și legendă, ba chiar pentru cărți de noroc, gromovnice, trepetnice, doftorii taumaturgice etc. găsim un prototip slav, care se aseamănă mai mult cu textele noastre române, decât cu prototipele bizantine, cari totdeauna se depărtează de recenziunea română. [...] Cu cât un apocrif sau o carte populară a trecut prin mai multe mâini, cu atâta s-a schimbat mai mult într-un mod care-l apropie de popor. Copistul este în aceeași vreme și autor.”⁹⁷

Stereotipia din limbaj nu lasă să se întrevadă formele de justiție din societatea obștilor sătești și fazele de început ale racordării instituționale dintre domnie și instanțele locale. Nu putem ști, de asemenea, formula completă a jurământului depus la procese, căci acesta nu apare nicăieri explicit. Frânturi din procesiuni transpar târziu, atunci când oamenii domniei, *ispravnicii* voinței domnești scriși în răvașe și având misiunea de a împlini procedura hotărniciei, relatează domnului desfășurarea de pe teren. Astfel, în 1563, marele armaș al țării, fiind numit mare hotarnic într-un proces care opune călugării de la mănăstirea Govora țăranilor dimprejurul acesteia, îl înștiințează pe domn, care consemnează în actul final că: „Și astfel a plecat dregătorul domniei mele [...] de a strâns mulți megiași din județul Vlașca și din județul Teleorman și în vremea în care a ajuns cu acei megiași la sfânta mănăstire, a îmbrăcat preoții în odăjdii și a scos cinstita cruce și sfântul Tetraevanghel înaintea soborului, de au pus blestem asupra acelor megiași mai sus-scriși, ca să umble după dreptate, să nu cotopească nici pe sfânta mănăstire, nici pe satele mai sus-zise, ci să umble drept, pe vechile hotare. Iar boierii, cu toată dreptatea și cu frica lui Dumnezeu, au pus hotarele.”⁹⁸

Jurământul domnului însuși se prezintă în forme ceva mai elaborate și poate indica, în angajamentele de viitor pe care și le asumă, obiectele de cult utilizate la ceremonie, însă cuvintele ritualice pronunțate nu sunt prezente. Astfel, în septembrie 1369, într-un act în limba greacă, domnul Vladislav confirmă mănăstirii Kutlumuș de la Muntele Athos mai multe donații și stabilește raporturile dintre călugării români și greci. În ciuda informațiilor istorice și a invocării jurământului, cuvintele ritualice nu sunt consemnate. În traducere românească, textul are următorul conținut:

„Iar, după multe vorbe, s-a hotărât ca părinții, frații și rugătorii domniei mele, grecii, să primească *un jurământ scris* de la domnia mea, care să-i scape de teamă și de frică, ceea ce și fac în chip prea plăcut și, ca să spun așa, cu multă bucurie. Și *jur* pe sfintele Evanghelii ale lui Dumnezeu, pe cinstita și de viață făcătoare cruce și pe marele Nicolae și pe mântuitorul meu Hristos, pentru care am împărțit și încă împart binefacerile lui date mie, pentru slava și cinstea lui și pentru iertarea păcatelor mele și ale domnilor și ale părinților mei, că niciodată nu va încerca cineva dintre români să tulbure pe vreunul dintre grecii cei truditori, cei de acum și [cei] din viitor, ci grecii vor avea cinste și ascultare de la ei, ca și preacuviosul meu părinte și egumenul lor, ieromonahul chir Hariton. Dacă un român nu s-ar supune și s-ar apuca să tulbure, să calce și să răstoarne datina de față și așezământul

⁹⁷ Moses Gaster, *Literatura populară română*, București, 1883, p. 259.

⁹⁸ DRH, B, vol. V, doc. nr. 267, 18 mai 1563.

întemeiat pe *jurământul* domniei mele, să fie izgonit din mănăstire ca un călcător al așezământului domniei mele și al datinii sfințelor canoane [...]. Iar cel ce va căuta, cum am spus, să se apuce să răstoarne și să calce cele orânduite de către mine, *cu jurământ*, oricine ar fi el, să fie alungat din mănăstire, precum s-a hotărât mai înainte, și să atragă asupra sa și *blestemele* sfinților din veci, ei și cu cei ce vor fi părtași cu el la fapta lui sau îl vor ajuta.”⁹⁹

JURĂMÂNTUL ÎN PROCES

Termenul care desemnează în documente procesul de analiză și sentință al judecătorului este unic – *judecată* – și nu distinge între tipurile de proces. Din documente reiese că normele românești înglobează proceduri romano-bizantine¹⁰⁰ de *judecată*, în care judecătorul este strâns legat de rezultatul administrării unei probe, fie aceea un jurământ decizoriu sau producerea unilaterală de martori. Un jurământ „decizoriu” este acela pe care una dintre părți îl dă celeilalte pentru a face să atârne de el soarta procesului¹⁰¹: „i-am dat lége, pre răvașe domnești, 4 oameni: *de va putea jura, va fi și el om în pace*, iar de nu va putea jura, va fi de vină.”¹⁰² Acela căruia un jurământ decizoriu îi este deferit are alegerea sau de a-l presta („*a fost bucuros să jure*”, „*gata să jure*”), sau de a-l referi la rândul său adversarului său („*n-a vrut să jure, zicând să jure el*”), ca acesta din urmă să afirme contrariul. Prezumția de adevăr, care rezultă din prestarea jurământului, se întemeiază pe o convenție (*tocmeală*) încheiată între părți¹⁰³. Cel care a prestat jurământul câștigă procesul, această prestare producând efectele lucrului *judecat*. Apreciată adesea ca o formă de tranzacție, întrucât rezultatul jurământului prestat sfârșește procesul, ancheta cu jurământ nu este lipsită de componenta de negociere și de concesi reciprocă dintre părțile prezente în tranzacție: „Deci au rădicat pâră, zicând cum că nu sînt rumâni și au luat și lége pre răvașe domnești și *n-au putut jura*. După aceea, ei *se-au tocmit* cu călugării, ca să dea la mănăstire un sălaș de țigani, capete pentru capete”¹⁰⁴; „Și le-au plăcut și lor tuturora și *s-au voit denaintea noastră*.”¹⁰⁵

Jurământul era deferit în chestiuni pe care azi le-am aprecia *de fapt*, în orice soi de contestații în materie posesorie: „*ca să caute pentru niște ocină* den Sibiciău: are Stoian parte, au n-are? Și să le caute și cărțili, de vor adévăra că are să ție, iar

⁹⁹ *Ibidem*, vol. I, doc. A, septembrie 1369, text grec, p. 504, *apud* Paul Lemerle, *Actes de Kutlumas*, Paris, 1945, p. 103–105.

¹⁰⁰ Const. Harmenopulos, *op. cit.*

¹⁰¹ Arnaldo Biscardi, *Esquisse d'une histoire critique de la litis contestatio*, în „Revue historique du droit français et étranger”, s. a IV-a, XXXII, 1955, p. 1–19.

¹⁰² Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), Documente istorice, CXC VIII/89, 10 noiembrie 1641.

¹⁰³ Cesare Vaccà, *La giustizia non togata. Alle radici della composizione dei conflitti fra conciliazione, arbitrato et giurisdizioni speciali*, Milano, 1998.

¹⁰⁴ DANIC, Mănăstirea Căscioarele, I/2, 1 mai 1641.

¹⁰⁵ BAR, Documente istorice, XX/120, 7 iunie 1641.

de nu va avea, să rabde. Însă cum vor afla cu sufletele lor”¹⁰⁶; „au jurat *că n-au știut* când au cumpărat”¹⁰⁷; „a jurat [...] *că n-a avut frăție* nicidecum”¹⁰⁸; „să jure cum că sînt ale lor aceste mai sus-zise hotară drepte”¹⁰⁹. Într-un document târziu, de sfârșit de secol XVII, domnul judecător arată cum, prin jurământ, deblochează o situație în care ambele părți aflate în litigiu aveau cărți: „Deci fiind cărți domnești la amândoi, nu le-a putut face domnia mea altă judecată fără cât numai le-am răspunsu domnia mea să-ș aducă mărturii la divan, ca să mărturisească denaintea domni<i>i mele, precum vor ști cu sufletele lor, ca să adeverezu domnia mea den gurile lor a cui a fost această moșie mai denainte vreme și cine o au stăpânit.”¹¹⁰

Faptele asupra cărora se deferă jurământul trebuie să fie pertinente și concludente în cauză, cu alte cuvinte, să curme litigiul: „să caute și să adevereze pentru satul Săcoianii: cumpăratu-l-au banul Udrea preste tot, au cumpăratu-l-au jumătate numai? Și ținut-au popa Dumitru cu ceata lui împreună cu banul Udrea, până au fost banul Udrea viu au n-au ținut?”¹¹¹

Jurământul trebuia să fie prestat în persoană de acela căruia îi era deferit sau referit. După prestarea jurământului, divanul primea declarația părții care a jurat asupra întrebărilor care îi fuseseră puse, încheindu-se un răvaș al boierilor jurători adresat domnitorului, care lăsa la latitudinea acestuia verdictul. Interpretarea răspunsurilor date de partea care prestase jurământul se făcea tot de către domn, în divan. Dacă jurământul nu era prestat personal, de părțile în litigiu sau de jurătorii lor, oricând putea fi contestat rezultatul procedurii: „așa pâra, cum că ei *n-au jurat* cu 24 de boieri înaintea răposatului Vladului voievod cel Înecat. Iar domnia mea am dat să *aducă acei boieri*. Și au adus înaintea domni<i>i mele și au jurat toți *de rînd* cu 24 de boieri împreună boierii mei înaintea domni<i>i mele. Și au rămas de lege.”¹¹²

Refuzul de a presta jurământul sau de a-l referi producea efecte analoage cu acelea ale prestării lui. Prin urmare, acest refuz nu folosea decât părții care îl deferise și nu strica decât acelora care îl refuzaseră: „am dat domnia mea lege, 24 de boieri să jure că acea carte nu este în mâinile lor și că nu știu ce s-a făcut din mâinile părinților lor. Astfel, *nu au putut să aducă pe toți boierii*; astfel n-au putut jura nicidecum, ci au rămas de lege.”¹¹³ Cel care refuza să presteze jurământul care îi era deferit („ci iar au zis că încă nu va jura”¹¹⁴) sau să îl refere la rîndul său trebuia să piardă procesul, pentru că prin aceasta se considera că el recunoștea drept întemeiată pretenția adversarului său („și a rămas de lege, înaintea domniei

¹⁰⁶ DANIC, Episcopia Buzău, XIV/12, 4 mai 1641.

¹⁰⁷ DRH, B, vol. VI, doc. nr. 119, 12 august 1570.

¹⁰⁸ *Ibidem*, vol. VII, doc. nr. 11, 20 martie 1571.

¹⁰⁹ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 239, 1570–1571.

¹¹⁰ DANIC, Mitropolia Țării Românești, DXXXIII/6, 15 aprilie 1678.

¹¹¹ *Ibidem*, Mănăstirea Nucet, X/12, 5 mai 1641.

¹¹² DRH, B, vol. IV, doc. nr. 147, 25 iulie 1543.

¹¹³ *Ibidem*, doc. nr. 139, 24 aprilie 1543.

¹¹⁴ *Ibidem*, vol. XI, doc. nr. 202, 5 septembrie 1596; vezi și doc. nr. 281, 25 martie 1598, în aceeași pricină.

*mele*¹¹⁵). Dacă partea chemată la jurământ nu venea, ea putea să îl presteze atunci când reclama *legea peste lege* și o altă judecată la divan („*de i se va părea cu strâmbul, să vină la divan*”¹¹⁶).

STUDIU DE CAZ. LUNGUL DRUM AL PÂRÂTULUI LAL PE CALEA DREPTĂȚII

Un proces din 1575 de judecată domnească cu desemnare de *lege peste lege*¹¹⁷ este un caz-școală¹¹⁸ pentru reconstituirea etapelor unui proces. Deși faptele povestite în istoria procesului și rezumate în hrisovul domnesc al lui Alexandru voievod sunt confuze, căci amestecă motivația finală cu rezultatele de etapă, ele ne permit să punctăm elementele de procedură care se referă la jurământ.

În primul rând, are loc plângerea la divan și deschiderea procesului, care, în cazul nostru, se petrece în vremea lui Petru Cercel, anterioară celei a lui Alexandru, emitentul actului. Atunci, feciorii numitului Lal și cetașii săi au avut pără cu feciorii lui Brata înaintea domnului, Brata reclamând că anumite sate sunt ale lor de baștină și nu ale pârâților. Petru Cercel voievod îi dă lui Lal, pârâtul, însă stăpânul satelor, lege 12 boieri, „ca să jure cum sunt ale lor de baștină”, iar Lal aduce legea și jură înaintea lui Petru Cercel. Brata, pierzând procesul de confirmare a stăpânirii, cere lege peste lege, 24 de boieri. I se acordă și primește, apreciem ca foarte probabil, o carte de numire a celor 24 de boieri, cu termen de execuție. La soroc, Brata aduce cei 24 de boieri – care se vor dovedi ulterior ca fiind mincinoși – și jură cu ei. Partea adversă îi va reproșa mai târziu: „n-au adus pre acei 24 de boieri, carii au fost scriși în răvaș, ci au adus alți oameni, de au înșelat pre răposatul Petru voievod și *au zis că au jurat*.” Precizarea „*au zis că au jurat*” sugerează că jurământul nu s-a făcut înaintea domnului, căci acesta nu are o cunoștință personală asupra prestării lui și a participanților. Domnul dă câștig de cauză apelantului și pradă prima lege: „și au luat boii acelor 12.” Nu este indicat un ispravnic la procedura de jurământ care să fie, eventual, penalizat. Și astfel se termină o primă judecată înaintea lui Petru Cercel. Lal, care pierde procesul „în apel” din cauza înșelăciunii lui Brata, reîncepe procesul în timpul altui domn, Alexandru voievod, și reclamă că au jurat strâmb cei 24 de boieri din apel aduși de Brata.

Narațiunea ajunge astfel în contemporaneitatea documentului, în zilele domnului emitent și nu sunt posibile multe variante pe care le-ar fi avut Lal să anuleze judecata-„apel” a celor 24 de boieri ai lui Brata, finalizată prin înșelăciune. Aflăm, așadar, că Brata ar fi venit din nou înaintea domnului și a reafirmat că a jurat corect cu cei 24 de boieri, motiv pentru care domnul i-a reîntărit stăpânirea:

¹¹⁵ *Passim*.

¹¹⁶ *Passim*.

¹¹⁷ *Ibidem*, vol. VII, doc. nr. 201, 13 ianuarie 1575. Citatele următoare sunt din acest document.

¹¹⁸ Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 17–28: „Cazuistică” și „arbitrar domnesc”.

„de au înșălat și pre domnia mea, cum au înșelat și pre răposatul Pătru voievod.” Domnul îl bate pe Lal, îl pradă cu boii („de au întors boii acelor 24 boieri de la Lal”) și îl bagă și la pușcărie.

În cea de a treia fază a procesului de recunoaștere a dreptății, Lal se plânge în continuare de strâmbătate, iar domnul le cere să vină fiecare cu jurătorii lui, 12 și, respectiv, 24, să refacă procedura: „ei [indistinct, n.n.] iar n-au adus pe acei ce au fost scriși în răvaș, ci au dus iar alți oameni, de iarăși au înșelat pre domnia mea și au zis că au jurat.” Se înțelege că Brata jurând cu cei 24 de boieri surclasează jurământul lui Lal, prestat doar cu 12. În ce loc geografic jură Brata cu cei 24 nu se precizează, după cum nu este menționat nici ispravnicul la procedură. Iar domnul îl bate din nou pe Lal, „pre bună dreptate”, considerând în continuare la acea dată că acesta din urmă este vinovat.

Lal, care nu poate sparge jurământul celor 24 de boieri jurători, adică legea lui Brata, nu ar avea altă soluție decât să aducă el alți 24 de boieri jurători, dar ar putea face acest lucru doar dacă domnia i-ar acorda lege. Nu-i rămâne astfel decât să probeze că partea adversă a falsificat proba. Așadar, „ei [Lal și cetașii] încă n-au vrut să se lase așa, s-au plâns de strâmbătate”. Iar domnul îi dă voie să probeze mărturia mincinoasă și îi cere să aducă din acei 24 de boieri [ai lui Brata, care au jurat mincinos] 9 boieri care să facă declarații: „iar ei au adus 7 boieri și acei 7 boieri au zis înaintea domniei mele că n-au jurat”. Domnul nu crede: „iar domnia mea nu i-am crezut, ci iar m-am mâniat de am băgat pe Lal și cetașii lui la pușcărie și am băgat domnia mea și pre acei 7 boieri.” Cu toate acestea, pentru a se convinge de corectitudinea administrării celor două probe, a legii cu 12 și a legii peste lege cu 24 de boieri jurători, domnitorul nu mai lasă unei părți să facă proba adevărului, ci demarează propria anchetă, trimițând om domnesc să-i strângă pe toți cei care au jurat și să îi supună unui nou jurământ: „și am trimis însumi domnia mea pre boierul domniei mele, Cazan dvornic, de au strâns pre acei 12 boieri și pre acei 24 de boieri și încă mulți alți megiași dinprejurul locului și 10 preoți.” Nu se precizează nici acum locul prestării jurământului, însă ne este rezumată o întreagă procesiune: „și s-au îmbrăcat un preot în odăjdii și au pus sfânta Evanghelie înaintea bisericii, de au jurat acei 12 boieri și încă mulți megiași cum sînt aceste sate ale lui Lal și ale cetașilor lui”, refăcând proba din vremea lui Petru voievod. Pentru stabilirea veridicității în cazul celei de-a doua probe, legea peste lege cu cei 24 de boieri ai lui Brata, pe care a folosit-o și domnul care rejudecă acum, se decide să se refacă și aceasta, în felul următor: „și au adus Cazan dvornic și pre acei 24 de boieri înaintea domni<i>i mele, de i-am tras însumi domnia mea câte unul pe răvaș înaintea domni<i>i mele, iar el [Lal] iarăși au zis înaintea domniei mele că unii dintr-înșii au jurat, iar alții au zis că au jurat.” Această practică, a *trasului câte unul pe răvaș*, indică apelul nominal al fiecărui jurat și confirmarea individuală a declarației sub jurământ. Ei nu jură acum în fața domniei, ci dau prilej contestatarului să spună care din ei a jurat și care nu. Jurătorii înșiși nu ar fi mărturisit, pe rând, care a jurat și care nu. Ajuns la această fază a procesului de

reanalizare a probelor, domnul judecător nu tranșează pe baza jurământului, ci pe seama convingerii proprii, am spune a întimei sale convingeri: „iar domnia mea iarăși m-am apucat și *am adevărit însumi domnia mea că au umblat Brata Lepșa și cu cetașii lui cu vorbe mincinoase.*” Nu reiese care ar fi fost acel *obiter dictum*, factor declanșator al convingerii judecătorului. Așadar, după multă cheltuială, acuzații mincinoase, bătaie și înțemnițare pentru cel care fusese de la începutul procesului stăpânul de drept al moșiei, domnul îi dă câștig de cauză, în final, lui Lal, a cărui tenacitate se vede răsplătită cu confirmarea stăpânirii pe care o probase deja cu 12 boieri. E rândul lui Brata să suporte urgia domnului: „de am băgat pre Bratul și cetașii lui și pre acei 24 de boieri în pușcărie și au stătut lucru să-și pue capetele; iar domnia mea iarăși m-am milostivit, de le-a ertat capetele.”

Câteva constatări cu caracter general se impun: procesul însuși se desparte în două faze esențiale: pe de o parte, dezbaterile din sala de judecată, cel mai adesea în divan, pe de altă parte, jurământul depus la biserică. Acesta din urmă nu este asociat locului de judecată, „tribunalului”, ci persoanelor și conștiinței acestora. Jură una din părți, în funcție de cum este deferită această probă, pârâtului sau pârâșului. Vedem cum domnul delegă ispravnicului îndeplinirea procedurii de prestare de jurământ, așa cum poate delega unei alte instanțe instrumentarea procesului.

Astfel, prima delegare domnească pentru prestare de jurământ în fața unei alte autorități laice apare într-un act din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când domnul Mircea scrie marelui ban al Craiovei: „acolo vor veni săracii domniei mele, anume Neagoe și Nicula și cu 12 boieri, să jure pentru o ocină din Padeș și să jure și să mărturisească că au avut cărți și baștină; ci cărțile și le-au pierdut într-o casă. Astfel, dacă vor jura, iar milostivirea ta să le faci carte, *ca să cred domnia mea că au jurat.* Această îți vorbesc domnia mea și altfel să nu fie.”¹¹⁹ Semnalăm continuitatea instituțională a băniei, căci scaunul Craiovei își va păstra un loc deosebit în judecata domnească, dobândit odată cu preeminența băniei față de instituțiile juridice locale încă de la întemeierea țării: „să jure înaintea marelui ban Ghiorma la scaunul domnului la Craiova: au venit acolo, cu legea deplin, jurând cu mâinile pe Evanghelie, la biserica domnească, înaintea popii Stanciul clisier.”¹²⁰ Nu doar banul, cu atribuții specifice de judecată, ci și înlocuitorul domnului în actul de justiție din scaunul Craiovei are atribuții în administrarea jurământului judiciar: ispravnicul scaunului Craiovei este om domnesc când se „jură în biserică cu mâna pe Evanghelie, înaintea pârălabilor din Văleni”¹²¹; jurătorii se duc la marele paharnic la scaunul Craiovei¹²². La 30 iulie 1659, domnul le scrie celor 12 boieri adevăritori ai lui Drăghici din Bâcleș să aleagă moșia Smadovița, să meargă

¹¹⁹ DRH, B, vol. IV, doc. nr. 218, 28 noiembrie 1546–1551.

¹²⁰ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale* (în continuare: CTR), vol. IX, (1657–1659), ed. Mirela Comănescu, Laura Niculescu, Ileana Dincă, București, 2012, versiunea online pe site-ul Arhivelor Naționale Istorice, doc. nr. 221, 30 august 1657.

¹²¹ *Ibidem*, doc. nr. 148, 22 mai 1657.

¹²² *Ibidem*, doc. nr. 824, 16 septembrie 1659.

toți la Craiova, la Preda logofăt, să-i facă știre domnului, fiind stabilit ca soroc sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului¹²³. La 8 august, Preda logofăt, ispravnicul scaunului Craiovei, le scrie la rândul său celor 12 boieri luați pe răvașe că i-a venit cartea domnului, cerând să se strângă ei după Sf. Maria Mare la Smadovița și să adeverească, pentru această moșie, cu dreptul. Domnul mai cerea să fie și Preda cu ei *ca să adeverească împreună și să nu fie gâlceavă între ei*. Preda îi roagă, „ca pre niște frați”, să vină marți, ca să aleagă și să-i tocmească într-un fel, încât să nu mai fie gâlceavă la vodă¹²⁴.

„ȘI N-AU PUTUT JURA”. ORDINE ȘI ECHITATE

Procedura legii peste lege, dând posibilitatea reanalizării faptelor și probelor, oferă și prilejul reconcilierii între părți, cu acordul celor două legi. Prin tocmeală se obține atât pacificarea litigiului, cât și nesanționarea jurătorilor: „iar apoi, n-au vrut să lase așa, ci au luat lege peste lege, 24 de boieri. Astfel, acești 24 de boieri s-au adunat toți, împreună încă și cu 12 boieri. Și așa i-au întocmit și i-au împăcat, să fie frați nedespărțiți pe această ocină.”¹²⁵ O altă mărturie spune explicit: „iar acei 12 boieri nu au jurat, ci i-au împăcat. Și s-au întocmit și dinaintea domniei mele de a lor bunăvoie, așa precum îi întocmiseră și *acei 12 boieri*.”¹²⁶ Mai târziu, la 1 martie 1657, în cartea lui Constantin Șerban voievod este amintit că Matei Basarab voievod a hotărât ca Stanciul Dălgeanul să jure „cu bătrânețele lui”, cu mâinile pe Evanghelie, dacă sunt rumâni. Acesta din urmă a mers la divan, cu portarul domnesc, Tanasie al doilea portar, la biserica popii Ganea din Târgoviște, și a jurat cu mâinile pe Evanghelie că sunt rumâni de moșie și i-a apucat Legătura lui Mihail voivod în sat. Și alte documente fac dovada înțelegerilor din timpul procedurii și a negocierii continue practicate în preajma jurământului. Astfel, niște rumâni iau lege 12 boieri, dar nu pot jura, ci fac „meștesuguri” că au jurat, iar preopinienții lor, numiții Stănilă și Paraschiva, merg înaintea lui Stroe clucer, ispravnicul scaunului Craiovei, „de au luat legea mare, 24 de boieri, ca să jure peste legea rumânilor [...]”, iar la zi, Stănilă și Paraschiva au strâns legea deplin, la scaunul domnului, la Craiova, fiind toți gata să jure, fără nicio cruțare, fiind de față ispravnicul domnului, Stroe clucer; iar cei 12 megiași, legea rumânilor, *văzând că vor jura* peste ei și vor rămâne de pradă, să dea câte 6 boi domnești, cum este grivna domnească, ei au mărturisit, înaintea ispravnicului, că n-au jurat, spunând și ei că rumânii sunt de moșie și nu i-a apucat Legătura lui Mihai și nicicum nu i-au lăsat pe cei 24 de boieri să jure și să rămână ei de pradă, domnul văzând și cartea ispravnicului Craiovei și pe cea a celor 12 megiași jurători, rămânând satul Clăbuceari de lege și de judecată, înaintea domnului, din divan.”¹²⁷

¹²³ *Ibidem*, doc. nr. 783, 30 iulie 1659.

¹²⁴ *Ibidem*, doc. nr. 785, 8 august 1659.

¹²⁵ DRH, B, vol. VII, doc. nr. 116, 11 septembrie 1572.

¹²⁶ *Ibidem*, vol. IV, doc. nr. 181, 6 iunie 1545.

¹²⁷ CȚR, vol. IX, doc. nr. 43, 1 martie 1657.

La sfârșitul unui proces, părțile ajunse la un consens își dau garanții reciproce pentru respectarea hotărârii prin utilizarea unui jurământ-blestem consemnat în actul final: „Apoi Voicul și Tatul, ei s-au împărțit de către frații; și să-și ție Lăudatul satul lui; și au pus *și jurământ* pă sfânta Evanghelie, la sfânta mitropolie în orașul Târgoviștii: cum cine dintre dânșii va strica această tocmeală să fie proclat de 318 sfinți părinți de la Nicheia și să fie parte cu Iuda și cu Ariia. Pentru aceasta, am dat și domnia mea, ca să le fie moșiile [...]”¹²⁸

Din istoria unui proces referitor la o danie către mănăstire reiese că luarea legii peste lege se face și cu acordul părții care a dat prima lege, punându-se în valoare astfel elementul de tranzacție al procedurii, căci efectele ei trebuie recunoscute și respectate de ambele părți: „Astfel, a adus Cârjeoane 12 boieri și a jurat cu 12 boieri de și-a scos câtă a fost ocina ei, și a fost și o moară [...] ci singură, de bunăvoia ei, a dat acest mai sus-zis vad sfintei mănăstiri de la Bistrița. Și s-a scris în sfântul pomelnic, la sfânta proscomidie.”¹²⁹ Apoi, după un timp, un moștenitor, Vlaicul clucer, revendică morile: „și a scos și cărți de cumpărătoare. Iar călugării cărți n-au avut pentru că le-au pierdut când au jefuit ungurii mănăstirea [...]. Astfel domnia mea am cercetat [...] și am dat călugărilor lege 12, să le cerceteze rândul după dreptate. Așa, acești 12 și cu hotarnicul, jupan Radul logofătul, au cerut și au aflat că a fost închinat acest mai sus-zis vad de mori de jupanița Cârjoaiei sfintei mănăstiri; astfel și ei încă l-au dat sfintei mănăstiri. Iar Vlaicul clucer, el iarăși n-a vrut să lase cum au dat acești 12 boieri înaintea domniei mele sfintei mănăstiri, *ci a pârât, ca să ia și el lege să jure*. Iar călugării, *ei nu i-au dat lui lege*, pentru că ținea Vlaicul morile, *ci iarăși a luat [...]* și călugării lege *în al doilea rând, toți boierii mari [...]* Astfel, acești 12 boieri, ei iarăși au cercetat și au aflat pe jupanița Cârjeoane scrisă în sfântul pomelnic, *și nici unul dintre ei nu a îndrăznit a atinge cu mâna lui pentru a scoate acest mai sus zis nume [...]* din sfântul pomelnic. Așijderea și domnia mea, *împreună cu vlădica Mitrofan [...]*, n-am putut scoate acest nume din sfântul pomelnic, ci am lăsat să se pomenească la sfânta proscomidie și să fie aceste mai sus zise mori ale sfintei mănăstiri. Astfel a rămas de lege înaintea domniei mele.”¹³⁰

JURĂMÂNTUL „ÎN FAȚA DOMNULUI” ȘI BISERICA DE JURĂMÂNT

Multe documente, prin formularea adoptată, sugerează că jurământul s-ar presta înaintea domnului: „au jurat și s-au întocmit *înaintea domniei mele*, vlădica Varlam și cu Baldovin, acele suflete să se pomenească, iar mai mult să nu se adauge”¹³¹; „iar apoi au avut pâră [...] iar domnia mea am dat lui Stoian 12 boieri să jure. *Și au jurat înaintea domniei mele*.”¹³² Locul de desfășurare este indicat a fi însăși sala de judecată:

¹²⁸ DRH, B, vol. III, doc. nr. 12, 18 mai 1526, text păstrat doar în traducere românească.

¹²⁹ *Ibidem*, doc. nr. 149, 12 februarie 1533.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*, vol. IV, doc. nr. 27, 28 iulie 1537.

¹³² *Ibidem*, doc. nr. 56, 24 aprilie 1538.

– „și încă au jurat Hamza și ceata lui pe sfântul Tetraevanghel, *în fața domniei mele*, că alte cărți nu au asupra satului Aninoasa”¹³³;

– „domnia mea am dat 12 boieri *ca ei să nu se pârască* [înaintea] domniei mele *și au jurat înaintea domniei mele*”¹³⁴;

– „au jurat și au mărturisit *în fața domniei mele*” („та заклеше и мартѣрисаше пред господство ми”) ¹³⁵;

– „s-a pârat ... înaintea domniei mele. Astfel a ieșit Arca („изваді”) înaintea domniei mele cu 12 boieri („със ѿ волѣри”), de au jurat și au mărturisit („та заклеше и свидѣтельствоваше”) înaintea domniei mele că le este veche și dreaptă ocină. Iar după aceea Stoiasa [partea adversă] și fiii ei, ei au luat 24 de boieri („они схватише”), că-i vor aduce domniei mele („да и донесет господство ми”) la Paști. Iar ei n-au putut să aducă boierii („они не могли донести волѣри”), ci au rămas de două legi („ако всташе ѿ два закона”)”¹³⁶;

– „după aceea, iarăși s-au pârat și înaintea domniei mele. Astfel, domnia mea am dat [...] lui 12 boieri. Astfel i-au adus *înaintea domniei mele, de au mărturisit și au jurat înaintea domniei mele*, că le este veche și dreaptă ocină [...] încă și blestem pune domnia mea”¹³⁷;

– „a avut pâra [...] astfel au scos călugării și Radul 12 boieri *de au mărturisit și au jurat înaintea domniei mele*”¹³⁸;

– „le-au cercetat acel hotarnic și acei 36 boieri și au mărturisit și au jurat înaintea mea”¹³⁹;

– „Și apoi au avut pâra [...] cu cetașii. Iar Dragomir cu cetașii, ei au jurat cu 34 boieri. Și încă au mărturisit 12 sate că este dreaptă dedină, iar Vâlcul și ceata lui a rămas de lege domniei mele, ca mai mult amestec să nu aibă.”¹⁴⁰

În această etapă istorică, formula „au jurat înaintea domniei mele” pare să semnifice în contextele respective – mai degrabă decât prestarea efectivă a jurământului în prezența domnului – că procedura de jurământ s-a făcut în timpul domnului emitent care și finalizează cazul și nu în cadrul unei proceduri anterioare și aferente luării „legii peste lege”. Pe Evanghelie se jură în biserică și o biserică domnească, din proximitatea sălii de judecată din București, va deveni biserică de jurământ. În documentele târzii și în mărturiile călătorilor străini¹⁴¹, aceasta va fi indicată clar ca fiind Biserica Sf. Dimitrie: „el a adus înaintea domniei mele toată legea

¹³³ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 106, 24 septembrie 1568.

¹³⁴ *Ibidem*, vol. II, doc. nr. 10, 1 septembrie 1501.

¹³⁵ *Ibidem*, doc. nr. 23, 15 iunie 1504.

¹³⁶ *Ibidem*, doc. nr. 34, 2 iunie 1505.

¹³⁷ *Ibidem*, doc. nr. 40, 10 decembrie 1505.

¹³⁸ *Ibidem*, doc. nr. 57, 29 iulie 1508.

¹³⁹ *Ibidem*, doc. nr. 183, 28 iunie 1519.

¹⁴⁰ *Ibidem*, doc. nr. 238, 10 iunie 1525.

¹⁴¹ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmed, București, 1976, p. 715, nota 560.

deplin și a jurat în biserică, hramul Sfântului Dimitrie din mahalaua popii Ioan Goicea, cu mâinile pe sfânta Evanghelie, cum că a fost vecin”¹⁴²; „venind toți la curte și mergând în Biserica Sf. Dimitrie din București, au jurat cu mâinile pe Evanghelie.”¹⁴³

TRADIȚIE ȘI SCHIMBARE

Deși procedura legii peste lege dovedește multă coerență și stabilitate în secolele al XV-lea și al XVI-lea, sesizăm și o excedare din partea domnilor față de numărul mare de procese la care trebuie să verifice acte vechi, cu componenți ai „legilor” din ce în ce mai îmbătrâniți, cu probe din ce în ce mai greu de verificat. Apare, astfel, un blocaj în obținerea unui verdict veritabil după administrarea procedurii de *lege peste lege*. De exemplu, Mihai voievod analizează într-un singur proces cărți de la Petru voievod, Mihnea voievod și Pătrașco voievod. Și alți domni sunt nevoiți să obțină mărturii firave ale jurămintelor din trecut, cu 6 din 12 boieri sau măcar unul („i-am spus ca să-mi aducă înaintea domniei mele unul, doi jurători, ca să-mi spună cum au făcut și cum n-au putut să jure”¹⁴⁴; „așa pârâia, că nu a cumpărat, nici a jurat, deci am dat să aducă dentru acei 12 boiari 6 de au mărturisit cum că au jurat”¹⁴⁵). Dacă acestei deficiențe intrinseci sistemului de probă îi adăugăm pierderea fizică a înscrisurilor („pentru că au fost cumpărate aceste ocini încă din zilele lui Mihnea voievod și alte ocini din zilele lui Ștefan voievod și a pierdut cărțile când blestemații de turci i-au robii fiii și fiucele”¹⁴⁶; „carte n-a făcut atunci, căci i s-a întâmplat lui Mihnea voievod scoaterea din Țara Românească și s-a întâmplat și cinstului dregător jupan Dragomir fost mare vornic pribegie în Țara Moldovei”¹⁴⁷), dar, mai ales, sporirea complexității motivelor de judecată, ni se conturează tabloul unei societăți care resimte nevoia unui nou și mai puternic mijloc de probă.

Cum jurământul era folosit, cartea de blestem dată jurătorilor nu va face decât să-i sporească valoarea acestuia. Domnia însăși este implicată în recuperarea banilor după penalizarea diverșilor membri ai legilor dovedite strâmbe; în aceste condiții, durata lungă a proceselor, contestarea hotărârilor și reluarea unor procese costisitoare ar putea constitui tot atâtea motive pentru simplificarea procedurii de judecată și obținerea de garanții suplimentare. Criza procedurilor judiciare care instrumentează în forme diferite jurământul este, de fapt, criza modului de înregistrare a probelor. Hotărnicirile nu fac decât să arate cu pregnanță unde este problema. Deoarece cutuma țării le da celor care luau lege dreptul să aducă oricâte probe, în cazul hotărniciei cu număr mare de participanți¹⁴⁸, în care pământurile

¹⁴² DRH, B, vol. XXVII, doc. nr. 233, 22 octombrie 1639.

¹⁴³ CȚR, vol. IX, doc. nr. 414, 22 aprilie 1658.

¹⁴⁴ DRH, B, vol. XI, doc. nr. 91, 12 septembrie 1594.

¹⁴⁵ *Ibidem*, doc. nr. 54, 27 mai 1594.

¹⁴⁶ *Ibidem*, doc. nr. 196, 20 august 1596.

¹⁴⁷ *Ibidem*, doc. nr. 182, 18 iulie 1596.

¹⁴⁸ Florentina Ivaniuc, *Instituția hotărniciei în Țara Românească. Secolele al XIV-lea – al XVIII-lea*, București, 2003.

sunt stăpânite în indiviziune, în cete, aceasta ducea, în caz de contestare, la utilizarea foarte multor resurse umane: „Iar domnia mea am trimis pe dregătorul domniei mele jupan Vlaicul marele armaș și cu boierii din trei județe, cu 36 boieri. Și au umblat acești boieri pe urma [...] și au hotărnicit și au jurat acei 36 boieri pe sufletele lor că nu au cotropit”¹⁴⁹; „Întru aceasta, domnia mea am trimis pe sluga domnii mele, anume Stoian spătar, acolo între ei, să cerceteze, să adevereze cu megiașii, oameni bătrâni și buni dimprejurul locului. Astfel s-au adunat acești mai sus-ziși boieri și cu potrivnicii lor și împreună cu mai sus-scrisa slugă a domniei mele, în număr de 150 boieri dimprejurul lor, de i-a dus sluga domniei mele, Stoian spătar la biserică pe toți, de i-a jurat pe sufletele lor, că știu de acea mai sus-zisă ocină și pe unde știu vechiul hotar. Iar acei megiași bătrâni și oameni buni în număr de 150, ei au așezat hotarul pe unde a fost vechiul hotar.”¹⁵⁰

Forma orală a depozițiilor și vechimea lor atenuază memoria faptelor și induc temeri. Astfel, șase boieri jurători în investigația lor iau cărțile de la Petru, Gavril, Alexandru Radu voievod, însă văzând cartea lui Macarie patriarhul de afurisanie, cu mare blestem, „ei s-au temut de suflete și de păcat și i-au împăcat”¹⁵¹. Răspunsul la această criză ne apare în documente sub forma a două forme procedurale, una dezvoltată în interiorul sistemului probator – boierii jurători desemnați pe răvașe domnești –, iar cea de a doua importată și adaptată mediului românesc – cartea de blestem a patriarhilor ortodocși, folosită apoi de ierarhii locali.

RĂVAȘELE DOMNEȘTI

Primul răvaș domnesc în original, păstrat incomplet întrucât este foarte deteriorat, datează din 1532–1533, de la Vlad voievod, și conține o înșiruire de nume, urmate de: „soroc la sfânta Paraschiva. Scris în Pitești, august 14, Io Vlad voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.”¹⁵² Un original complet avem la 1549–1550: „Aici jurătorii („зде клято́вци”) lui Vladul din Micești [...] Și sorocul la sfânta Paraschiva. Ispravnic, Vârjoghe portarul. Io Mircea voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.”¹⁵³ Primul răvaș păstrat în limba română, document original, este consemnat la 1600, prin care Mihai voievod îi scrie lui Dumitru mare vornic să cerceteze un abuz reclamat împotriva lui Nica vistier, care ar fi pus un bir asupra a doi oameni cu scopul de a încărca sarcina lor fiscală și a le lua ocinile în contul birului neplătit. Investigația vornicului presupune tragerea la jurământ a celui acuzat: „Deci să cauți să apuci pre Nica vistiierul, să-l juri pre ivanghelie, cum n-au pus el acel bir în Cordun, ce l-au fost pus crăstătorii den seamă. Deci de va jura cum nu l-au pus el acel bir, el să-și ție ocina, iar de nu va jura, să faceți carte acestui om, să-și ție el a lui moșie.”¹⁵⁴

¹⁴⁹ DRH, B, vol. IV, doc. nr. 189, 3 octombrie 1545.

¹⁵⁰ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 198, 1 mai 1570.

¹⁵¹ CȚR, vol. IX, doc. nr. 780, 23 iulie 1659.

¹⁵² DRH, B, vol. III, doc. nr. 131, 14 august 1532 – 1533.

¹⁵³ *Ibidem*, vol. IV, doc. nr. 268 și 269, ambele din 20 aprilie 1634.

¹⁵⁴ *Ibidem*, vol. XI, doc. nr. 370, 13 aprilie 1600.

Răvașele folosite în procedura de dare a legii sunt totdeauna două¹⁵⁵, se iau când sunt de față amândouă părțile și s-au pus de acord asupra numelor înscrise. *Lege deplină* înseamnă că toate numele înscrise se prezintă la soroc la judecată și că prestează jurământul. Absența unuia dintre membrii echipei și înlocuirea acestuia se menționează expres de către domn. Mai mult, după adjudecarea cauzei, partea câștigătoare primește cele două răvașe. Numai așa ea va putea face în timp proba că boierii au lucrat drept, reconvocându-i la divan. Uneori, domnul desemnează un singur martor care trebuie să depună jurământ, un jurământ supletoriu *avant la lettre*. În primul răvaș românesc al celor șase boieri, cuvântul domnesc e invocat pentru legitimitatea procesului și a anchetei: „*pe răvașe domnești, dîci noi încă am mersu pre cuvântul domnu nostru de am căutat*.”¹⁵⁶ Originalele duble ale răvașelor domnești¹⁵⁷ și blestemul fac proba mutațiilor operate în dreptul procesual vechi din cauza ineficienței metodelor de anchetă vechi: „iar după aceea, nu am lăsat așa domnia mea cum a jurat, ci i-am silit de au jurat acei 12 boieri, de au pus mâinile lor pe sfântul Tetraevanghel înaintea popei Neagul și a popei Stan la sfânta biserică domnească. Și am pus domnia mea blestem, ca *lege peste lege să nu fie*. Și care dintre ei nu va sta după judecata domniei mele, el să fie cu Iuda și cu Arie și blestemat de 318 părinți.”¹⁵⁸

La rândul lor, *boierii judecători desemnați pe răvașe*, anchetând la fața locului, în timpul judecății proprii pot solicita unei părți jurământul: „Iar noi, cești 6 boiari, încă *n-am crezut bine* pre jupâneasa Stanca, *ce i-am dat și jurământ, să jure* de acéste 500 de galbeni pre sfânta Evanghelie, înaintea părintelui vlădicăi Theofil și au fost bucuroasă să jure. Iar apoi, noi cești 6 boiari, *văzându că va să jure, întrat-am la mijloc* și am rugat pre jupâneasa Stanca *cum să nu fie jurământu*, ce să lase pre jumătate.”¹⁵⁹

„ȘI NU AM PUTUT JURA.” INTIMA CONVINGERE SAU FRICA DE PĂCAT?

Un alt caz-tip oferă și detalii pentru incapacitatea boierilor de a presta jurământul decizoriu. Astfel, pentru o moștenire și o datorie din vremea lui Mihnea voievod, părțile se înțeleg în urma unui proces, însă moștenitorii nu vor să respecte cele stabilite.

În domnia ulterioară, a lui Ștefan voievod, „în al doilea rând, după moartea lui Dragomir vornicul, Pătru spătarul [fiul celui care a pierdut procesul, n.n.] *n-a*

¹⁵⁵ *Ibidem*, vol. XXX, doc. nr. 18, 15 ianuarie 1645: „Și am văzut domnia mea amândouă răvașele domnești și cartea celor 6 boieri făcută denaintea părintelui Ștefan, episcopul de Buzău, iscălită de mâna sfinției lui și cu pecetea Episcopiei, în care scria boierii, cum au aflat zapisele și cărțile lui Baico rele și mincinoase și le-au luat toate de le-au dat la mâna Paraschivei, cum de acum nainte să nu mai aibă treabă Baico cu aceste moșii, că au rămas de lege și de judecată înaintea domniei mele.”

¹⁵⁶ DIR, B, veacul XVII, vol. I, (1601–1610), București, 1951, doc. nr. 277, 15 aprilie 1608.

¹⁵⁷ DRH, B, vol. XXVII, doc. nr. 298, 23 februarie 1640.

¹⁵⁸ DIR, B, veacul XVI, vol. IV, (1571–1580), București, 1952, doc. nr. 196, 20 august 1575.

¹⁵⁹ DANIC, Colecția Ion Ionașcu, doc. nr. 54, 25 ianuarie 1641.

lăsat cum a rânduit tatăl său, ci a trimis cu multă fală și a zis că-l va pune pe Stănilă postelnicul în țeapă; și la aceasta, a lăsat Stănilă postelnicul din cauza acestei fricii.” „Iar apoi, în zilele lui Ștefan voievod, Stănilă s-a jeluț înaintea domniei lui, că îi ține Pătru spătar dedina în silă. Și s-a pârât de față înaintea lui Ștefan voievod. Deci, într-aceasta, Pătru spătarul, el a pus pe Stănilă postelnicul să jure cu 12 boieri că n-a închinat mătușa sa, Caplea, și a pus soroc ziua la Nașterea născătoarei lui Dumnezeu.” Apoi: „Iar Stănilă, el a venit cu acei 12 boieri cu 2 săptămâni **înainte de ziua sorocului**, ca să jure. Deci într-aceasta, Pătru spătarul, *dacă a văzut că sta Stănilă cu legea să jure, iar el a fugit acasă* și n-a vrut să jure. Așadar, „într-aceasta, Stănilă a dat știre domniei lui [lui Ștefan voievod, n.n.] că este o săptămână de când stă *cu legea să jure și nu vrea Pătru să-i jure*. Iar într-aceasta, domnia lui a trimis pe Drăghici postelnic la Pătru spătar, *să vină să-i jure pe acei 12 boieri*, dacă poate, el să ia 24 de boieri. Iar el n-a vrut să vină. Și a doua oară a trimis [domnul Ștefan voievod, n.n.] pe Dobre vornic și iar n-a vrut să vină. Și a treia oară [a trimis domnul Ștefan voievod, n.n.] pe Stan portar și iar n-a vrut să vină, ci a fugit. Văzând domnia lui că din cauza pizmei a făcut ca Stănilă să nu poată să jure. Iar domnia lui a chemat pe Stănilă cu acei 12 boieri și a dat pe Iane fost mare portar, de i-a jurat pe acei 12 boieri la biserică, pe sfânta Evanghelie [...] Și a rămas Pătru spătar de lege dinaintea lui Ștefan voievod.” În fine, în vremea domniei lui Mihai Viteazul, cei doi ajung din nou la proces: „Și așa a zis Pătru spătarul către domnia mea *că n-a știut când au jurat acei 12 boieri ai lui Stănilă*. Deci au scos amândouă cărțile lor de moștenire și de închinare și le-am citit domnia mea. Deci am văzut cartea fratelui meu, Petru voievod, de rămas și cartea lui Mihnea voievod, iar de rămas și cartea lui Ștefan voievod că a jurat Stănilă cu 12 boieri. Și am adevărit domnia mea că nu are Pătru nici o treabă cu acele ocine. Și după aceea, *a jurat Stănilă și înaintea domniei mele cu acei 12 boieri*. Deci Pătru spătar, el a dat cărțile sale lui Stănilă postelnic, carte a lui Alexandru voievod și a lui Mihnea voievod și s-a jurat înaintea domniei mele pe sfânta Evanghelie că nu are altă carte ascunsă. Deci am dat domnia mea să-i fie de ohabă.”¹⁶⁰

Contestarea cea mai la îndemână este să se spună că, de fapt, partea căreia i s-a deferit jurământul nu a jurat¹⁶¹ („călugării au zis că n-au jurat”¹⁶²). Apoi, se forțează un viciu de procedură și partea defavorizată de prestarea jurământului nu se prezintă la judecată: „Doisprezece boieri i-au luat în cheazășie, dând soroc la divan să stea de față cu asupritorul și l-au așteptat 5 zile și *n-au vrut să vină*. Când va vedea această carte, episcopul să caute să vină pârâșul înaintea lui, ca să le dea o lege: trei să le dea el, trei să-și ia ei. De vor putea jura, vor fi niște oameni în pace, de nu vor putea jura, vor fi de vină.”¹⁶³ Se mizează foarte mult și pe o bună stăpânire a nervilor, căci în

¹⁶⁰ DRH, B, vol. XI, doc. nr. 40, 3 aprilie 1594.

¹⁶¹ CȚR, vol. IX, doc. nr. 487, 8 iunie 1658.

¹⁶² *Ibidem*, doc. nr. 517, 3 iulie 1658.

¹⁶³ *Ibidem*, doc. nr. 119, 27 aprilie 1657.

ultimul moment, când cei desemnați sunt gata să jure, în ciuda presiunii pe care o exercită penalizarea spirituală, are loc o schimbare de mărturie.

În ciuda faptului că nu se pot stabili etape precise în procedura cu jurătorii, putem schița o reconstituire. Din cojurătoria și jurătoria din obștile sătești rămân puține urme sigure în hotărnicile epocilor cu judecată domnească. Cu boierii judecători desemnați, statul are inițiativa. Dacă, inițial, probabil că părțile veneau cu jurătorii proprii, ulterior părțile se pun de acord în divan cine să jure pentru ei și care este componența *legii*, care să nu fie rude, ci persoane credibile de ambele părți. Domnul le scrie numele pe **un** răvaș, consemnând voința părților. Acestea vin – ar fi posibil într-o etapă intermediară nespecializată – cu jurătorii în divan și domnul (poate și mitropolitul țării) este martor la prestarea jurământului. Particularitatea jurătorilor pentru hotărnicii este că trebuie să și expertizeze pământurile la fața locului, deci să desfășoare o etapă a judecății în afara divanului, necesitând prezența unui garant al legii, delegatul domnesc, ispravnicul de hotărnicie, sarcină pentru care, cu timpul, se va impune marele portar. Jurătorii pentru faptele și lucrurile de la fața locului scriu domnului în propriul lor răvaș ce au văzut în timpul analizei. Boierii judecători, jurătorii pentru adevăr, încarnează schimbarea. Domnul îi desemnează pe boieri pe **două** răvașe, câte unul pentru fiecare parte, cu acordul lor, și numește om domnesc care să instrumenteze jurământul, să se asigure de corectitudinea procedurii. Răvașul domnesc consemnează numele persoanelor aflate în litigiu, motivul acestuia, numele tuturor boierilor jurători, al omului domnesc care va asista la derularea procedurii, inclusiv la depunerea jurământului de către aceștia, data și locul la care se va derula investigația. Ispravnicul acestei acțiuni, funcționarul juridic din slujba instituției domniei, merge cu jurătorii la biserică, pentru ca aceștia să jure. La sfârșit, ei sunt cei care scriu răvaș către domnie și nu ispravnicul.

Odată „externalizat” jurământul în afara divanului, procedura, indiferent de materie (hotărnicie, moștenire, mărturie), înglobează apelul către un ierarh bisericesc prin care acesta este anunțat de domn că urmează să aibă loc un proces la care se dorește credibilizarea martorilor sau a judecătorilor prin jurământ. Acesta este momentul de inovație juridică, prin răspunsul pe care Biserica îl dă solicitării domniei. Clericii apelați (1) fie vor participa la ceremonia de jurământ-blestemare, iar ispravnicul va fi martorul derulării ei, ca apoi să continue acțiunea judiciară; (2) fie asigură ceremonia și consemnează rezultatul ei înșiși, atunci când speța în cauză le permite să aibă un răspuns direct, scriind domnului despre lucrurile aflate. Inevitabil, acum clericul este parte a judecății, căci mărturia se face în prezența sa. Și, în ultimul rând, (3) ierarhul nu asigură el însuși ceremonialul, dar emite o carte de afurisenie, de blestem prin care conjură persoanele care vor presta jurământul să facă acest lucru cu bună credință și frică de Dumnezeu¹⁶⁴. Aceștia se conformează și

¹⁶⁴ DRH, B, vol. XXXI, doc. nr. 346, noiembrie 1646: „cartea vlădiciei mele voao, boiarii carii sunteți luați pre răvașu domnu nostru, să aveți a căuta moșiile [...]. Deci, dă veți judeca pre dreptate, să fiți blagosloviți [...]. Iar cine nu va căuta, nici va judeca, nici va mărturisi pre dreptate sau va fățări, acela

judecă, știindu-se sub amenințarea blestemului: „Deci noi ne-am strânsu toți la un loc și am căutat pre cartea părintelui vlădicăi Theofil cu mare legătură și afurisenie, cum cine va fățări măcaru căruia, fața lu Dumnezeu să nu vază.”¹⁶⁵ Este posibil ca această carte a unui înalt ierarh să fie citită cu prilejul administrării unui jurământ în fața unei autorități eclesiastice de rang mai mic sau să funcționeze independent, fiind citită doar la momentul investigației, fără un alt ceremonial de întărire.

IMPLICAREA BISERICII ÎN PRACTICA JURIDICĂ

Preoții nu au o calitate intrinsecă jurământului, ci Biserica, în calitate de instituție, prin puterea instrumentării jurământului-blestem, este autoritatea care conferă actului de justiție calitatea imuabilă. Oamenii Bisericii înșiși, ca părți în proces, sunt supuși greșelii: „au adus slugile mării sale acei 12 boiari dă au jurat înaintea mării sale cum că *părintele vlădica Efreim* și Danciul armaș n-au avut nicio treabă întru aceste mai sus-zise sate [...] Și au rămas *părintele vlădica Efreim și Danciul armaș a lege dănnaintea mării sale*”¹⁶⁶; „a avut părintele Eftimie mitropolitul pâra înaintea domniei mele pentru mai sus-zisul sat cu Hamza Turcul și cu ceata lui”¹⁶⁷; proin episcop chir Ilarion ajuns la judecată pentru o datorie cu numitul Stoica se tocmeste cu acesta în divan după ce domnul țării i-a deferit lui Stoica lege cu 12 boieri „să jure că n-au vândut nimca. [...] și n-au putut să aducă acei 12 boiari să jure la zi și la soroc înaintea domniei mele”¹⁶⁸.

Biserica sprijină nevoia domniei de a mări aparatul judiciar, se alătură eforturilor acesteia în a asigura dreptatea și îi oferă eșafodajul ideologic pentru a instrumenta aflarea adevărului:

– 1. prin asistarea domnului în divan¹⁶⁹ și aportul unei expertize proprii la cunoașterea tehnicii juridice și de redactare a actelor: „Și încă am văzut și domnia mea, *împreună cu părintele arhimetropolit*, chir vlădica Evtimie, *cartea* ce a avut-o jupanița Stanca de cumpărătură, *care a fost stricată și rasă* unde au fost 7.000 aspri de au pus 18.000 aspri. [...] Astfel, a adus Cârștian postelnic pe acești 24 de boieri înaintea domniei mele la zi și au jurat. Iar jupanița Stanca a rămas de lege”¹⁷⁰; „am

să fie proclat și afurisit.” *Ibidem*, vol. XXX, doc. nr. 74, <1645 martie 23 – 1645 aprilie>: „Așijderea și boiarii care să vor trimete de la prea creștinul și luminatul domnu pentru această *cerceteală*, de vor fățări și nu cerca pre amăruntul și să spuie cu toată adeverința cătră luminatul domnu, fățărind egumenilor, să fie și ei afurisiți și blestemați, cum scrie mai sus și procopseală să nu aibă. Iar de vor căuta toate lucrurile și vor cerceta tot bine și vor socoti toate lucrurile cu grijă și cu credință bună, să fie blagosloviți și iertați de Dumnezeu și de la smereniia noastră.”

¹⁶⁵ DANIC, Mitropolia Țării Românești, CLVII/32, 10 noiembrie 1641.

¹⁶⁶ DRH, B, vol. VI, doc. nr. 171, 28 octombrie 1569.

¹⁶⁷ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 106, 8 septembrie 1568.

¹⁶⁸ *Ibidem*, vol. VII, doc. nr. 246, 29 august 1575.

¹⁶⁹ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 148, 31 mai 1569: „și am aflat și am adeverit domnia mea cu părintele mitropolit chir Eftimie și cu părintele Anania și cu părintele Efreim, foști mitropoliți, că a fost dat la sfânta și dumnezeiasca mănăstire satul”; CȚR, vol. IX, doc. nr. 198, 17 iulie 1657.

¹⁷⁰ DRH, B, vol. VI, doc. nr. 251, 14 noiembrie 1570.

cercetat și am judecat după dreptate și după legea lui Dumnezeu, împreună cu preacinstitul și preasfințitul părintele nostru arhimetropolit chir vlădica Ignatie și cu părintele Dionisie episcopul de Râmnic și cu toți cinstiții dregători ai domniei mele”¹⁷¹;

– 2. prin judecățile proprii: mitropolitul Ignatie judecă într-o pricină de zestre¹⁷²; patriarhul Macarie cu mitropolitul Ștefan și șase judecători luați pe răvașe domnești (mari boieri) judecă o succesiune („să-și caute partea fiului său”), „ca să caute la Pravilă, dacă are sau nu dreptul la ceva, după fiul ei; căutând toți la Pravila grecească și românească au aflat că trebuie să țină ea a treia parte din moșii și din tot ce avea fiul său”¹⁷³;

– 3. prin mărturiile proprii sub formă scrisă: „am scris această carte a vlădiciei mele, ca să se știe toate averile mele și țișanii și partea mea din satul Săcuianii, toată, oricât să va alege, pentru că am cumpărat eu [...] și am dăruit toate, de a mea bunăvoie, sfintei Mitropolii”¹⁷⁴; „*scrie vlădicia mea această carte a vlădiciei mele* lui Tatul logofăt și jitelniței lui, Stanca, să le fie un țișan din țișăniia sfintei Mitropolii, pentru că l-a cumpărat Tatul de la sfânta Mitropolie. Și l-am vândut vlădicia mea de bunăvoie vlădiciei mele și cu știrea domnului nostru, Io Alexandru voievod. [...] Și oricine va încerca să strice această carte și întocmire a vlădiciei mele să fie blestemat de 318 părinți, care sînt în Nicheia”¹⁷⁵;

– 4. prin acordarea de asistență notarială și consemnarea voinței unor persoane private, la donații¹⁷⁶ către mănăstiri sau testamente: Serafim de Buzău adevărește un testament¹⁷⁷; Ignatie de la Râmnic adevărește pentru un țișan¹⁷⁸.

În această logică procesuală, în care, cu toate mijloacele, este căutat un adevăr de fapt, iar nu de drept, cartea de blestem vine să întărească credibilitatea mărturiei oricărei spețe juridice și se aplică oricui ar fi cel chemat să jure: judecător, martor sau parte („Deci temându-să Tudoru cum să nu facim freo fățarie, adus-au o carte de afurisanie de la părintele vlădica Teofilu, cum să judecăm pre dreptu”¹⁷⁹).

ÎNCEPUTURILE FOLOSIRII CĂRȚII DE BLESTEM

„Să se știe că toți locuitorii din Țara Românească sînt foarte evlavioși și supuși, ei se tem foarte mult de afurisanie, *mai ales marii dregători*. Ei veneau la domnul nostru patriarh ca să-și pună semnătura și pecetea pe scrisorile pe care le aveau de la domn cu privire la slujbele și la daniile lor. Ei obțineau de la el scrisori de afurisenie pentru ca [în viitor, n.n.] judecățile să fie cu nepărtinire de către toți.”¹⁸⁰

¹⁷¹ *Ibidem*, vol. XL, doc. nr. 21, 10 ianuarie 1655.

¹⁷² CȚR, vol. IX, doc. nr. 256, 5 septembrie 1657.

¹⁷³ *Ibidem*, doc. nr. 446, 22 mai 1658.

¹⁷⁴ DRH, B, vol. VII, doc. nr. 152, 15 septembrie 1573.

¹⁷⁵ *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 22, 2 mai 1571.

¹⁷⁶ *Ibidem*, vol. VII, doc. nr. 158, 4 ianuarie 1574.

¹⁷⁷ CȚR, vol. IX, doc. nr. 254, 3 septembrie 1657.

¹⁷⁸ *Ibidem*, doc. nr. 357, 6 ianuarie 1658.

¹⁷⁹ DANIC, Episcopia Argeș, LXXXVII/1, 7 mai 1641.

¹⁸⁰ Paul de Alep, în *Călători străini despre țările române*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmed, p. 121.

Mărturia de secol XVII dă seama de succesul extraordinar al folosirii unui mijloc de probă specific, cartea de blestem. Blestemele sunt consemnate în acte domnești și private în toată istoria Evului Mediu românesc. Cărțile de blestem au însă o istorie precisă, legată strict de evoluția Bisericii Ortodoxe sub turcocratie. În Țara Românească, cea mai veche carte de blestem patriarhicească datează din 17 martie 1592, fiind emisă de patriarhul Ieremia al II-lea și exercitându-și puterea asupra celor 12 boieri hotarnici, luați pentru moșia Olteni și satul Bujoreni, cărora li se cere să spună adevărul cu privire la cele două moșii. Patriarhul Ieremia al II-lea este inițiatorul unui instrument de procedură pe care patriarhii ortodocși din întregul Răsărit și mitropolii Țării Românești îl vor folosi în veacurile următoare pentru a smulge adevărata mărturie din gura celui care ascundea adevărul¹⁸¹.

În Răsărit, anatema tradițională din practica bisericească dobândește puterea unei arme politice în mâna patriarhilor. După căderea Constantinopolului, Mehmed al II-lea legitima *de facto* regimul de *dhimis* pentru ortodocșii din imperiu cuceriti prin puterea armelor, recunoscându-le câteva privilegii¹⁸². Titlul primului patriarh Genadios Scolarios sub otomani, „din mila lui Dumnezeu arhiepiscop de Constantinopol, Noua Romă și patriarh ecumenic”, este menținut de conducătorii marii Biserici după căderea Constantinopolului, ca șefi ai Bisericii Ortodoxe în cadrul dreptului canonic și imperial, cu toate drepturile care decurg de aici asupra clerului ortodox și, în materie spirituală, asupra laicilor. Patriarhii păstrează toate competențele judiciare asupra laicilor în materie de statut al persoanei, dreptul familiei și succesiunilor, al obligațiilor și delictelor, atunci când jurisdicția eclesiastică este solicitată de părțile în litigiu pe post de arbitru¹⁸³. Sub forma mascată a relațiilor personale, sultanii acordau fiecărui prelat un berat, potrivit rangului său – *patriklik*, *midrepolidlik* și *piskoposluk* (pentru patriarh, mitropolit și, respectiv, episcop) –, care era reînnoit în fiecare an, permițându-le acestora să-și exercite funcțiile asupra subalternilor eclesiastici și fixându-le ordinea într-o ierarhie specific otomană¹⁸⁴. Într-un studiu rămas clasic, Alexandru Elian a stabilit principalele

¹⁸¹ St. Gr. Berechet, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LVI, 1988, p. 163.

¹⁸² Clifford E. Bosworth, *The Concept of Dhimma in Early Islam*, în *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. B. Braude, B. Lewis, New York, 1982, p. 41–42, 44–45; Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, București, 1997; idem, *Limbajul otoman al războiului și păcii: dicționar de termeni și expresii*, București, 2007.

¹⁸³ Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului, 1453*, trad. Alexandru Elian, București, 1971; Despina Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé: mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents*, în *Byzantina-Metabyzantina: la périphérie dans le temps et l'espace, Actes du XXe Congrès international des études byzantines, Paris, 2001 – 6e séance plénière*, ed. Paolo Odorico, Paris, 2003, p. 142–150.

¹⁸⁴ Paraskevas Konortas, *Relations financières entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453 – fin du XVIe siècle)*, în *Le patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe–XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du colloque international, Rome, 5–7 décembre 2005*, ed. Paolo Odorico, Paris, 2007, p. 302.

direcții de dezvoltare a relațiilor cu Patriarhia de Constantinopol. Erau recunoscute aici importanța interferențelor înalților ierarhi răsăriteni în atribuții care reveniseră mitropolitului țării, cum erau mai ales cele de natură judiciară¹⁸⁵, precum și valoarea disputelor canonice: „pornind de la împreuna liturghisire și de la participarea laolaltă la soboare locale, merg până la lupta comună de apărare a dreptei credințe împotriva primejdiilor eterodoxe sau la consultații canonice, care vădesc și laudabile preocupări de ordin doctrinar.”¹⁸⁶

Dacă din vechime, în Biserica triumfătoare, la sfârșitul simbolului de la Niceea, se găsește anatema lansată împotriva celor care neagă divinitatea lui Cristos, cu timpul, anatemele conciliilor vor deveni acte solemne cu consecințe socio-juridice, înconjurare de efecte magico-religioase suscitade de invocații ritualice. Profesiunile de credință ale înalților ierarhi ai Bisericii vor reafirma *Crezul* și vor relua anatemele, iar, progresiv, influența acestora va fi sporită de măsurile disciplinare luate pentru viața internă a comunităților creștine, prin canoanele¹⁸⁷ care treptat vor fi strânse în culegeri de nomocanoane¹⁸⁸ și vor avea putere de lege în comunitățile creștine, influențând masiv atât judecata ecleziastică, cât și pe cea laică. Astfel, în românește, la sfârșitul secolului al XVI-lea, în *Pravila svenților oteți, după învățătura a marelui Vasilie*, se invoca anatema pentru vini care puteau fi asociate păcatului, cum este curvia („iară muiarea ceaea ce va face curvie una cu altă, post 1 an, închinăciuni 100 în dzi, iară de va fi fată, post nu, iaste *anatemată*”¹⁸⁹), sau pentru fapte condamnabile și sancționate de puterea laică pentru simplă înșelăciune („cela ce bagă apă în vin și vinde, acela să fie *procleat*”¹⁹⁰).

Modelul care va face carieră în Țara Românească introduce tema trupurilor nedezlegate după moarte, fapt care va încălca prestarea de jurământ cu semnificații noi și importante. Cărțile de blestem ale mitropoliților țării vor cuprinde toposurile anatamelor patriarhilor, în vreme ce blestemele din alte acte pentru care aceiași mitropoliți sunt emitenți respectă o tradiție diplomatică românească.

La 7 martie 1592, Ieremia patriarh al Constantinopolului, Roma Nouă, patriarh ecumenic, consemna: „scrie patriarhia mea acest hrisov, scrie către voi 12 boieri care sunteți hotarnici pe ocina satului Oltenii și a satului Bujoraniei [...] ca să hotărnicii acele ocine. Dacă veți cerceta și veți merge după dreptate și după legea lui Dumnezeu, iar voi să fiți binecuvântați de sfinția mea. Iar dacă veți fi fățarnici și veți cotorpi ocinele și viile sfintei mănăstiri numită Olteni, unde este hramul Sfântului Nicolae, care sunt cumpărate de răposatul vlădica Mihail și veți rupe și veți călca această întocmire care a fost întocmită de vlădica Mihail, iar voi să fiți blestemați afurisiți de sfinția mea și trupurile voastre să nu le primească pământul

¹⁸⁵ Al. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVII, 1959, nr. 7–8, p. 166–167.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ Nicodim Milaș, *op. cit.*

¹⁸⁸ *Îndreptarea legii*, ed. cit., *Nomocanonul lui Malaxos*.

¹⁸⁹ *Pravila ritorului Lucaci*, ed. Ion Rizescu, București, 1971, p. 162.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 164.

în care vor zăcea. Și încă și alți oameni care vor fi luat ȝigani sau scule sau vecini și orice vor fi luat și cine se va ridica de aici înainte să ia, să strice sfintei mănăstiri mai sus-scrise, iar ei să fie blestemați și afuriși de 318 părinți purtători de Dumnezeu care sunt în Nicheia și încă și de patriarhia mea și trupurile lor pământul să nu le mănânce, ci să zacă ca fierul până la sfârșitul lumii. Iar această întocmire pe care a întocmit-o sfinția mea să fie întocmită în veci, neclintită, amin.”¹⁹¹

Asemenea blestemelor care încheie hrisoavele domnești, cărțile de blestem ale înalților ierarhi marchează atașamentul mediului cultural-clerical românesc la simbolul de credință niceean. În *Pravila ritorului Lucaci*, acesta este exprimat amintindu-se și blestemul asupra lui Arie: „De veri se cunoști ce iaste Dumnedzău și cum iaste a i se închina lui, ascultă și ia aminte înțelegîndu și se știi cu adevăru pre tatăl și pre fiul și pre duhul sfîntu: o lumină e, o vreau e, o preaînțelepciune, o puteare e, că nu iaste unul mainte de veaci și altul după fapta veacilor, ce e împreună: tatăl și fiul și duhul sfîntu. [...] Grăiescu trei săstave, anume trei feațe, se veri se știi. Deaci nu gicem că doară sîmtu trei faceri usebite sau trei fiiri făcute *ca și cumu e de trei ori blăstămatul Arie*, de au grăitu în pizmă credințe strîmbe; ce pre unul Dumnedzău o fiire e, unulu e, fiind în trei fețe lui spunem. Deace nu-l grăim într-o față, ca preablăstamații Savelianii, ce în trei încheieturi, anume trei feațe într-o dumnedzăire fiind unul și într-o fiire lui spunemu și i ne rrugămu și îlu cinstimu și îlu mairimu în veaci cu adevăr. Credzi întru tatăl și întru fiul și întru duhul svîntu. Tatălu e nenăscut și nefăcut, fiulu e născut den tatăl, însă nefăcut. Și ce iaste unul cu tatăl duhul svîntu, ce iaste dentru tatăl și răpausă pre fiul: întreirre ce iaste într-una și neîmpărțită în trei feațe și într-o fiire.”¹⁹²

ANEXE

1. Întrebuințarea cărții de blestem în ancheta boierilor jurători într-un document din 7 mai 1641.

† Adică noi, cești 12 boiari, carile am fostu luați cu cinstita carte <a> mări<i>i sale domn nostru, Io Mateiu Basarabă voievod, de Tuduru feciorul lu Marco logofătul și de Borce și de Mihaiu armașul și de jupâneasa Teodora ot Căldărușani și de măgiiășile din Podgorile, pre nume: Antonie și de Stoica Cratoviciu și de Gavril și de Stan Chețca, ca să căutăm și să le alegem ȝigănie și ruménie și moșăe de la Podgorile pentru hotarul Scurtescu și pentru hotarul Fefeileloru, pentru că au căzutu Tudoru în robiie.

Deca au căzutu Tudoru la robiie, să au sculat acești boiari den Călduroșani de i-au împresuratu moșăile și ȝigănie și ruméni și moșăile de la Podgoriie; de pre ce au venit Tudoru din robiie, ș-au găsit moșăile împresurate și ȝigănie luați. De pre ce l-a scos Dumitrașco vistierul de la robiie și l-au dus în țără, fiind slugă lu Mateiu voievod, încă din

¹⁹¹ DIR, B, veacul XVI, vol. VI, (1591–1600), București, 1953, doc. nr. 49, 7 martie 1592, orig. slav la DANIC, Suluri I, nr. 1480.

¹⁹² *Pravila ritorului Lucaci*, ed. Ion Rizescu, p. 161–162.

boiarii, întors-au toată cheltuiala înapoi lu Dumitrașco și l-a miluitu cu 100 taleri, ca să hie de cheltuială să-ș discopăre moșăile și țiganiile și rumâniie.

Deci temându-să Tudoru cum să nu facim freo fățarie, adus-au o carte de afurisanie de la părintele vlădica Teofilu, cum să judicăm pre dreptu.

Deci noie ni-am strânsu toți la zi și la soroc. Aflat-am luați de Mihaiu pre Mușa țiganca cu 3 fete, pre nume Stana i Raica i Dragomira și pre Dobrecă Răcăbela. Și am găsitu luați de jupâneasa Todora pre Iliie cu toți feciorii lor. Deci noie așa i-am așăzat cum să-și ia Tudoru țigăniie înapoie să ție jupâneasa Teodora pre Pinciul țiganul cu totu sălașul lui și să ție Tudoru pre Iliie cu tot sălașul lui și să ție Mihaiu armașul și pre Iordan și să ție Tudoru pre Dragomir cu toți feciori lui și pentru moșăie de la Podgoriie să aibă a ținere Tudoru și Borce în Blădesca jumătate și Andreiu cu Frosin jumătate și în Fefeliianca 2 părți Borce și Tudoru și Antonie cu ceta lui a treia și din Scurtesca să n-aibă trebă Borce, că au cumpărat de la jupâneasa Teodora numaie să aibă migiași iar a treia parté. Deci noie așa i-am judecatu cu sufletele nostre și carte părintelui de afurisanie.

Și au fost făcut Mihaiu o carte a lu Gravid voievod pre aceste moșăie, dece noi l-am am găsitu că au fost umblat Mihaiu fără de nicio trebă să scoță carte lu Gavril voievod so o spargem el să a prinsu că au datu carte lu Neanu ot Vâlcănești, ci au pârātu, iar când să va scoate să nu să crează și să de țiganii înapoie Mihaiu armașul că nu i s-au căzut că se-au prinsu că-i va da pentru țiganii carii nu-i va avea să-i plătească moșăie din Jăgărata. Deci noi așa i-am judecatu și i-am așăzatu cu sufletele nostre și am iscălitu mai jos, ca să să crează.

Pis mai dni 7, vă leat 7149 <1641>.

Az, Grama pitar ot Cepturile. Calotă postelnic ot Buziiani. Păișiu ot Crângu. Stanciul postelnic ot Boziiani. Andreiu ot Proșchea. Șteful ot Rumceni. Căzan ot Brănești. Lupul vtori vornic ot Călugăreni. Gherghiie Părtoc ot Șchei. Sarul ot Șchiie. Novac ot Jugurani. Drăghia ot Brănești.

Și au fost om domnescu ispravnic Riga vtori portar ot Cosoba.

DANIC, Episcopia Argeș, LXXXVII/1.

Orig rom., hârtie (45,5 x 29,5 cm), cu 13 sigilii inelare, aplicate în tuș și fum.

2. Redobândirea credibilității prin prestare de jurământ pentru „spălarea obrazului” într-un document din 23 iunie 1653.

† Милостією Божією, Їм Матен Басараба воивод и господинь. Дават господство ми сін повелѣній господство ми волѣрин господства ми, Negoită cliucer ot Pătârlage, ca să fie în pace și slobod, el și toată casa lui, de cătră jupâneasa Ghinei vistier și de cătră feciorii lui, mai mult val să n-aibă, pentru că fiind țeara toată întărată și toți slujitorii asupra Ghinei vistier, luoatu-l-au tocma den casa domni<i> mele și l-au scos la câmpu, la toate gloțile, de l-au ucis. Iar apoi, se-au rădicat cuvânt asupra lu Neagoe cliucer, cum că l-au îmпуșcat el și l-au omorât. Într-acéea, Neagoe cliucer se-au plânsu înaintea domni<i> mele de dreptate și au cerșut lege, cum să-și scuture capul și să-ș<i> cure obrazul de cătră domnia mea și de cătră oamenii Ghinei vistier. Într-acéea, domnia mea l-am dat pre mâna cinstilui și prea luminatului părintelui nostru, mitropolitul chir Stefan, fiind ispravnic jupan Vasilie vel armaș, cum de vor jura frații lui, jupan Radul vel comis i Ghierghi spatar, Moisi spatar, cu sufletele lor, pre dânsul, cum nu easte vinovat morții Ghinei vistier nemic, el să fie un om

în pace. Și așa au mersu cu părintele vlădica în sfânta besearică domnească de-au jurat, întâiu Neagoe cliucer, pe sfânta Evanghelie împreună cu câteștrei frații și încă și alți mulți boiari, bătrâni și ti<ne>ri, cum nici acolo, la câmpu, unde l-au omorât gloșile n-au fost el, necum să-l fie lovit el cu pușcă sau cu altceva, să-l fie omorât el. Deci ș-au îndreptat lucrul și ș-au curat obrazul de cătră toți, cu legea țărâi și cu jurământul. Derept acéea și domnia mea, încă i-am dat ceastă carte a domni<i>i méle, la mâna lu Neagoe cliucer, ca să fie un om în pace și slobod de cătră toți, cum scrie mai sus, mai mult val să n-aibă. Инако да нѣст, И исправник, сам речеѡ господства ми.

Пис 8 Тръговице, юніе кг, въ лѣт 7163 <1653>.

† Іw Матею воевода, милостію Божію, господинь. Іw Матею воевода¹⁹³.

OATH AND ANATHEMA IN WALLACHIAN JURIDICAL PRACTICES UNTIL THE END OF THE SEVENTEENTH CENTURY. I. INVESTIGATING OATHS STRENGTHENED BY ANATHEMA

Abstract

The present study analyzes the thematic couple oath-anathema and the evolution of the legal institution of boyars-jurors designated in writing by the ruler of Wallachia. To accredit the latter, from the late sixteenth century onwards, charters with anathemas granted by a high ranking ecclesiastic were used. The study highlights a Christian cultural indicator in the judicial mechanism in order to delineate local traditions and foreign, political and theological influences.

The author presents the terminology of Romanian documents, the institutions and the first use of every type of evidence in both old Slavic and Romanian documents. The findings describe the changes in the course of the judicial process in the late sixteenth century as well as the transformations made by the specialization of the content of the anathema under the influence of those included in sentences passed by Greek clerics on the occasion of their visits to the Romanian principalities.

Keywords: oath; anathema; judicial procedure; trial; court; juror, judge; legal evidence; document; Wallachia

¹⁹³ DRH, B, vol. XXXVIII, doc. nr. 144, 23 iunie 1653.

NOTE ȘI RECENZII

* *Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei. 1798–1871*, ed. GEORGETA FILITTI, Humanitas, București, 2013, 448 p.

Pentru perioada modernă românească, dacă rostești numele Sturdza, Ghica, Bibescu, Știrbei sau Suțu, gândul te duce aproape instantaneu la domnii celor două principate, Țara Românească și Moldova. I-am putea considera drept *royalty*, un termen contemporan impropriu încă pentru acest spațiu, dar suficient de puternic pentru a-i plasa în memoria cititorului de azi. Totuși, existau familii boierești pămâtenene și familii boierești „străine”, formate prin alianțe matrimoniale bine gândite, între care luau naștere relații de concurență sau cooperare, după situație. Toate aveau, însă, o puternică influență la nivel decizional în cele două țări. Memoriile asupra cărora ne oprim aparțin unui astfel de personaj, fiu de domn sau, cum se spunea în acea perioadă, *beizadea*, un om prețuit, căutat nu numai pentru nume, ci și pentru calitățile sale de netăgăduit: Nicolae Suțu. Inițial publicate postum, în limba franceză, limbă nu numai a veacului al XIX-lea, ci și a boierimii de la noi, ele au fost traduse și prezentate pentru prima oară de Georgeta Filitti în 1997, la Editura Fundației Culturale. Republicarea la Humanitas readuce în fața cititorului o ediție critică, atât de necesară și pentru specialiști, dar și pentru cei mai puțin familiarizați cu un personaj și o epocă. Orice scriere autobiografică are nevoie de un context, de o explicație, de o critică, iar istoricul de primă mână care este Georgeta Filitti, editor și al operelor lui Mihail Kogălniceanu, oferă exact acest lucru.

Cartea lansează trei piste de lucru, care se întrepătrund într-un mod semnificativ, deși ponderea lor în ceea ce reprezintă întregul nu este una egală: familia, slujba și politica. Să le urmărim, deci, pe fiecare.

Nicolae Suțu era fiu de domn – și încă al unuia care a domnit în ambele principate, Alexandru „Draco” Suțu –, dar și nepot de domni, prin mama sa, Eufrosina Callimachi. Copilăria și-a petrecut-o la Constantinopol și în Moldova, cunoscând, alături de familia sa numeroasă, statutul de fugar, dar primind, în același timp, și o educație atent gândită. A părăsit la 26 de ani, cu regret, marea casă părintească, pe care a definit-o ca fiind o „comunitate de idei, de sentimente și de obiceiuri care formează viața morală” (p. 95). Căsătoria a urmat ca un pas firesc în viața sa, dar, ca în atâtea alte cazuri, ea a fost una aranjată, în funcție de interesele familiei, fie ele politice, economice sau de patrimoniu. Ecaterina Cantacuzino-Pășcanu i-a adus ca zestre domenii întinse, i-a dăruit cinci copii (alți patru provenind dintr-o a doua căsătorie cu mult mai tână Emily Barlow) și i-a întărit relațiile în boierimea moldoveană. În lipsa dragostei, prin obișnuință și preocupări comune își făceau loc afecțiunea și respectul, pe care Nicolae Suțu le-a mărturisit la moartea primei sale soții, în 1844 (p. 169). Trimiterile la ceea ce însemna familia pentru el sunt reduse, cu excepția notării fugare a evenimentelor legate de dispariția unor membri sau a celebrării unor căsătorii. În parte, este posibil ca acest lucru să fie o urmare și a „autocenzurării” în paginile unui manuscris care, într-o zi – așa cum probabil bănuia – putea deveni public.

Privind în ansamblu, Nicolae Suțu era conștient de apartenența sa la un neam de fanarioți, termen pe care vrea să îl clarifice pentru sine, dar mai ales pentru posteritate. Încă

„Revista istorică”, tom XXV, 2014, nr. 1–2, p. 185–208

din vremea sa, de la jumătatea secolului al XIX-lea, exista o confuzie care îl îngrijora: „E o laudă, e o injurie sau un simplu apelativ? – în toate cele trei ipostaze e un nonsens grosolan” (p. 249). De aceea, această temă revine constant în gândurile consemnate pe hârtie. Fanarioții sunt cei care au dat un impuls culturii, au întărit prezența religiei în societate, dar ... și tocmai acest „dar” este ceea ce îl irită pe Suțu: cum rămâne cu înavuțirea improprie a acestor familii domnitoare? El o explică: „Siliți să hrănească lăcomia de nepotolit a turcilor, nu e de mirare ca – într-o poziție unde ziua de mâine nu era sigură – să fi căutat să profite mai mult sau mai puțin de latitudinea ce le era dată prin absența oricăror stavile legale formal statornicite” (p. 250). Nu este o negare a ceea ce se practicase, ci o „îndulcire” a reprezentării situației de fapt, care sfârșește a fi tranșată astfel: „fanarioții n-au fost cauza, ci consecința aservirii Principatelor” (p. 251). Și pentru a-i disculpa cu totul, face o comparație cu gradul de creștere a averii domnilor pământeni Mihail Sturdza și Alexandru Ghica, sperând că, în acest chip, intensitatea nemulțumirii față de fanarioți ar putea scădea. În plus, el caută să traseze o barieră între acești greci proveniți din Fanar și turci, a căror imagine o întunecă în permanență pe principiul „e turcul rău, eu îl fac și mai rău”. Și așa apare în subsidiar un binom: grecii revoluționari și reformatori (prin trimiterea și la Eterie) *versus* turcii asupritori (p. 42, 251).

Nicolae Suțu încearcă să fie imparțial într-un joc pe care pare să îl joace pentru ceilalți, omițând detalii importante: propria dorință de a accede la domnie, după moartea tatălui său; participarea unora dintre membrii familiei sale la Eterie; realizarea unor jocuri politice și așa mai departe. De aceea, aprecierile sale trebuie să fie plasate în context pentru că autorul este un demn urmaș al celor pe care îi apără și pe care unii contemporani îi considerau, cu admirație, manipulatori vicleni și erudiți. De altminteri, după cum bine arată, știa însemnătatea pe care o aveau în epocă unii termeni precum românism, rusism, turcism, cetățean, dar mai ales ce trebuia să faci pentru a fi de *bon ton* în politică (p. 99–100; 207). Cu toate acestea, slujba și experiențele personale îi lasă un gust amar: „Când părul a albit și iluziile s-au dus, odată cu spulberarea viselor, când ai simțit mârșăvia, absurditatea, nerecunoștința, egoismul, josnicia, răutatea unor înclinări, lipsa de judecată care formează substanța acestui corp numit societate, în mijlocul căreia ai trăit, poți să nu devii mizantrop?” Rapida sa îmbătrânire sufletească îl face să aspire pentru viitor la o izolare în intimitatea celor cu care simte că are o comuniune de gândire și de sentiment (p. 97), atât și nimic mai mult.

Însă latura cea mai pregnantă a memoriilor lui Nicolae Suțu privește politica românească, pe care o vede cu totul coruptă și aflată sub influența mai degrabă a Rusiei decât a Imperiului Otoman. Valoarea acestei cărți este indiscutabilă prin portretele făcute domnilor români, Mihail Sturdza și Grigore Ghica, dar și dregătorilor vremii. Realizările lor se întrevăd cu greu, deși există, pentru că primează profilul individului și al politicianului, al relațiilor stabilite în societate și al pârgurilor de manifestare a puterii. Autorul nostru nu se simțea apropiat de niciunul dintre cei doi domni cu care a lucrat și asupra cărora, o recunoaște, a avut o influență „ocultă” (p. 243). Cei doi au două trăsături importante în comun: disprețul față de societate și „credulitatea”. Sturdza considera societatea „o turmă de naivi buni să-i servească interesele”, în timp ce Ghica o privea la fel, dar pentru că „o socotea coruptă, incorigibilă, neghioabă și incapabilă să răspundă vederilor sale”. Așa-zisa credulitate provenea pentru primul, în mod paradoxal, din scepticismul care îi conducea acțiunile, în timp ce în cazul celui de al doilea se hrănea din slăbiciunea de caracter a

acestui (p. 231). În ciuda răului pe care îl întruchipa – sau poate tocmai din această cauză –, Mihail Sturdza îi inspira lui Nicolae Suțu o oarecare fascinație și admirație, născute din recunoașterea culturii pe care, fără îndoială, acesta o avea. Nimic nu se compara cu capacitatea domnului de a gândi strategii pe termen lung, de a prevedea acțiunile inamicilor săi înainte ca el să își lanseze propriile măsuri, dar și de a-și recunoaște sieși greșelile. Într-o balanță, el reprezenta răul fin, manifestat cu subtilitate, care știa să cucerească înainte de a se impune și care putea convinge chiar și elite mai pregătite decât boierii moldoveni, precum consuli Rusiei. De partea cealaltă, Grigore Ghica ne apare ca supus pornirilor de moment, capriciilor și manipulărilor unor terțe persoane.

În ceea ce îi privește pe mai marii vremii, o foarte interesantă și utilă informație ne este furnizată de un Anghel Valii din Basarabia, care a spionat pentru ruși și a redactat un raport în care îi descria pe fiecare în parte. Uimitor sau nu, în așa-zisul raport, redat parțial de autor, socrul său, marele vistier Constantin Cantacuzino, pare a fi singurul personaj cu oarecare calitate, urmat de marele hatman Alexandru Ghica și de marele vornic Constantin Conachi. Sistemul a suferit schimbări de-a lungul anilor, fiecare domn aducându-și oamenii săi. Îngrijorările au crescut în timpul lui Ghica, pe care îl vedem cum dorește cu atâta ardoare să aducă tineri și să demonstreze existența unei lumi noi (p. 233–234) încât sfârșește prin a-și sabota bunele intenții. Personalul era într-atât de nepregătit și lipsit de experiență încât greșelile nu puteau fi evitate. Dar domnul a fost – ne relatează Suțu – cel care a găsit și soluția: vina unei administrări nu se vede imediat, ci ulterior, la cea care îi succede. Rivalul lui Ghica era Toderiță Balș, despre care declara ironic: „I-am făcut atâtea greutăți lui Toderiță Balș, că-l desfid să se descurce!” (p. 236). Iar Balș s-a descurcat desființând lucrurile bune create, de la banca națională, instituțiile de învățământ și până la presă. Aceasta era atmosfera în care lucra Nicolae Suțu, el fiind unul dintre cei care au contribuit în mod substanțial la realizarea și implementarea Regulamentului organic. A lupta pentru o idee și a căuta să crezi o echipă care să gândească în mod coerent și omogen diverse programe era dificil când te găseai între „focurile” politice sau când erai sabotat chiar de superiori. Chiar și așa, Suțu arată că tot ceea ce trebuie să conteze este să nu renunți și să-ți faci bine treaba indiferent de cine este la putere sau de simpatiiile proprii (p. 167).

Nicolae Suțu este unul dintre „oamenii din umbră” ai secolului al XIX-lea, apreciat de toți contemporanii de seamă. Ion Ghica, amintindu-și cum l-a cunoscut și de cum a început colaborarea lor în domeniul învățământului, nu a putut să nu ajungă la o remarcă privind generația pe care ei doi o reprezentau: „Grei, dar plăcuți ani am petrecut noi împreună; mult am luptat noi, tinerii de pe atunci, cu prejudecățile și cu obiceiurile cele rele, mult am apropiat noi clasele între dinsele; multe idei greșite de ale bătrânilor și de ale boierilor am spulberat și multe idei moderne am împlinit în spirite; multă rugină am curățit de pe mulți. Am făcut-o, respectând credințele fiecăruia, cinstind perii cei albi, lăudând și admirând fapta bună, ori de unde venea, și venerând pe acei cari iubeau țara și dreptatea.”¹

Nicoleta Roman
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
nicoleta.roman@gmail.com

¹ Ion Ghica, *Opere*, vol. I, ed. Ion Roman, București, 1967, p. 251.

* *Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries. Cultural Meanings, Social Practices*, ed. SYLVIA PALETSCHEK, Berghahn Books, Oxford, New York, 2011, 243 p.

Prezenta lucrare este al patrulea volum din seria *New German Historical Perspectives*. Creată în 1987 ca un forum de limbă engleză pentru prezentarea cercetărilor realizate de către istoricii germani de frunte, această serie a devenit de atunci un vehicul pentru diseminarea expertizei germane de cercetare în ceea ce privește dezbaterile academice contemporane și unele teme de mare interes. Ea nu se limitează doar la Germania, ci se extinde și la istoria altor țări, precum și la probleme generale de istorie politică, economică, socială, intelectuală și relații internaționale.

Sylvia Paletschek este profesor de istorie la Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. Încă din introducerea lucrării, ea arată că interesul pentru istorie a cunoscut o creștere spectaculoasă începând cu anii '80 și mai ales după mijlocul anilor '90. În Germania, acest lucru a fost vizibil prin numărul tot mai mare de vizitatori de care s-au bucurat diversele muzee și expoziții precum și prin atenția publică deosebită care a fost acordată unor controverse din sânul comunității istoricilor profesioniști. Spre exemplu, în a doua parte a anilor '80, „Cearta istoricilor” (*Historikerstreit*), care a implicat o dezbatere privind perspectivele asupra național-socialismului în rândul istoricilor germani, a fost parțial purtată în mass-media, unde a atras o audiență foarte largă. La sfârșitul anilor '90, *Wehrmachtsausstellung* (expoziția Wehrmachtului), care se concentra pe crimele săvârșite de armata germană pe Frontul de Est în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a provocat o dezbatere publică majoră privind rolul și acțiunile trupelor germane pe perioada conflagrației. De asemenea, în 2001, o dezbatere între istorici și arheologi privind Troia a avut un puternic impact public.

Mai puțin spectaculoasă, dar la fel de importantă a fost evoluția unor noi direcții în cercetarea istorică începând cu anii '70. Printre exemple putem număra atelierele istorice (*Geschichtswerkstätten*) și istoria femeilor, amândouă indicând un interes crescut pentru istoria regională și istoria vieții de zi cu zi. Inițiată în Scandinavia și Marea Britanie, mișcarea atelierelor istorice a ajuns în Germania la începutul anilor '80. Succesul fără precedent al serialului american *Holocaust* s-a tradus pentru televiziunile germane printr-o audiență de 10–15 milioane de telespectatori în anul 1979. Posturile germane de televiziune (în special ZDF) au descoperit că istoria era un domeniu care atrăgea tot mai mulți telespectatori. Între 1995 și 2003 a avut loc o dublare a procentului programelor istorice prezentate la televiziune în Germania. Astfel, televiziunea a devenit mediul dominant (*Leitmedium*) în ceea ce privește răspândirea culturii istorice.

Când folosește termenul de „istoriografie populară”, Sylvia Paletschek se referă la reprezentări ale istoriei care se adresează unei audiențe largi, care nu este formată din experți. Ea arată că istoriografiile populare sunt în general caracterizate prin reducere, narațiune și dramatizare. Ele personalizează, emoționalizează și deseori scandalizează subiectul pe care se concentrează. Deși istoria istoriografiei se concentrează în general pe lucrările marilor istorici, Sylvia Paletschek arată că este important a nu neglija lucrările istorice neacademice. Articolele din prezentul volum încearcă să furnizeze o cale către acest nou teren de cercetare. Ele se concentrează în principal (dar nu exclusiv) pe Germania și analizează diferite forme de istoriografie populară și prezentări populare ale istoriei începând cu anul 1800. Întrebările la care se caută un răspuns sunt: Ce tipuri de istorie și ce

percepții ale istoriei sunt prezentate? Ce fel de relații sunt de găsit între istoria populară și cea academică? Ce fel de provocări și oportunități au fost create de către istoriografiile populare? Prima parte a lucrării se concentrează pe istoriile populare din secolul al XIX-lea, prezentate predominant sub formă scrisă, și atinge problema relației dintre istoriografia academică și cea populară. Articolele din cea de a doua parte se concentrează pe istoriografiile populare din secolul XX, iar contribuțiile incluse în partea a treia sunt dedicate istoriografiei populare ca parte a culturii memoriei. Temele atinse sunt extrem de diverse, de la istoria prezentată la radio în RDG, până la victoria RFG în finala Campionatului Mondial de Fotbal din 1954, care a rămas cunoscută sub numele de „Das Wunder von Bern” („Miracolul de la Berna”).

Prin complexitatea temei abordate, prin varietatea subiectelor prezentate și prin calitatea scrierii, lucrarea coordonată de Sylvia Paletschek se dovedește indispensabilă pentru toți cei interesați de istoriografie și de ultimele direcții din domeniul cercetării istorice. Ea se va dovedi utilă îndeosebi specialiștilor, nefiind o lectură facilă pentru amatorii de istorie.

Raul Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

raul.denize@gmail.com

PAUL CORNEA, *Ce a fost. Cum a fost. Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache*, Edit. Polirom, Iași, 2013, 397 p.

Pentru mult timp cititorul specializat l-a cunoscut pe profesorul Paul Cornea prin două categorii de texte, de-a dreptul incompatibile: cărțile captivante, îndeosebi despre secolul al XIX-lea românesc, și producțiile ideologice de un conformism întristător din „Scânteia” de la începutul anilor 1950. Părea de necrezut că unul și același personaj este autorul lor. În special după 2006, odată cu *revoluția arhivistică*, a apărut și o a treia categorie de surse: documentele emise de diversele secții ideologice ale Comitetului Central al partidului comunist, înfățișând și un personaj secundar, dar relativ bine conturat: Paul Cornea, secretar al CC al UTM, apoi director general în structurile Ministerului Culturii.

După 1989, în spațiul publicistic (și chiar istoriografic) postdecembrist s-a derulat, în paralel, un montaj xenofob, reducăționist și fals (pornind – în esență – de la premisa „evreii au adus comunismul”), care l-a vizat și pe reputatul profesor de istorie a literaturii române. Acest reflector, care a dirijat un flux toxic și antisemit, a fost pus în serviciul unei scriituri nocive, lovind și în fiu – filosoful și influentul publicist Andrei Cornea –, „judecat” prin prisma „vinilor” tatălui. Regăsim acest scenariu conspiraționist în procedeele aplicate în trecut de legionari și comuniști; din păcate, această practică de asociere infamantă nu este o situație singulară.

Ultima carte a profesorului Paul Cornea vădește unele înrudiri diaristice, cultural-ideologice și de altă natură cu scrierile unor Pavel Câmpeanu, Ion Ianoși și Gheorghe Brătescu. Însă lucrarea lui Paul Cornea are ceva original. Este o autobiografie care se prezintă sub forma unui dialog (inițial, convorbiri electronice cu criticul Daniel Cristea-Enache, cel care dirijează discret, dar adecvat întreaga discuție). În plus, volumul cuprinde de fapt lungă poveste a unei desprinderi de o Credință: comunismul ca religie laică (p. 257).

Iar această dimensiune era poate mai necesară decât oricare alta pentru cercetătorul care încearcă să restituie istoria secolului XX, cu cele două versante totalitare care au mărginit și covârșit firava democrație interbelică.

După 1989 istoriografia autohtonă a reconstituit, de multe ori minuțios și verosimil, etapele cuceririi puterii de către PCR. Rolul covârșitor și decisiv al sovieticilor în impunerea guvernului Petru Groza la 6 martie 1945 a fost documentat în mod convingător. Și totuși, scrisului istoric autohton parcă i-a lipsit ceva. Asaltul comunist asupra guvernelor Sănătescu și Rădescu – care a mobilizat în stradă zeci de mii, poate chiar sute de mii de oameni, culminând cu manifestația din 24 februarie 1945 – nu a fost explicat în toate ramificațiile lui sociale, sociologice și psihologice. Firește, au fost și muncitori șantajați, aduși la mitinguri sub constrângere, dar au fost și oameni (destui) care au crezut sincer în ideologia comunistă și în noua ordine social-politică promisă de PCR și de Kremlin. A fost inclusiv cazul lui Paul Cornea și al tinerilor din Secția elevi a UTC grupați în preajma sa. Memorialistul își amintește că, la finele lui februarie 1945, „am hotărât să-i sfătuiesc pe cei mai nevârstnici dintre nevârstnicii mei ucenici să rămână acasă; la fel, dacă vor, să procedeze și fetele. Primul lucru semnificativ e că în dimineața de 24 [februarie, n.n.], în pofida recomandărilor mele, n-au existat absenți (...). Și mai remarcabil e un alt fapt: comportamentul uteciștilor în momentul în care, aflându-ne deja în aliniamentul prevăzut din Piața Republicii (...), la aproximativ 10 metri de fațada Bibliotecii au răpăit gloanțele unei puști automate” (p. 83). Panica se instaurează, mulți fug și nu se mai întorc; nu și ucenicii lui Paul Cornea, care strâng rândurile în jurul său, „într-o disciplină incredibilă” (p. 84). Astăzi știm că nu trupele care îl apărau pe Nicolae Rădescu au tras spre mulțime; totul a fost o provocare a sovieticilor și a comuniștilor, care a servit dărâmării guvernului. Dar importantă aici este asumarea până la capăt a unei Credințe care îți dă o forță atât de mare încât să ignori gloanțele.

În cazul lui Paul Cornea, această îmbrățișare a idealului comunist a început chiar mai devreme, încă din timpurile dictaturii antonesciene, atunci când pericolul era mult mai evident. Inițiat în acțiunile ilegale ale UTC – între alții, de către Maxim Crișan, cel care peste trei decenii avea să fie silit să plece de la Teatrul „Bulandra”, odată cu echipa Liviu Ciulei–Lucian Pintilie –, Paul Cornea are conștiința că a salvat sufletul și demnitatea românească (p. 37). Ultimele considerații merită redate și comentate: evocând momentul 24 august 1944, atunci când uteciștii urmau să se prezinte cu toții la sediul din Aleea Alexandru, memorialistul își amintește că „eram puțini, foarte puțini, în jur de 80–100 de persoane. (...) Cifra mai arată însă și altceva: curajul ori inconștiența celor câtorva zeci de tineri *ce aleseseră să-și salveze sufletul și demnitatea de români* [s.n.]” (p. 37). Că așa au crezut poate mai mulți uteciști este indubitabil. Numai că, trecând de la planul individual la cel organizațional, UTC rămânea – în acei ani de război – o entitate care copia *Komsomolul* sovietic, adică o structură dependentă de partidul unic, totalitar. Iar dacă sintagma de mișcare totalitară pare excesivă, cu siguranță UTC nu era o organizație democratică despre care să se poată afirma că a contribuit la salvarea sufletelor și a demnității naționale.

Discriminarea rasială, antisemitismul, umilirea de către autorități, căutarea justiției sociale sunt doar câteva dintre explicațiile pentru adeziunea la comunism. Numai că, odată cu asumarea „revoluției comuniste”, apar și primele întrebări, iar apoi chiar îndoieli. Paul Cornea – cel cunoscut de istorici din documentele de arhivă – apare convocat la 13 iulie 1948 la ședința cu activul Secției centrale de educație și cultură a UTM (alături de colegul său de presă comunistă de tineret, Ion Marinescu). A prezidat Leonte Răutu, ajutat de Mihail Roller. Acesta din urmă și-a asumat rolul de principal comentator ideologic, arătând că tovarășii

Marinescu și Cornea „s-au limitat în a spune că nu au făcut cutare”; or, rezoluțiile Partidului cereau atât o autocritică detaliată și *legată de concret*, cât și dinamism în asumarea erorilor¹.

De fapt, partidul devine o cazarmă sinistă, precum și spațiul unor teribile demascări. Cartea stă mărturie că *autocritica* era de multe ori preludiul unor înfierări infernale. Mai mult, cititorii află că între memorialist și M. Roller ciocnirea era mai veche – încă din 1946 istoricul improvisat al PCR mutilase un articol scris de Paul Cornea pentru revista „Studentul român”, acuzându-l că a interpretat complet greșit linia partidului în problema țărănească (p. 113). Totuși, astfel de incidente și confruntări nu i-au blocat ascensiunea: Paul Cornea ajunge secretar al CC al UTM în martie 1949, iar mai apoi înalt funcționar în burocrăția culturală a regimului. Cum a acceptat Paul Cornea – care își dorea mai degrabă o carieră de profesor la Facultatea de Litere – apropierea de astfel de personaje? În primul rând, Credința nu îl părăsise; în 1958, la presiunile lui L. Răutu de a accepta postul de director al Studioului Cinematografic de la Buftea, intervine și frica de a-și pierde slujba de la Universitate.

Cartea este și un discurs despre servituțiile rațiunii. Sentimentul de trădare a adevăratei vocații nu poate determina renunțarea la utopie (p. 164). Cred că Paul Cornea explică în mod convingător faptul că „într-un angajament existențial, rațiunea este cel mai adesea subordonată unor impulsuri afective și morale de adâncime. Altfel spus, credința bate argumentarea” (p. 44). Prin urmare, chiar și o informare exactă cu privire la ceea ce se petrecea de fapt în URSS și la varianta leninistă a marxismului nu putea preveni angajarea, „căderea în eroare”.

Paul Cornea sugerează o părăsire mai timpurie a publicisticii conformiste, ideologice (cca 1958). Cu toate acestea, ultimul text angajat pare a fi cel din 1963, care mai evocă în termeni laudativi „arta realist-socialistă” și denunță „hidoșenia capitalismului” (Paul Cornea, *Cuvânt înainte* la Nicolae Țic, Eugen Mandric, Mircea Drăgan, *Lupeni* 29, București, 1963, p. 5). În fapt, Paul Cornea este perceput deja drept „dușman” al regimului, fiind urmărit prin agenți informatori și tehnică de ascultare. Cazul său ajunge să îl preocupe în 1964 chiar pe ministrul de Interne, temutul Alexandru Drăghici. Ieșirea din sistem la momentul 1965 este clipa descătușării, iar cariera de profesor și cercetător al epocii moderne nu mai cunoaște opreliști. Cartea nu este doar o revizitare onestă a trecutului, ci și impresionanta poveste a regăsirii adevăratei vocații.

Câteva afirmații (ale intervievatorului) poate ar fi meritat detaliate. Spre exemplu, interlocutorul memorialistului, Daniel Cristea-Enache, susține – fără să ofere exemple, deși s-ar fi impus – că mulți dintre curajoșii *post festum*, anticomuniștii de după căderea comunismului, ocolesc punctele sensibile ale istoriei postbelice a României, spre deosebire de Paul Cornea, „fostul ilegalist și intelectual de stânga” care „a făcut un proces al comunismului pe cât de profund, pe atât de dureros și pe cât de exact, pe atât de nuanțat” (p. 298). Sunt acești anticomuniști postcomuniști istorici, publiciști, jurnaliști? Care a fost substanța erorilor din cadrul evaluării critice a trecutului? La fel, la p. 21 era utilă o diferențiere între *extrema stângă* comunistă și *stânga*.

În carte, în pofida unor multiple corecturi și redactări (realizate de Adriana Bittel, Ema Stoleriu, Adrian Botez și Cezar Petrilă), s-au păstrat mai multe greșeli, erori stilistice și de dactilografiere, precum și formulări pleonastice. La p. 251 este vorba despre ambasadorul Constantin Nicuță, nu *Gheorghe* Nicuță. La p. 77 este pomenit *Nicolae Belu*. Însă de cele mai multe ori numele acestuia apare transcris *Niculae Bellu* (chiar cel din urmă s-a semnat în acest

¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1948, f. 201–215.

fel). Numele prim-secretarului Comitetului orășenesc de partid București din anii 1950 este *Florian* (nu *Florin*) Dănălache (p. 206). Între acțiunile spectaculoase ale UTC contra regimului antonescian și a naziștilor, Paul Cornea amintește explozia unei bombe artizanale în apropierea comandamentului german, „unde acum funcționează un cazinou” (p. 36). Este vorba chiar despre Legația Germaniei; astăzi nu mai funcționează niciun cazinou în acel loc; clădirea este în părăsire, probabil din cauza unor litigii privind dreptul de proprietate. La p. 68 este menționat Mihail Roller, care l-a numit pe Barbu Câmpina într-un post de răspundere la „Institutul Nicolae Iorga”. Probabil numirea s-a produs în anul 1952, când denumirea instituției era „Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei RPR”, N. Iorga fiind, pe atunci, practic interzis ca autor. Institutului i s-a adăugat numele patronului său abia în 1965. În februarie 1945 locul în care s-au adunat uteciștii nu se chema Piața *Republicii* (p. 83). Denumirea a fost adoptată după 1948. La p. 92 este un pleonasm evident: „necunoscând *topografia locului*”. Utilizarea termenilor *proletcultism*, *proletcultist* etc. (fără ghilimele), pe urmele lui M. Nițescu, este greșită (p. 111 – „ticuri proletcultiste”; p. 213: „practicile proletcultiste”). Mai corectă ar fi înlocuirea lor cu termenii „danoviste”, „realist-socialiste”, „staliniste”. La p. 165 s-au strecurat câteva erori și confuzii în privința unor locuri și denumiri de străzi: „Ni s-a repartizat – afirmă Paul Cornea (organizator al Festivalului Mondial al Tineretului) – și o clădire specială pe Bulevardul *Carol (fost Elisabeta)* [s.n.], lângă Piața Rosetti”. Erau două bulevarde: Carol și Elisabeta. Bulevardul Elisabeta se oprea la statuia lui I.C. Brătianu și era continuat de Bulevardul Carol (un pic înainte de Piața Rosetti, de astăzi). În 1948 denumirile lor au fost schimbate (în Bulevardul *Republicii*). Probabil clădirea de unde a fost gestionată în 1952–1953 organizarea Festivalului Mondial al Tineretului era situată pe fostul Bulevard Carol (denumit în 1948 *Republicii*). Lui Pavel Țugui i se atribuie în 1951 funcția de șef al *Secției de Cultură și Artă* (p. 169). De fapt, acesta a fost șef al *Sectorului de Literatură și Artă* din cadrul Secției Propagandă și Agitație, condusă de L. Răutu și a devenit șef al Secției de *Literatură și Artă* spre sfârșitul lui 1952 (sau la începutul anului 1953), cum afirmă chiar el. La p. 322 se susține că „în tot deceniul al șaselea, Elena Ceaușescu nu a jucat nici un rol politic”. Dar referirea este la anii 1960 (adică *deceniul al șaptelea*). Sintagma „prizonieri politici” (p. 259, 264, 287, 296, 320) este inadecvată, mai ales că există varianta alternativă consacrată: „deținuți politici”. La p. 293 transliterarea numelui colegului de delegație al lui I.V. Stalin este *Rikov*, nu *Rikov*. E amintit și bulgarul *Vasili Kolarov*. Dacă transliterăm însă din bulgară, numele lui este *Vassil Kolarov*. La p. 384 Paul Cornea vorbește despre anul 1989 și despre clădirea *Serviciului de Informații Externe* de pe Str. Beldiman. Or, numele serviciului de spionaj al României comuniste, după 1978, era *Centrul de Informații Externe* – CIE. SIE este denumirea de după 1990.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

BRUCE CUMINGS, *Dominion from Sea to Sea. Pacific Ascendancy and American Power*, Yale University Press, New Haven, Conn., London, 641 p.

Motto: „S-a uitat faptul că Franklin Roosevelt a vrut o pace postbelică în care America să fie *primus inter pares* în Europa, urmărind două scopuri: primul, o reducere radicală a ponderii Europei, în fapt să prezideze asupra retragerii ei indefinite de pe scena internațională.

Aceste aranjamente vor trebui să fie drastice și definitive pentru atingerea celui de al doilea scop, mai important, acela de a permite Statelor Unite să revină la habitatul lor natural, emisfera vestică, dar cu un ochi atent la Europa și capabile de a exercita puterea de lovire cu rază lungă ... astfel încât să poată arbitra de la distanță.”

Bruce Cumings, *Dominion from Sea to Sea*, p. 488.

Cartea străină care face obiectul recenziei de față a fost scrisă de profesorul universitar Bruce Cumings, șeful Catedrei de Istorie de la University of Chicago¹. În prefața cărții, autorul scrie că în întreaga sa carieră universitară a căutat să citească o istorie a statelor americane de pe coasta de vest a SUA și deoarece nu a găsit-o s-a decis să scrie el una. A avut nevoie de 10 ani de cercetare și documentare pentru redactarea ei. Rezultatul acestei decizii este cartea de față, practic un tratat universitar destinat profesorilor de la catedrele specializate de istorie modernă și contemporană din diverse universități anglo-americane. Bibliografia cărții cuprinde 35 de pagini, iar notele de subsol sunt grupate la sfârșitul cărții pe 36 de pagini. Din simpla lectură a bibliografiei, cititorul își dă seama că autorul a parcurs o bibliotecă impresionantă ca să scrie această carte. În multe privințe, informațiile furnizate de autor sunt complet inedite chiar și pentru cei care trăiesc în America și consultă anual zeci de cărți de istorie modernă – cum este cazul celui care scrie această recenzie. Multe din datele noi provin de la Ministerul Apărării Statelor Unite, numit în continuare „Pentagon”, după forma geometrică a clădirii în care muncesc cei 25.000 de militari și angajați civili ai celei mai imense instituții militare din lume.

Din păcate spațiul tipografic alocat versiunii românești a acestei recenzii nu permite decât includerea unui mic număr de informații din această surprinzătoare carte. Le voi menționa, așadar, în cele ce urmează, pe cele mai relevante:

– În anul 1862, prin legea Homestead Act, Abraham Lincoln a făcut în America ceea ce făcea Cuza-Vodă în aceeași perioadă: împroprietărirea masivă cu pământ a locuitorilor. Fiecare bărbat sau femeie în vârstă de minimum 21 de ani primea în proprietate 80 de hectare de pământ arabil cu două condiții: să stea pe acea proprietate cel puțin cinci ani, timp în care să construiască o casă și o șură. În anul 1982, dimensiunea minimă a acestui cadou din fondul statului a fost majorată de Congres la 480 de hectare pentru fiecare aplicant, bărbat sau femeie. Rezultă din această relatare a autorului cărții că dacă cititorul acestor rânduri împreună cu soția sa va emigra în SUA, guvernul federal de la Washington îi va înzestra pe amândoi cu 960 de hectare de teren arabil în condițiile de mai sus (p. 24 și 514). Statul Oregon are legi suplimentare de împroprietărire cu pământ peste cele prevăzute în legea federală, ca formă de atragere a imigranților spre acel stat de la Pacific (care în mod surprinzător are o suprafață egală cu cea a României). În anii 1820–1970 au emigrat în SUA mai mulți italieni decât englezi (p. 292). Dar cei mai buni fermieri ai Americii sunt imigranții japonezi care s-au stabilit în California, stat care are cea mai mecanizată agricultură a lumii (p. 205).

– Thomas Jefferson, un individualist expansionist, avid de pământ, spera să cumpere de la Napoleon Bonaparte doar portul New Orleans, dar la Paris i s-a oferit pentru suma de 23 de milioane de dolari întreaga Louisiană, un teritoriu de 827.192 mile pătrate, mult mai vast

¹ University of Chicago este o universitate privată din statul Illinois, înființată în anul 1890 de John D. Rockefeller, având azi 15.194 de studenți cu un corp profesoral de 2.190 de cadre didactice, din care 89 sunt laureați ai Premiului Nobel. Numărul total de absolvenți este în prezent de 177.000, proveniți din toate colțurile lumii.

decât statul Louisiana de astăzi. Practic, prin această achiziție, Jefferson a dublat suprafața Statelor Unite, care aveau pe atunci o întindere totală de 900.000 mile pătrate (p. 57).

– Președintele James Polk, aflat la Casa Albă în anii 1845–1849, a făcut Statele Unite de 10 ori mai mari ca teritoriu decât Franța și Anglia luate împreună. Cu o armată de 7.885 de soldați, SUA au ocupat Mexico City și au obținut anexarea Californiei. El este cuceritorul militar al Californiei, după cum Thomas Jefferson este părintele Louisiane. Amețiți de succesul militar, anumiți deputați din Congres n-au fost mulțumiți numai cu anexarea Californiei și voiau ca tot statul mexican să devină parte componentă a SUA. A prevalat însă uzul rațiunii și, în locul anexării întregului Mexic, americanii au mai smuls din trupul acestuia Texasul (care este egal ca suprafață cu toată Franța) (p. 522).

– În anul 1867, guvernul american a cumpărat de la țarul Rusiei, pentru suma de 7 milioane de dolari, Alaska, stat care este până în ziua de astăzi cel mai vast ca suprafață din SUA. În același an, SUA au ocupat insula Midway, care era nelocuită și care aproape că nu putea fi găsită pe harta lumii – un punct minuscul la 1.200 de mile distanță de Hawaii. Dar marina militară avea nevoie de porturi de aprovizionare cu cărbune și astfel Midway a devenit o bază navală până în ziua de astăzi (p. 87).

– În anul 1872, Richard Meade, comandantul marinei din Pacific, a convenit cu un șef local să înființeze o bază navală în Pago Pago, în minunatul port natural înconjurat de dealuri – o copie mai mică a portului Pearl Harbor. Baza a devenit operațională din anul 1878 în schimbul asigurării protecției americane pentru locuitorii din Pago Pago. Arhipelagul Hawaii și Filipinele au fost anexate în timpul războiului cu Spania, iar în anul 1899 SUA au luat în posesie Samoa de la Australia și insula Wake, care era nelocuită (p. 152); acum marginile Pacificului american încep în San Diego, urcă spre nord de-a lungul coastei pentru mai mult de 3.600 km, apoi spre nord-vest spre strâmtoarea Bering, se arcuiesc de-a lungul coastei asiatice a peninsulei Kamceatka, a Japoniei și a Coreei, apoi către Filipine, practic înglobând tot Pacificul de la nord de Ecuator. Autorul ajunge astfel la concluzia: „În anul 1900, Manila și Pearl Harbor erau în mâini americane, iar până în 1945 forțele militare americane vor avea garnizoane în fiecare punct strategic (Japonia, Coreea de Sud, Taiwan, Filipine, Okinawa, Guam, Midway, insula Wake), transformând nordul Pacificului într-un lac american (p. 196).” În anul 2006, SUA aveau 860 de baze militare externe, în 153 de țări, cu 1,5 milioane de soldați sub arme. Anual din bugetul de stat este alocată suma de 650 de miliarde de dolari pentru Pentagon și cheltuieli militare. Subliniem că această sumă este echivalentă cu totalul investit pentru apărare de următoarele 18 țări industriale ale lumii, luate împreună (p. 399).

– O teorie surprinzătoare făcută de autorul cărții este că Germania, Japonia, Coreea de Sud, Taiwan și Filipine sunt țări semi-suverane. Aceasta deoarece, fiind țări înțesate cu baze militare americane, nu pot avea decât opțiuni limitate de orientare a politicii lor externe. Fără cei 1,5 milioane de soldați americani din bazele militare de pe teritoriul lor, țările semi-suverane ar trebui să se reînarmeze rapid și cu costuri imense (p. 394). Japonia a refuzat până acum toate demersurile americane de a cheltui mai mulți bani din bugetul țării pentru apărare și preferă să contribuie anual cu 5 miliarde de dolari la întreținerea bazelor americane decât să treacă la un program de înarmare extrem de costisitor. În Japonia sunt astăzi 73 de baze militare americane, a căror întreținere costă contribuabilul american 43 de miliarde de dolari pe an. În Coreea de Sud sunt 101 baze americane, prima dintre ele fiind înființată în septembrie 1945. În interiorul SUA, militarii au avut un singur scop major: exterminarea amerindienilor (p. 397). De la 7 milioane de amerindieni, câți se estimează că

existau în anul 1492, nu au mai supraviețuit decât un milion la 1600 (p. 27). „Este cel mai infam furt de teren arabil din istoria SUA” (p. 29).

– O altă teorie surprinzătoare construită argumentat de autorul cărții este aceea că America este un stat național militar, în care orice politician care încearcă să propună reduceri serioase ale bugetului Pentagonului este automat exclus din viața politică a țării (p. 349). În acest context trebuie înțeleasă poziția liderilor Partidului Democrat din SUA, care sunt constrânși să ducă o politică externă anemică, fiind timorați de epitete ca „slabi contra comunismului”, „slabi la apărarea țării”, incapabili de a încheia războaiele în care ei, democrații, au implicat America (Coreea și Vietnam) și de a-și asuma riscuri, ca de exemplu stabilirea relațiilor diplomatice cu China (Kennedy a dorit acest lucru, dar republicanul Nixon a fost cel care a pus în practică ideea). Republicanii din vestul țării sunt cei care au transformat SUA într-un stat național militar începând cu anul 1952, când la Casa Albă se afla generalul Dwight Eisenhower, născut în Abilene, Texas, și continuând cu următorii președinți republicani, Nixon, Reagan (ambii născuți în California) și George W. Bush, al cărui „război contra terorii” externe și pentru „siguranța internă” a majorat bugetul militar anual la 650 de miliarde de dolari (p. 350). Este momentul să menționăm că dintre toți președinții republicani înșirați mai sus, singurul care a sesizat pericolul pe care îl reprezintă Pentagonul în viața Statelor Unite și a avertizat poporul american asupra acestui pericol a fost generalul Eisenhower. La plecarea sa la pensie de la Casa Albă, în ianuarie 1961, generalul Eisenhower a rostit o cuvântare radio-televizată de rămas bun care impresionează și astăzi prin veracitatea ei.

Printre altele, el a spus: „Am fost obligați să construim o industrie permanentă de armament de proporții vaste ... Noi cheltuim anual pentru siguranța militară mai mult decât venitul net total al tuturor corporațiilor din Statele Unite. Cândășia dintre o imensă instituție militară și o mare industrie de armament este ceva nou în experiența americană. Influența ei totală – economică, politică, chiar spirituală – este resimțită în fiecare oraș, în fiecare parlament statal, în fiecare birou al Guvernului Federal. Noi recunoaștem nevoia imperioasă pentru această evoluție. Dar trebuie să înțelegem gravele ei implicații” (p. 388). În continuarea cuvântării sale, Eisenhower definește această cooperare dintre Pentagon și industria de armament drept „complexul militaro-industrial” al Americii, un termen intrat în vocabularul curent, dar folosit pentru prima oară de generalul Eisenhower. Tot el a cerut în acea cuvântare celebră ca poporul american să fie vigilent la pretențiile bănești ale Pentagonului, pentru că militarii vor cere și vor obține de la Congres sume tot mai mari de la un an la altul care ar putea ajunge să coincidă cu întregul buget de cheltuieli al SUA. Acest avertisment capătă o semnificație și mai mare dacă ne gândim că el vine din partea unui general și nu a unui politician. O jumătate de secol mai târziu, cuvintele profetice ale generalului sunt confirmate în prezent.

Americanii de astăzi cred că tot ceea ce fabrică ei sunt arme și rachete balistice cu încărcătură nucleară. În industria de armament – în care guvernul cheltuie peste 100% din venitul total anual al tuturor firmelor și corporațiilor americane – muncesc 3,5 milioane de oameni (p. 395). Întreaga industrie a aviației este concentrată în vestul Americii: Los Angeles, Seattle, San Diego, Wichita, Dallas. Această industrie și-a avut cordonul ombilical în bugetul Ministerului Apărării al SUA. Guvernul a subvenționat construcția de avioane și industria aerospațială începând din anii 1930 și până în prezent (p. 322). Valoarea producției de rachete este creată în proporție de două treimi pe coasta Pacificului (p. 419). În numai patru ani (1941–1945) a avut loc în vestul Statelor Unite o colosală expansiune a

industriei de armament, dezvoltare la care s-a ajuns în estul țării în 25 de ani (p. 233). Tot pe coasta Pacificului se află epicentrul forțelor armate americane: armata de uscat, marina militară, infanteria marină, forțele aeriene și mai ales forțele racheto-nucleare, despre care președintele Kennedy declara în ianuarie 1961 că pot ucide 300 de milioane de oameni într-o oră. După 53 de ani de la această declarație sinistă nu se poate susține că acea putere de distrugere în masă ar fi scăzut între timp. Din contră, trebuie incluse acum și armele noilor puteri nucleare apărute pe harta lumii (Israel, India, Pakistan etc.). Inima puterii militare globale a SUA se află în arhipelagul Hawaii, unde Comandamentul din Pacific acoperă 52% din suprafața planetei și două treimi din populația globului pământesc (p. 420).

– Creatorul noilor invenții americane a fost identificat de autorul cărții în următorul triumvirat: universitate (Stanford), marele capital și un client captiv (Pentagonul) (p. 437). Uluiitor este și faptul că industria de cercetare și dezvoltare a Americii este subvenționată în proporție de două treimi de guvernul Statelor Unite (p. 342). Philo Farnsworth a inventat televiziunea în California în anul 1927 și a obținut brevetul de inventator în anul 1930, dar abia după război a intrat televizorul în casele americanilor: 6.500 de televizoare în anul 1945, peste un milion în 1948 și 11 milioane în 1950 (p. 337, 438). Walt Disney, Donald Douglas, Victor Lockheed și Steve Jobs sunt exemple de industriași din California care au început într-un garaj aventura lor de inventatori de geniu și care sunt astăzi nume legendare în toată lumea.

– California mai deține un loc special în istoria lumii: Los Angeles a fost epicentrul revoluției produse de automobil în anii 1920. Atunci, 30% din toate automobilele statului California erau înregistrate în Los Angeles, orașul având un automobil la fiecare al cincilea locuitor, depășind cu mult media națională a SUA, care era de un automobil la 13 locuitori. La aceeași dată, Anglia avea în medie un automobil la fiecare 228 de oameni, Franța – unul la 247 de oameni, iar Germania – un automobil la 1.017 oameni. În 1924, în fiecare zi intrau în Los Angeles 300.000 de mașini noi, adică mai mult decât numărul total de automobile înregistrate în statul New York. În anul 1925, Los Angeles avea un automobil la fiecare doi locuitori, față de un automobil la unsprezece locuitori în Chicago, în perioada în care uzinele Ford fabricau 9.000 de automobile pe zi. Automobilul Ford Model T a revoluționat America: a impulsionează creșterea producției de benzină, oțel, sticlă, cauciuc, bumbac (pentru scaunele automobilelor), a creat o „epocă a cimentului” prin construcția națională de șosele, simultan cu inventarea a mii de noi servicii – de la stații de benzină la chioșcuri de fast-food. Într-un cuvânt, „industriașul Henry Ford I a schimbat un mod de viață și a adus un concept nou de existență, probabil mai mult decât a făcut vreun profet vreodată” (p. 279), proces care continuă și astăzi cu Henry Ford II și urmașii lor la conducerea firmei.

– Tot la Los Angeles s-a deschis în anul 1912 primul magazin cu autoservire din SUA. În Europa, primul astfel de magazin s-a deschis în anul 1961 în Olanda (p. 283). Dar poate mai semnificativ este faptul că la Los Angeles în anul 1902 s-a deschis primul cinematograf, într-o suburbie numită ... Hollywood. Acea nouă industrie era proaspăt înființată de un grup de evrei, imigranți din Europa Centrală. Un secol mai târziu, Hollywood este un simbol al hegemoniei culturale americane și o cetate controlată de mogulii filmului. Pare de necrezut, dar California a beneficiat de un salt economic după altul, „generat de goana după aur, grâu, citrice, petrol, teren arabil, automobile, filme hollywoodiene, avioane, rachete intercontinentale, computere etc.” (p. 125). Clima caldă și

plaja de la Pacific lungă de 12.848 km fac din Coasta de Vest a Statelor Unite un rai pentru turismul mondial tot anul, în timp ce Coasta de Azur din Europa este o atracție doar vara. Autorul scrie despre California că este Italia, cu o mai bună comportare economică și un PIB net superior (p. 222). Peste o treime din hrana zilnică a celor 300 de milioane de americani vine din California, statul având cea mai mecanizată agricultură a lumii. În anul 1880, California generalizase uzul combinelor, cu o generație înaintea celorlalți fermieri americani. În anul 1888, a fost inventat vagonul feroviar frigorific, fapt care a produs în California o rapidă trecere de la cultura grâului la cultivarea citricelor. Ca urmare, citricele au triplat valoarea fermelor din California (p. 229). Portocalele de tip Valencia au revoluționat California pentru că au asigurat recolte tot anul. În perioada 1880–1920, cultivarea citricelor a fost principalul motor de creștere a Californiei, care a devansat astfel restul Americii și a ocupat de atunci încoace locul întâi în economia SUA, împingând statul New York pe locul al doilea. În prezent, California deține un număr dublu de locuri de muncă în tehnologiile de vârf (641.000 de angajați) față de statele plasate pe următoarele locuri (Illinois: 360.000 sau New York: 337.000). Silicon Valley, cea mai vestită zonă industrială a Californiei, nu s-ar fi realizat ca minune a tehnologiei mondiale fără subvențiile masive ale guvernului federal, fără sprijinul constant al Universității Stanford și mai ales geniul organizatoric al unor industriași legendari ca Bill Hewlett, David Packard și Steve Jobs. Primii doi dintre ei au donat împreună Universității Stanford suma incredibilă de 300 de milioane de dolari pentru educația primită acolo ca studenți (p. 547).

– Visul american înseamnă următoarele: să ai casa ta în loc să locuiești cu chirie la altul; să ai un loc de muncă; să ai automobil personal; să ai școală pentru copii. Concluzionând, autorul menționează câteva din cauzele „coplesitoare” influențe a Americii asupra oricărui grup de oameni, din Zanzibar și până la Hamburg: muzica de jazz, de rock-and-roll, rap sau country; exportul de filme de la Hollywood; țigarelele Marlboro, Kent, Camel etc; Coca-Cola în fabricație neîntreruptă din anii 1920; automobilele Ford în fabricație din anul 1903; restaurantele MacDonald, intrate în vocabularul copiilor lumii din fragedă pruncie; bucătăriile americane utilizate cu toate accesoriile imaginabile (mașină de spălat vase, cuptor cu microunde, frigider); inventarea creditului: un om intră la o bancă, iese de acolo cu o avere și deschide (pe banii altora) o întreprindere producătoare de lucruri noi și utile altor oameni, de exemplu mașina de spălat rufe aflată în fabricație neîntreruptă în SUA din anul 1906.”

Michael Nicholas Blaga
Piatra Neamț
miblaga@gmail.com

GHEORGHE GORUN, *Rezistența anticomunistă în județul Gorj reflectată în mentalul colectiv (1945–1981)*, Edit. Universitaria, Craiova, 2008, 560 p.

Analiza rezistenței anticomuniste a devenit, după 1989, dar cu deosebire după anul 2000, când au început să intre în circuitul științific arhivele CNSAS, unul dintre subiectele prioritare ale istoriografiei române. Acest fapt era perfect predictibil în condițiile deschiderii politice și intelectuale generate de Revoluția din 1989. Chiar dacă în ultimii ani accentul, de multe ori supradimensionat, pe analiza rezistenței și a politicii de represiune comunistă a fost

interpretat sau evaluat în grila neomarxistă a „iluziei anticomunismului”, astfel de cercetări rămân necesare și relevante pentru contemporaneistica românească și pentru spiritul public din România, în general. Cultura memoriei, locurile centrate pe aspectele structural distructive și criminale ale sistemului comunist sunt legitim încadrate în psihologia și dinamica academică a științei istorice sau a teoriei politice, a tuturor disciplinelor conexe acesteia.

În interiorul contemporaneisticii românești actuale au avut loc anumite dispuneri tematice sau de accent, de opțiuni hermeneutică sau travaliu documentar care pot fi menționate cu folos. Istoriografia română se îndreaptă către domeniile mai bine conturate temporal sau spațial, către microistorie, „istoria prin cei mici” (Nicolae Iorga), către psiho-istorie, către zonarea mai precisă a obiectului de studiu interdisciplinar. Totuși, cercetările „generaliste”, cu aplicabilitate la întregul spațiu românesc (prin decuparea unui eveniment, personaj sau proces de relevanță națională și, limitat, internațională) nu au încetat a marca interesul academic și editorial (se cuvin a fi menționate și edituri centrate, în mare măsură, pe producția de tip istoriografic, dar nu aceasta este intenția prezentării de față). Noutatea și plusul de rigoare și amplitudine vin din zona preocupărilor mai bine delimitate zonal sau temporal. În această direcție se încadrează și cartea profesorului Gheorghe Gorun, *Rezistența anticomunistă în județul Gorj reflectată în mentalul colectiv (1945–1981)*. Concentrarea pe spațiul mai restrâns al unui județ sau al unei regiuni, cuplată cu utilizarea intensivă a mărturiei orale (sub forma interviului), reprezintă caracteristici ale opțiunii epistemologice a autorului, dar și, lucru mai relevant, asumări explicite ale școlii istoriografice clujene, direcție promovată la Universitatea Babeș-Bolyai de către istoricul Doru Radosav.

Gheorghe Gorun optează, desigur nu doar din considerente epistemologice abstracte sau legate de formarea sa doctorală, pentru mărturia orală ca instrumentar în construcția lucrării sale. Legat biografic de județul Gorj, Gheorghe Gorun are o empatie mai bine precizată pentru zona central-nordică a Olteniei, preocupările sale de cercetare concentrându-se aproape definitoriu pe acest spațiu. Nu este însă vorba doar de solidaritatea biografică a autorului cu toposul său geografic și spiritual. Gheorghe Gorun, în cartea sa, dovedește o acuitate a semnalării filigranului geografic, spiritual, economic, dar mai ales social și politic al zonei reprezentate de județul Gorj. Autorul, lucru apreciabil, nu se află blocate într-un hagiografism localist, determinat biografic, în analiza sa. Departate de idealizare sau localism, cercetarea profesorului Gorun sesizează câteva aspecte definitorii ale rezistenței anticomuniste: radicalitatea acesteia, caracterul continuu, dar diversificat în formele de manifestare, determinarea economică înzestrată rapid cu funcție politică. Din zonele de interes hermeneutic nu lipsește abordarea biografică, cercetarea de arhivă întâlnindu-se cu cea a surselor orale și editate, analiza „rece”, „obiectivă” („obiectivitatea absolută” nu există, ea este doar un mit al modernității, cu șanse mari de rezistență în postistoria pe care o traversăm¹), cu solidaritatea afectivă față de evenimentele și personalitățile care dau sens existențial acelor evenimente.

Gheorghe Gorun își structurează cartea în două mari paliere: un demers inițial teoretic (*Istoria oficială și istoria orală*), în care argumentează relevanța, pentru cercetarea sa, a corpusului de concepte și metodologii legate, în special, de istoria orală. Aceasta din urmă, în chip firesc, nu este absolutizată în dauna istoriei scrise (provenite din sau fundamentate, de

¹ Am în vedere, și aceasta este doar afirmarea unei opinii personale, că prin postistorie ne aflăm într-o lume mai puțin centrată/sufocată/polarizată ideologic; există o literatură amplă cu privire la „postistorie” și lumea „postideologică”, la „moartea ideologiilor”; ultimele evenimente, mai curând, contrazic termenii menționați.

cele mai multe ori, pe varianta expres acceptată de puterea politică). Autorul supune unui exercițiu critic și presiunile politice asupra scrisului istoric în România, „mitizarea istoriei”, involuții care au grevat știința istorică românească atât în comunism, cât și, mai grav, în sistemul democratic.

Partea cea mai relevantă a lucrării este cea concentrată pe subiectul propriu-zis (capitolele III–VI, p. 158–506). Gheorghe Gorun cercetează, incluzând un set amplu de surse editate sau orale, mișcările de rezistență anticomunistă (în special Mișcarea Națională de Rezistență din Oltenia, rolul generalului Ion Carlaonț, al starețului Gherasim Iscu, al căpitanilor Marin Țucă și Nicolae Trocan), răscoalele țăranilor din Piscuri și Ungureni-Văgiulești). Acesta ar fi primul palier al cercetării, care, în urma analizei profesorului Gheorghe Gorun, poate fi sistematizat astfel: o acțiune de rezistență radicală față de comunism în cazul mișcărilor „de partizani” (grupuri de mică dimensiune, dar foarte bine organizate, aflate sub conducerea unor foști ofițeri, educați „în vechea școală”) și răbufniri de violență ale lumii rurale împotriva cooperativizării, forma sub care țăranii se confruntau direct cu realitatea „idealului social communist”. Autorul observă gradul înalt de revoltă al lumii țăărănești împotriva „neofeudalismului communist” (într-o manieră foarte exactă, autorul sesizează gradul mult mai înalt al „constrângerii economice” – și extraeconomice, pentru a utiliza termenii gheriști de analiză socială – a comunismului față de feudalismul clasic/Evul Mediu).

Cel mai relevant capitol, care vizualizează cel mai bine rezistența anticomunistă și care a rămas întipărit clar în memoria socială actuală (din păcate nu și în manualele de istorie ale regimului democratic), este alocat revoltei minerilor din orașul minier Motru din 19 octombrie 1981. Fără a marginaliza celelalte puncte nodale ale cercetării sale, Gheorghe Gorun își dovedește aici, pe deplin, calitățile de istoric. Ca prim aspect, nici de această dată autorul nu supraevaluează locul ocupat de revolta de la Motru în spațiul rezistenței colective (inclusiv colective muncitorești) față de evenimente similare (Valea Jiului – 1977, Brașov – 1987). Mai mult, Gheorghe Gorun observă marginalitatea pe care a căpătat-o acest mic oraș față de locul ocupat de celelalte două toposuri referențiale ale rezistenței muncitorești, anticeaușiste și anticomuniste. Dar, în același timp, istoricul observă nota radical anticomunistă (inclusiv prin afișarea lozincii „Jos comunismul!”) a revoltei minierești. În afara aptitudinilor cognitive specifice istoricului profesionist, Gheorghe Gorun relevă și reale capacități stilistic-literare. Revolta este cercetată nu doar în literalitatea discursului oficial sau a exploziei maselor minierești. Dramatismul situației din zona minieră este conturat gradat, în canoanele realismului matur. Revolta de la Motru este o „revoltă a maselor” într-un univers semicivildin (deși mărturiile inițiale, de factură mai curând intelectuală, relevă impresia de nou construct urban), în care presiunile și măsurile antieconomice de realizare a autarhiei energetice, prin suprasolicitarea bazinelor miniere oltenești din Gorj, ale dictaturii ceaușiste capătă răspunsul prezumtivului suport social al regimului. Tensiunea conflictului social de la Motru dobândește o notă tot mai ascendentă, fiind amintite, într-o istorie de-eroizată, aspecte aproape specifice literaturii franceze naturaliste (Emile Zola, *Germinal*). Conflictul radical, violent, din 19 octombrie 1981, este ruptura reală a pactului social între regim și miniери. Gheorghe Gorun dispune de un vast aparat de referințe bibliografice (multe orale, de negăsit în alte surse) asupra întregului său subiect, reprezentat de revoltă, dar și de o reală capacitate de reconstrucție narativă, de gradare a tensiunii istorice, care se convertește în stil literar. Istoric al rezistenței anticomuniste, dar și al cotidianului, Gheorghe Gorun se înscrie în normele savante, dar și

real-civice ale istoriografiei contemporane. Pentru el, subiectul propriei cercetări este fapt existențial, trăit și formator spiritual.

Florin Müller
Universitatea din București, Facultatea de Istorie
mullerflorin_ro@yahoo.com

IOAN-AUREL POP, *Cultural Diffusion and Religious Reformation in Sixteenth-Century Transylvania. How the Jesuits Dealt with the Orthodox and Catholic Ideas*, Edwin Mellen Press, Lewiston, Queenston, Lampeter, III + 217 p.

Autorul lucrării prezentate în rândurile de față s-a făcut cunoscut cercetătorilor istorici din România și din Europa prin contribuțiile sale în domeniul istoriei medievale a Transilvaniei încă din tinerețe, îndată după încheierea studiilor universitare. Format la școala unor distinși profesori de la Universitatea din Cluj, între care îl amintesc în primul rând pe regretatul meu prieten Pompiliu Teodor, care ne-a pus în contact, Ioan-Aurel Pop și-a manifestat vocația istoriografică îndată după încheierea ciclului universitar. Spiritul său de investigație l-a îndrumat spre cercetarea izvoarelor medievale ale istoriei Transilvaniei, domeniu în care – singur sau în colaborare cu alți tineri medieviști, formați de aceeași universitate – a adus prețioase contribuții, temei pentru aprofundarea unor aspecte însemnate ale trecutului provinciei, privitoare, în primul rând, firește, la românii din spațiul intra-carpatic. Câteva decenii de cercetări continue în domeniul surselor interne și externe și de contribuții erudite i-au asigurat lui Ioan-Aurel Pop o autoritate științifică larg recunoscută atât în țară, cât și peste hotare. Istoria Transilvaniei medievale și incipient moderne (vremea Reformei), cu specificul ei, datorat pluralismului etniilor și al confesiunilor cuprinse în limitele provinciei, precum și statutului ei politic, este astăzi mai bine cunoscută, în bună măsură ca urmare a investigațiilor documentare și cercetărilor autorului lucrării prezentate în rândurile de față.

Tema propriu-zisă este precedată de o clară expunere a problematicii istoriei Transilvaniei din Antichitate până în vremurile cele mai apropiate zilelor noastre: sunt limpede prezentate și explicate numele și originea locuitorilor țării, formarea voievodatului în cadrul Regatului Ungar, pluralismul etnic spre care a evoluat în mare măsură ca urmare a politicii de colonizare a regalității ungare, aflată în deficit demografic propriu, coexistența confesiunilor – catolică și ortodoxă – în condiții de nediscriminare până când, după 1204 și mai categoric în secolul următor, regalitatea s-a angajat în politica de cruciadă, în spiritul acesteia, când catolicismul primește statutul de *religio recepta*, precum și regimul stărilor privilegiate din care românii au făcut parte până când tocmai apartenența lor la *schismă* a devenit factor de discriminare social-politică (ar fi utilă o cercetare consacrată corelației dintre constituirea statelor române, în afara Carpaților, și evoluția social-politică amintită dinăuntrul voievodatului transilvan). În continuare, este înfățișat impactul expansiunii otomane spre Europa Centrală și al zdrobirii Regatului Ungar: formarea Principatului Transilvaniei și penetrația masivă a Reformei cu multiplele ei variante în provincie, constituirea regimului celor patru *religii recepte* și al celor trei *națiuni privilegiate*. Sunt urmărite apoi metamorfoza statutului românilor în Principat în epoca dominației habsburgice, de la Unirea cu Roma a unei părți a populației românești, la crearea dualismului austro-ungar,

precum și evoluția ulterioară până la Marea Unire din 1918. Câteva pagini substanțiale sunt consacrate consolidării în secolele XIV–XV a sensului *etnic* al termenului *natio* în raport cu perioada precedentă, când prevalase accepția social-politică. Se confirmă astfel pe plan semantic cele constatate în domeniul evoluției structurale a lumii transilvane.

Reforma în diversele ei incarnațiuni – luterană, calvină și unitariană (sau antitrinitariană) – a câștigat o parte însemnată a populației transilvane, firește a celei de proveniență catolică, a pătruns viguros din Europa Centrală în Principat, nu numai prin forța inovațiilor aduse, ci și pe fondul dereglărilor serioase din biserica regională, abateri care au înlesnit penetrația curentelor înnoitoare. Înstrăinarea elementului germanic din Transilvania de biserica tradițională în vremea Reformei a avut antecedente în conflictul de lungă durată pentru autonomie al sașilor – al *prepoziturii* acestora – cu episcopia de Alba Iulia și cu instanța bisericească superioară a acesteia, arhiepiscopia de Strigoni; la mijloc se aflau, neîndoiește, conflicte legate de exacțiunile financiare ale forurilor supraordonate. În același sens, favorabil receptării Reformei, a acționat și dezastrul de la Mohács (1526), atribuit în bună măsură dezinteresului lumii catolice față de Regatul Ungar. Factor favorizant a fost și înfruntarea dintre Ioan Zápolya, sprijinit de cercurile luterane, și Ferdinand I de Habsburg, exponent categoric al tradiției catolice. E amintită și înclinația Porții Otomane spre tabăra protestantă, dat fiind antagonismul ei tradițional cu exponenții de frunte ai cruciadei. În acest context de politică generală sunt analizate pătrunderea și expansiunea curentelor de reformă anticatolică: cei dintâi care au fost câștigați de noua formulă creștină au fost sașii, atrași și de modelul oferit de înfăptuitorul Reformei în lumea germanică, Martin Luther. Din rândul sașilor s-a ridicat principalul exponent provincial al Reformei, brașoveanul Johannes Honterus, autorul textului de bază al noii confesiuni în Transilvania, *Reformatio Ecclesiae Coronensis*. La scurt timp după prototipul luteran al Reformei, și-au croit drum în provincie calvinismul – care avea să devină principala confesiune reformată adoptată de locuitorii unguri, în primul rând de nobilime – și, apoi, versiunea radicală, antitrinitarismul. O parte nu neînsemnată a locuitorilor țării, îndeosebi unguri și secui, au rămas fideli catolicismului tradițional. Treptat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, organul politic reprezentativ suprem al provinciei, *Dieta*, a dat girul său pluralismului confesional întemeiat pe cele patru *religii recepte*, element constitutiv de seamă al organizării politice a Transilvaniei.

Sub titlul *Inter hos sunt dispersi per totam provinciam Valachi*, extras dintr-un text de epocă, sunt discutate diversele opinii și soluții contemporane privitoare la românii din provincie, prea mulți pentru a fi expulzați din pricina confesiunii lor *nerecepte* – fără daune economice iremediabile pentru ansamblul locuitorilor – sau pentru a fi acceptați ca factor cu drepturi egale în viața politică, ceea ce le-ar fi conferit o poziție proeminentă. Fără a fi lipsit cu desăvârșire, tentativele de convertire a românilor la principiile Reformei nu au avut consistență și continuitate: „Stările înseși s-au opus «reformării» românilor, deoarece o asemenea acțiune ar fi modificat radical balanța politică a țării.” Aceasta, în ciuda faptului că masa populației românești, aptă să o covârșască pe cea a catolicilor, a fost, la începutul penetrației protestante în provincie, un factor de atracție pentru reprezentanții noilor curente în speranța de a frânge pe această cale rezistența bisericii catolice. O atitudine ușor diferită față de români au manifestat principii Ștefan și Cristofor Báthory, pe direcția de interese a Contrareformei. Un loc aparte este rezervat scurtului episod al domniei transilvane a lui Mihai Viteazul, cu inițiative în direcția înălțării în drepturi a românilor, tendință sugrumată de evoluția evenimentelor. „Astfel de încercări de a schimba situația românilor, uneori total

lipsite de realism, au eșuat total, dar ele au pus în lumină problema discriminării într-o Transilvania care se manifestase «tolerant» din alte puncte de vedere.”

Referințe bogate cuprinde subdiviziunea lucrării care reconstituie viziunea lumii exterioare, îndeosebi din spațiul central-european, despre Transilvania în secolul marilor controverse religioase dezlănțuite de reforma luterană și de derivatele ei, precum și de înfruntarea dintre Imperiul Otoman și Habsburgi pe cursul mijlociu al Dunării. Autorul menționează, în succesiunea cronologică a apariției scrierilor lor, nume care au ilustrat cunoașterea Transilvaniei și a locuitorilor ei, precum Stephanus Taurinus (Stieröxsell), Georg Reicherstorffer, Antonius Verancius și alții, cu referințe abundente la informațiile cuprinse în operele lor cu privire la originea românilor, la identitatea lor etnică, la limba română și la unitatea lor de origine pe deasupra diverselor entități politice în cadrul cărora își desfășurau existența. Cu largi referințe la lucrarea istoricului Adolf Armbruster, consacrată rolului istoric al conștiinței romanității la români, autorul evidențiază funcția acestui aspect esențial al continuității istorice a poporului român. Referitor la cadrul general al epocii studiate, autorul constată preocuparea exponenților culturii europene a vremii pentru cunoașterea trecutului popoarelor europene: „În secolul al XVI-lea, problema originii, reală, imaginară sau, uneori, la mijloc, a propriului popor sau a altor popoare a fost de mare interes pentru elitele grupelor etnice europene, ca auto-conștiință sau cunoaștere a destinului altui popor. Locuită de atâtea comunități etnice, Transilvania nu a făcut excepție.”

Câteva pagini sunt consacrate apariției a două tendințe majore în istoria culturală a secolului al XVI-lea: utilizarea în scris a limbilor vernaculare și răspândirea folosirii tiparului, precum și efectele apariției acestor factori înnoitori asupra mediului german, ungar și român.

În efortul ei de a recupera terenul pierdut în favoarea curentelor reformatoare, biserica romană a dezvoltat propriile ei mijloace de luptă în cadrul a ceea ce s-a numit Contrareforma sau, în terminologia proprie, Reforma Catolică, denumire destinată să sublinieze caracterul original al acțiunii și să atenueze aspectul de reacție față de înnoirile declanșate de acțiunea lui Martin Luther. Un loc aparte în cadrul acestei confruntări, care avea să fie de lungă durată, îndeosebi în urma Conciliului de la Trento (1545–1563), a revenit învățământului superior, chemat să argumenteze tezele bisericii romane. Misiunea de a împlini această funcție considerată fundamentală pentru efortul de restaurare a pozițiilor pierdute, la nivelul cunoștințelor generale și al stadiului dezbaterii teologice, a fost încredințată de conducerea lumii catolice Ordinului Iezuit, considerat cel mai apt să facă față polemicii cu Reforma. Acțiunea iezuiților în Transilvania, îndeosebi în vremea și sub protecția principilor Báthory, înființarea și funcționarea colegiilor iezuite în câteva centre urbane însemnate din provincie, precum și reușitele și eșecurile acestor inițiative constituie obiectul capitolului final al lucrării. Este evidențiat faptul că, esențial, acțiunea Contrareformei nu a modificat regimul celor trei națiuni privilegiate și al celor patru religii recepte, rezultat din sfărâmarea regimului anterior al singurei religii recepte împărțite de trei națiuni privilegiate.

Lucrarea prezintă strict documentat și esențial un aspect major și original al istoriei unei provincii central-europene – Transilvania –, termen de comparație de prim rang în cercetarea istoriei general-europene în tranziția de la Evul Mediu la modernitate.

Șerban Papacostea
Academia Română
serbanpapacostea@gmail.com

SALVATORE TRAMONTANA, *L'isola di Allah. Luoghi, uomini e cose di Sicilia nei secoli IX–XI*, Einaudi, Torino, 2014, 416 p.

L'isola di Allah. Luoghi, uomini e cose di Sicilia nei secoli IX–XI a lui Salvatore Tramontana, fost ilustru profesor de istorie medievală în cadrul Universității din Messina, autor a numeroase volume istorice, mai ales cu privire la istoria normandă a Siciliei, este o operă care se integrează în reacția împotriva a ceea ce s-a numit „istoria bătăliei”, direcție inițiată cu aproximativ un secol în urmă de școala de la „Annales”, dirijată de Marc Bloch și Lucien Febvre. În prefața lucrării, autorul își declară intenția de a se concentra asupra așezărilor omenesti, a vieții materiale și a oamenilor din Sicilia secolelor IX–XI, aspecte cărora istoriografia, deseori, nu le-a acordat atenția cuvenită.

Pentru a-și atinge țelul propus, autorul a trebuit să domine dificultatea creată de carența surselor, care, deși acordă cel mai larg spațiu datelor de natură militară și politică, totuși, „citite atent, din unghiuri bine identificate, permit ... în pasaje diferite aflarea unor informații prețioase cu privire la cultivarea pământului, la comerț, la rețelele de drumuri și detectarea raportului dintre om și teritoriu”.

Salvatore Tramontana reușește să obțină rezultatul urmărit, deși păstrează, în ciuda așteptărilor cititorului, o încadrare cronologică pe criterii politice, al cărei punct inițial este începutul expediției musulmane de cucerire a Siciliei, 828 d. Chr., cel final fiind cucerirea normandă a insulei.

Așadar, spre surprinderea cititorului, primul capitol – cel de al doilea, ca întindere, din lucrarea discutată – este dedicat războiului musulman în Sicilia. Totuși, autorul nu se abate de la intenția sa: el prezintă separat narația evenimentelor politice și militare potrivit cronicilor islamice, dar situează în centrul expunerii sale mentalitatea oamenilor, interpretarea dată de ei semnelor astrologice la plecarea în campanie a trupelor spre obiectivul urmărit, disputele religioase, etnice și strategice ale factorilor de decizie în ceea ce privea organizarea expediției, frica provocată de ororile războiului, legendele legate de personalitatea căpeteniilor celor doi adversari – bizantini și musulmanii din *Ifriqiya* –, descrierea echipamentului militar al invadatorilor.

Mult mai dificilă și riscantă este încercarea de a furniza un cadru cât mai larg cu putință atunci când se atinge domeniul concret al locurilor și al vieții materiale. Buzuindu-se în esență numai pe cronicari și călători musulmani, făcând mai rar apel la surse creștine contemporane sau mai târzii normande, autorul își împarte în continuare scrierea în alte trei capitole: peisajul agrar și cultura apei, orașul și viața orășenească și raportul cu marea și circuitele comerciale.

Suferind de o gravă carență documentară, frecvent subliniată, istoricul sicilian suplinește totuși golul geografic, arheologic și cantitativ prin evidențierea continuă a conexiunilor dintre om și teritoriu, om și obiect, precum și prin căutarea explicației constanței istorice a unor procese, totul fiind încadrat în gustul său pentru anecdotă. Aflăm astfel că un anumit fel de alimentație putea provoca *ventris tumorem* și că musulmanii consumau alcool în ciuda preceptelor religiei lor.

Pe alocuri, autorul se avântă în deducții pure, reușite uneori: astfel, atestarea de către călătorii islamici în Sicilia a unui număr mare de mori de apă îi sugerează ideea existenței unei producții ridicate de grâu; descrierea vieții orășenești, compararea datelor din vremea studiată cu situația revelată de sursele bizantine și cu realitățile din alte părți ale lumii islamice devin argumente ale prosperității; deplasarea centrului vital al Siciliei din zona

orientală a insulei, în frunte cu orașele Siracusa și Messina, în zona occidentală, la Palermo, și în zonele sudice pare să sugereze legături economice orientate spre spațiul african. În alte locuri însă, aplicarea acestei metodologii este extrem de riscantă; raportarea la alte realități economice, din alte regiuni islamice – de pildă Cordoba sau Bagdad – pentru încercarea de aproximare a situației din Sicilia, când de fapt nicio sursă nu poate fi invocată în acest scop, este puțin recomandabilă, după cum nu este indicată nici lansarea unor ipoteze pe baza acestor carențe.

Ceea ce Salvatore Tramontana reușește să traseze, deși doar în linii generale, dar totuși convingător – cu aluzie evidentă la importanta temă actuală a înfrângerii prejudecăților religioase și a toleranței reciproce –, este o lume dinamică a schimbărilor, chiar a unui nou impuls de vitalitate în raport cu situația precedentă a insulei.

L'isola di Allah. Luoghi, uomini e cose di Sicilia nei secoli IX–XI este, prin caracterul ei, o operă accesibilă cititorilor nespecialiști și, în același timp, utilă cercetătorilor din domeniu, de toate nivelurile. Lucrarea le poate fi folositoare și istoricilor români, care, confrunțați cu aceeași sărăcie a izvoarelor, pot învăța din metodele utilizate de autor.

Alessandro Flavio Dumitrașcu
Universitatea din București, Facultatea de Istorie
alessandro.dumitrascu@yahoo.com

IULIA VLADIMIROV, *Monica Lovinescu în documentele Securității (1949–1989)*, Humanitas, București, 2012, 207 p.

Autoarea intenționează, în paginile lucrării de față, să ordoneze și să sintetizeze uriașul fond documentar de la Arhivele CNSAS care privește urmărirea Monicăi Lovinescu de către Securitate. Surprinzând esențialul, cartea Iuliei Vladimirov poate fi citită și de către cei care nu sunt specialiști în domeniu.

Studiul începe cu o introducere detaliată, în care autoarea evidențiază obiectivele demersului său, precum și contextul politic al înființării Direcțiunii Generale a Securității Poporului. Contactele cu Occidentul au fost tăiate, în vizorul noii conduceri aflându-se eliminarea relațiilor cu Franța. De cealaltă parte, Monica Lovinescu, convinsă că regimul comunist nu va avea o lungă durată în România, pleca la Paris, în urma obținerii unei burse acordate de guvernul francez. Acolo unde informațiile din documentele Securității nu sunt suficiente, Iulia Vladimirov le completează cu pasaje din memoriile Monicăi Lovinescu, din lucrările publicate de aceasta (*La apa Vavilonului*), de Doina Jelea (*O sută de zile cu Monica Lovinescu, Această dragoste care ne leagă. Reconstituirea unui asasinat*), cu articole din presa vremii. În cazul celor din urmă, se remarcă articolele lui Artur Silvestri, *Biografia unei nuliță cu fumuri*, și cele ale lui Ion Lăncrănjan, *Cățeaua*, redactate, evident, la comandă, în care Monica Lovinescu este aspru criticată.

Pentru a surprinde esența urmăririi Monicăi Lovinescu de către Securitate, autoarea lucrării evidențiază câteva momente importante. Printre acestea se numără arestarea mamei Monicăi Lovinescu, o încercare a Securității de a-și „apropia” obiectivul. Tentativele nu au fost însă încununate de succes. Mama sa va muri în închisoare, în timp ce Monica Lovinescu va rămâne marcată de acest eveniment toată viața, „răzbunându-se” la microfonul Europei Libere.

Pe parcursul lucrării, Iulia Vladimirov descrie și metodele prin care Securitatea plănuia să o racoleze pe Monica Lovinescu. Inițial, date fiind numeroasele sale contacte cu intelectualii români din exil, se dorea înregimentarea acesteia cu orice preț în rândul informatorilor români din străinătate. De aici, și arestarea mamei sale, Securitatea mizând pe afecțiunea dintre fiică și mamă: „Lovinescu Monica este un element tânăr inteligent cu mare putere de muncă. Are mari posibilități informative fiind atașată de presă la Ministerul Afacerilor Străine Francez (neverificat). Cunoaște elemente de vârf ale emigrației reacționare din Paris și ale Fundațiilor Regale. Are în țară pe mama sa anume Bălăcioiu Ecaterina în etate de 66 de ani de care este foarte mult atașată” (p. 40). Ulterior, în octombrie 1961, Securitatea renunță la ideea de a o transforma pe Monica Lovinescu în colaborator, întrucât era un „element dușmănos” (p. 68).

Pe parcursul demersului său, Iulia Vladimirov alege să nu divulge identitatea delatorilor. Alegerea o motivează prin faptul că scopul este acela de a explica faptele, nu de a lansa acuzații. Esențială pentru autoare este surprinderea mecanismului de urmărire a unui intelectual, nu emiterea de judecăți în cazul celor care au ajuns – de bunăvoie sau nu – să se transforme în colaboratori.

Prin intermediul lucrării sale, Iulia Vladimirov reușește ceea ce și-a propus: să realizeze o sinteză în care să surprindă cele mai importante momente ale urmăririi Monicăi Lovinescu de către Securitate. De asemenea, valorificarea materialului informativ și publicarea, în cadrul capitolului de anexe, a optsprezece documente inedite constituie un demers meritoriu, care poate fundamenta cercetări ulterioare.

Mihaela Stroe

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

mihaela_stroe90@yahoo.com

FRANCESCO ZAVATTI, *Comunisti per caso. Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda*, Mimesis Edizioni, Milano, Udine, 2014, 300 p.

Comuniști din întâmplare e primul enunț, spiritual, al lucrării recent consacrate de istoricul italian Francesco Zavatti evoluției regimului comunist din România, de la tiparul uniform impus de I.V. Stalin tuturor țărilor ocupate de trupele sovietice în Europa Central-Răsăriteană la sfârșitul celui de al Doilea Război Mondial, la varianta proprie, elaborată de conducerea comunistă a țării, când, după dispariția „genialului conducător” de la Moscova, în 1953, Kremlinul a acordat statelor cuprinse în imperiul său o relativă libertate de interpretare și aplicare a principiilor sale dominante. *Comuniști din întâmplare* pentru că, spre deosebire de celelalte state din regiune, România nu a dezvoltat, înainte de ocupația sovietică, o mișcare comunistă demnă de acest nume – Partidul Comunist din România grupa în fapt doar câteva sute de membri, cei mai mulți de origine străină –, astfel încât *întâmplarea* la care se referă autorul a fost tocmai instaurarea la conducerea țării a grupului nereprezentativ de comuniști de la acea dată, *întâmplare* care, cu trecerea timpului, sub conducerea puterii dominante și a conducătorului ei de la Moscova, a dat naștere unui *partid unic*, care a absorbit politic o mare parte a locuitorilor țării, fără o aderență interioară reală. Când însă s-a produs distanțarea de forul tutelar al comunismului mondial, comuniștii

din întâmplare de la București s-au văzut siliți să-și găsească un nou scut ideologic și o justificare istorică diferită, alta decât cea derivată din vulgata marxist-leninistă în variantă stalinistă, și au aflat-o în tradiția națională, îndepărtare interpretată de factorii ostili drept trădare în raport cu modelul sovietic obligatoriu. Lucrarea de față este istoria succesivelor incarnări ale ideologiei oficiale a partidului, care, *din întâmplare*, adică exclusiv ca urmare a ocupației sovietice și, ulterior, sub scutul hegemoniei sovietice, până la prăbușirea acesteia în 1989, s-a aflat la conducerea țării în acest îndelungat răstimp. Cartea a fost precedată de câteva studii pregătitoare consacrate de autor diverselor manifestări ale ideologiei oficiale a regimului comunist din România între cei doi poli spre care s-a orientat și din care s-a inspirat.

Prima subdiviziune a cărții, *Viața, moartea și resurecția ideii naționale în România în timpul regimului comunist*, se deschide cu o expunere a concepției românilor înșiși despre esențialul propriei lor istorii, astfel cum acesta apare în scrierile secolului al XVII-lea, vremea cronicarilor: „Caracteristicile recurente în construcția ideologiei naționale în România sunt pretenția de continuitate a neamului pe un teritoriu și afirmarea autenticității și specificității autohtone a propriei culturi. În teritoriile care astăzi formează România, identitatea națională era reprezentată în secolul al XVII-lea de cronicari, o comunitate de intelectuali aflată la curțile domnești ale Țării Românești și Moldovei” (p. 27). Curentul intelectual derivat din această idee fundamentală e numit de autor *latinism* – ceea ce poate produce confuzie cu mișcarea culturală românească din Transilvania din epoca următoare, numită în continuare *Școala ardeleană* –, iar primii săi reprezentanți au fost cronicarii moldoveni Grigore Ureche, Miron Costin și Dimitrie Cantemir. „Toți trei proclamau în scrierile lor că românii descindeau din stirpea traiană, cu referire la antica populație autohtonă a dacilor” (p. 27–28). Evoluția acestei idei fundamentale este urmărită până la maturizarea ei în conștiința națională în anii premergători și succesivi Revoluției din 1848. „*Pasiunea națională* a secolului al XVIII-lea a încetat așadar să fie doar sentiment și a devenit voință de a construi un nou viitor; națiunea a devenit patria și patria a fost sacralizată ca o nouă divinitate a lumii moderne” (p. 30). Pe acest fundament de afirmare a identității naționale în secolele XIX–XX, până la ocupația sovietică și formarea unui comunism românesc ca urmare a acestei „întâmplări”, lipsită de legătură cu tradiția proprie, s-a dezvoltat și afirmat conștiința identității românești, prioritar derivată din originea latină, în subsidiar din cea geto-dacică; cea din urmă variantă a devenit expresia unui curent ideologic și chiar politic extremist. Autorul urmărește diversele incarnări ale ideologiei politice românești în acest lung interval și identifică principalele personalități care le-au reprezentat.

De la ideologia națională, produs al societății române moderne, autorul trece la ideologia regimului comunist din România, tranziție încadrată de o schiță a istoriei comunismului românesc „de la marginalizare la succes” și a divergențelor din cadrul PCR în cursul luptei pentru putere. Expuneri bine informate cu privire la evoluția ideologică și culturală în România în primii ani ai regimului impus de Moscova cuprind subcapitolele în care sunt analizate cele două subdiviziuni majore ale intervalului considerat, anume: *stalinismul* și *comunismul național*. În prima etapă a prevalat efortul de rusificare, opțiune generală a lui Stalin pentru consolidarea imperiului asupra căruia domnea; cât privește a doua etapă, autorul, urmând aprecierea unui istoric comunist emigrat în Occident, subliniază „caracterul eminamente conservator al comunismului național, care echivala cu respingerea rusificării, nu însă și a sistemului comunist și cu menținerea la putere a clasei politice” (p. 65).

Acestei adaptări a regimului comunist la situația creată de dispariția lui Stalin și de noua politică inaugurată de Nichita S. Hrușciiov îi este consacrată a doua subdiviziune a volumului, sub titlul *Național-comunismul român*. Încă de la începutul acestui segment, autorul sintetizează astfel esența tezei sale: „... de îndată ce comunismul românesc a urmărit să devină autonom în raport cu sovieticii, s-a împlinit o reacție față de destalinizare, care a condus la reevaluarea temei națiunii în producția culturală ... Dar noul curs nu a reprezentat un moment al liberalizării în câmpul culturii, cât mai degrabă necesitatea din partea regimului de a obține de la intelectuali exegeza unui nou canon narativ de consacrare a națiunii” (p. 113). Conducătorii regimului de la București s-au aflat în fața necesității de a da un conținut ideologic independenței față de Moscova pe care și-au câștigat-o, desigur în limitele hegemoniei sovietice; dar, constată autorul, „... sistemul era același, România a continuat să fie un regim stalinist cel puțin până în 1989 ...” (p. 114). În lipsa unei alternative marxiste proprii la stalinism, regimul a redescoperit națiunea și naționalismul și a făcut apel la vechile cadre de intelectuali, unii dintre ei eliberați din lagăre și închisori și reintroduși în funcții, pentru a reactualiza doctrina națională tradițională. Problema s-a pus mai acut din 1964, an al „proclamației de independență” de către Gheorghiu-Dej și, în același timp, al decesului acestuia și al preluării succesiunii de către Nicolae Ceaușescu. După câteva referințe privitoare la originea, cariera și ascensiunea la puterea supremă a noului conducător al României, autorul urmărește consolidarea ideologiei regimului comunist pe direcția națională și naționalistă, până la formele ei aberante, finale. Urmărind discursurile lui Ceaușescu, autorul constată marile modificări introduse de acesta în „teoria marxist-leninistă asupra națiunii în socialism și asupra posibilului loc al valorilor naționale în societatea socialistă românească”. E evidențiat rolul esențial al națiunii în această nouă viziune, iar „istoria partidului urma să devină o parte ... a istoriei națiunii române”. Le-a revenit intelectualilor să stabilească rolul națiunii în socialism (p. 117).

Odată surprinsă în geneza și evoluția ei, ideologia *național-comunistă* este urmărită de autor în succesele ei incarnări și manifestări, produs al impulsurilor venite de sus, de la conducerea partidului, dar și al inițiativelor pornite din rândurile propagandiștilor – uneori intelectuali care s-au complăcut în postura de trubaduri ai partidului unic și, mai ales, ai „iubitului” său conducător. Din opțiune inițial moderat formulată, comunismul național a devenit doctrină de stat și partid, linie directoare obligatorie, din 6 iulie 1971, când Ceaușescu și-a lansat celebrele sale teze, un scurt document structurat în 17 puncte, care „incarnau” concepția sa rigidă cu privire la educație și la producția culturală. În succesiune, avatarurile acestei tendințe permanent consolidate și accentuate sunt urmărite în subdiviziunile *Tactici reformiste*, *strategii național-comuniste*; *Istorie și putere, intelectualii la curtea sultanului comunist*; *Cultura național-comunistă*; *Funcția militantă a istoriei în România lui Ceaușescu*; *Tendențe și opere ale istoriografiei național-comuniste*. Este expusă în paginile acestor subcapitole degenerarea ideii naționale, pe măsura eșecurilor regimului, până la orgiile culturale colective ale spectacolelor *Cântarea României* și ale curentului *Protocronismului*, în care s-au implicat nu numai activiști-propagandiști ai regimului, ci și unii intelectuali autentici. „În linie generală, discursul național a covârșit cu desăvârșire marxismul, fagocitându-i termenii și rigiditatea dogmatică” (p. 143).

Ultima subdiviziune a lucrării – *România anul zero? România după 1989* – dezvoltă teza autorului cu privire la ideologia fundamentală a țării, care s-a menținut pe direcția națională și naționalistă după experimentul comunist impus țării din afară la fel ca înainte

de acesta și care, în evoluția sa, „a fagocitat” marxismul și comunismul introdus „din întâmplare” în trecutul românesc.

Lucrarea lui Francesco Zavatti incită la reflecție și la dezbattere; este rândul cărturarilor români să mediteze asupra tezelor lucrării și să aprecieze validitatea lor în detalii și în ansamblu.

Șerban Papacostea
Academia Română
serbanpapacostea@gmail.com

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 53 37, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

ISSN 1018–0443